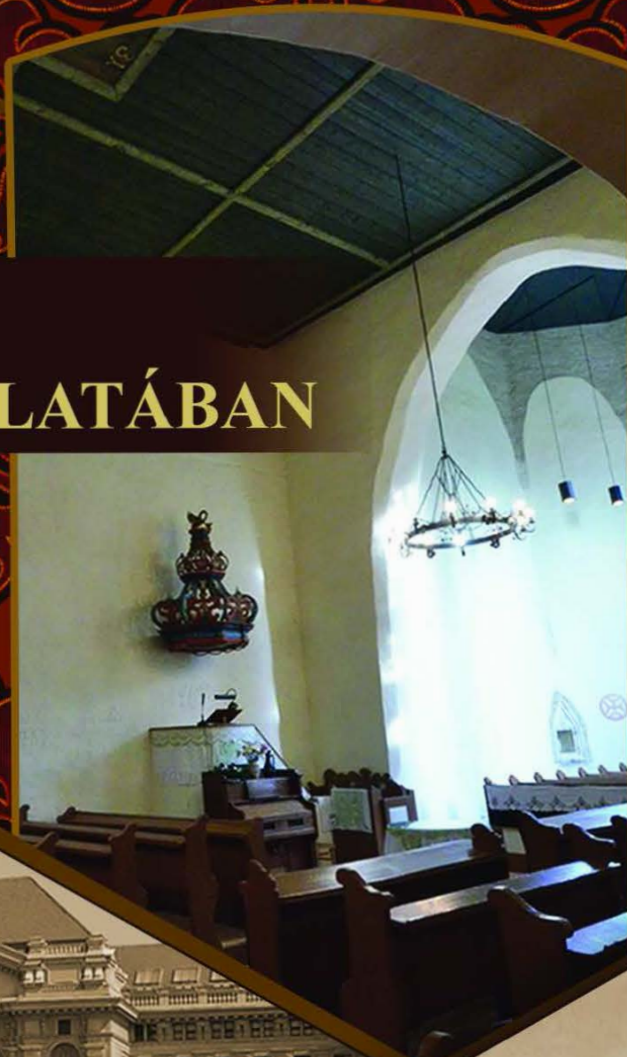

A PEDAGÓGIA SZOLGÁLATÁBAN

**Tisztelgő írások
dr. Sallai József 80. születésnapjára**

A pedagógia szolgálatában
Tisztelgő irások dr. Sallai József 80. születésnapjára

Magyar Nemzeti Levéltár
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára kiadványai

III. Tanulmányok, 18.

A pedagógia szolgálatában

**Tisztelgő írások
dr. Sallai József 80. születésnapjára**

**Nyíregyháza
2016**

A kötet a nyíregyházi Jósa András Múzeum támogatásával készült.

Sorozatszerkesztő: KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

Szerkesztő:
RESZLER GÁBOR

A szerkesztő tudományos munkatársa:
KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

Lektor:
PAPP KLÁRA

Tördelte:
ERDÉLYI TAMÁS

A borítót internetről gyűjtött képek felhasználásával
SZABÓ MELINDA készítette.

ISSN 2498-9029
ISBN 978-963-7240-81-2, online
ISBN 978-963-7240-82-9

Kiadja:
a Magyar Nemzeti Levéltár
Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
Felelős kiadó: KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA
Készült TÓTH IMRE nyomdájában
100 példányban

TARTALOM

Köszöntő	7
Tabula gratulatoria	8
LÁ CZAY MAGDOLNA: Ide kaptam a jövőmtől a meghívást! A 80 éves Sallai József tanár úr köszöntése	9

Iskolák, egyházak a múltó időben

NÉMETH PÉTER: A nyírderzsi görögkatolikus templom régészeti kutatása	17
TAKÁCS PÉTER: Az iskola államosítása Ramocsaházán	24
VÁRADI NATÁLIA: A történelmi egyházak helyzete Kárpátalján, a szovjetrendszer kiépítésének idején (1944–1953)	33
KATONA ANDRÁS: Népiskolából általános iskola. Az általános iskola hazai bevezetésének előzményeiről – a történelemtanítás felől szemlélve	53
ÓBIS HAJNALKA: Veritas és virtualitas – gondolatok az infokommunikációs eszközök használatáról a történelemtanításban (Homokvárak és palimpszesztek)	63
HOLMÁR ZOLTÁN: A munkatáborok világa a történelemórákon	72

Sokarcú múlt, sokszínű történelem

FRISNYÁK SÁNDOR: A Kárpát-medence vásárvonalai	79
KORMÁNY GYULA: A népmozgalom főbb jellemzői Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a második világháború után	89
KÓKAI SÁNDOR: Bodrogszerdahely népesség- és településföldrajza	102
PETHŐ JÓZSEF: Harangok szavai. A belehallás jelensége Krúdy műveiben	119

JÁNOSI ZOLTÁN: „Fogadott földem”. A tiszadobi és a nyíregyházi évek szerepe Ratkó József költői életútján	124
Cs. JÓNÁS ERZSÉBET: Az orosz démonológia ártó és védő szellemlényei	132
BUHÁLY ATTILA: Uralkodói legitimáció és írásbeliség Urartuban	141
ASZALÓS ÉVA: A korona és az „ügynevezett reformált valláshoz” tartozó alattvalók kapcsolata Franciaországban XIII. Lajos uralkodása alatt	149
KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA: Az újratelepített Nyíregyháza évszázadának iskolái, tanítói	158
FAZEKAS RÓZSA: A sőregi uradalom az 1878. évi hitbizományi leltár tükrében	169
GOTTFRIED BARNA: Önkéntesség és önkéntesek az erdélyi fronton	180
BARABÁS LÁSZLÓ: Napló kritikus időkből. Csengerújfalusi Osváth Jenő vadásznaplója	187
KISS LAJOS ANDRÁS: A szocialista übermensch. Rasszhiigiénia, eugenika és a halhatatlanság fantazmái Szovjet-Oroszországban (1918–1928). A halál felett aratott győzelem – posztmodern és kommunista projektek	194
RESZLER GÁBOR: A jelenidejű társadalom és a megbékéltetési politika zsákutcája	202
BENE JÁNOS: A nyíregyházi huszárhadosztály frontra küldése és tűzkeresztsége 1944 nyarának elején	211
GALAMBOS SÁNDOR: Forradalom a bokortanyákon. Tírpák gazdák pere	219
SZOBOSZLAY GYÖRGY CSABA: A megyei seriff mindenek fölött: amerikai szélsőjobbos fantáziák a Posse Comitatus-tól a Constitutional Sheriffs and Peace Officers Association-ig	227
SALLAI JÓZSEF személyes bibliográfiája, 1961–2016 (Összeállította: KOCSIS GYÖRGY)	237

Köszöntő

*Az élet nem mérföldkövekből,
hanem pillanatokból áll.*

(Rose Fitzgerald Kennedy)

Ez a kötet Sallai József tanár úr tiszteletére készült: munkatársai, tanítványai köszöntik öt írásaikkal sok évtizedes pályafutása elismeréseként. Az ünnepelt karácsonyi gyermekként a Nyírség északkeleti csücskében megbúvó Tizsaszentmártonban látta meg a napvilágot, nyiladozó értelemmel ott csodálkozott rá a világra, ismerte meg a családi fészek melegségét, az embertársak és a tiszta élet becsülését, a föld, a munka, a hagyomány szeretetét, a szolgálat vállalását, a természeti környezettel való harmóniára törekvést. Tizsaszentmárton után Kisvárdára, majd Debrecenre volt a jellemformálás következő kiemelkedő színtere. Az egyetemi évek alatt emberileg és szakmailag kitűnő, gondolkodására, magatartására meghatározóan ható tanároktól tanulhatott, életre szóló indítást kapott friss diplomás földrajz-történelem szakos középiskolai tanárként. Pályakezdőként Nyíregyháza fogadta be, a szabolcsi megyeszékhely lett munka- és lakóhelye. Itt köszöntek rá az újabb feladatok, az igazgatóhelyettesi és szakfelügyelői teendők, majd a hatvanas évek második felében a tanárképző főiskolán a történelem tanszék életre hívása. Hársfalvi Péter oldalán látott hozzá a felsőoktatási szakmai műhely megalapozásához, tartott több tárgyból előadásokat, szemináriumokat, hogy azután a kiépülő tanszéken a történelemtanítás módszertana és a 19. századi egyetemes történelem oktatása mellett kötelezze el magát.

A 80. születésnap alkalmat teremt a tisztelet kifejezésére, az ünnepelt pedig érezheti a hozzá erős szállal kötődők szeretetét. Sallai tanár úr vallja és tetteivel igazolja, hogy az ember nem csak magának, hanem a szűkebb, tágabb közösségnek is felelősséggel tartozik. Ezt a példamutatást, nemes szolgálatot köszönik meg az ünnepi kötet szerzői, és őszinte szívvel kívánják, hogy őrizze meg fiatalos lendületét, tenni akaratát, s maradjon sokáig körünkben szóra hajló közelségben.

Kiss Lajos András

Reszler Gábor

Tabula gratulatoria

Bancsi Ferencné

Bánszki Hajnalka

Czapárné Helmeczi Alíz

Cseh Sándorné

Csorba Sándor

Fodor Mihályné

Gulyás László Szabolcs

Henzsel Ágota

Komáromi István

Kriveczky Béla

Lucza János

Maleczki Péterné

Margócsy Klára

Mohácsi Endre

Nagy Dóra

Onder Csaba

Pállné Lakatos Ilona

Pappné Kurucz Katalin

Riczu Zoltán

Szabó Géza

Szakállas Sándor

Székely Gábor

Szűcs Dezső

Tukacsné Károlyi Margit

Vásárhelyi András

Veres István Zsoltné

LÁ CZAY MAGDOLNA

Ide kaptam a jövőmtől a meghívást!

A 80 éves Sallai József tanár úr köszöntése

A címként megjelölt mondat Sallai József tanár úrtól származik, és szülőfalujáról, Tizsaszentmártonról írta. A születésnap i köszöntésre készülve rájöttem, ez a gondolat tágabban értelmezve, egész munkásságának az alapját jelenti. 1936 karácsonyán megszülethetett volna a közeli kisvárosban vagy egy másik szabolcsi faluban, de a sorsa ehhez a mikrotértséghez kötötte és köti, innen tudott máig mintát adó tanárrá, történésszé válni. Minden történetírás egyben éntörténet is, amiben a kutatót izgató kérdések, a kutatás tárgya és iránya magát a kutatót is jellemzi. Számomra ezért válhatott a tanár úr Szentmártoni Sallai Józseffé, hiszen aki helytörténettel foglalkozik, ugyanazokat a szakmai, emberi, erkölcsi dilemmákat élte meg, mint ő az elmúlt évtizedekben. Visszapergetve gondolatban az időt, meglepődök, hogy több mint négy évtizede ismertem meg a Nyíregyházi Főiskola történelem szakos hallgatójaként, és ma már együtt tudjuk felidézni ennek az intézménynek a történetét, miközben jól esik tanítványként bizonyoságot kapni a saját éntörténelmem írásához.

Kedves Tanár Úr!

Engedd meg, hogy ezekről röviden szóljak, és kifejezzem a kapott válaszkért a köszönetemet! Abban a szerencsében volt részem, hogy személyes találkozásink kapcsán megismerhettem a szülőfaludhoz való kötődésed mélységét, és ezt most – utólagos hozzájárulásodban bizva – felelevenítem. *„Tizsaszentmárton maradt a világ közepe! Ide kötnek első emlékeim, a családi fészek melege. Itt kaptam az erkölcs és az értékrend alapjait (a munka szeretete és értéke, becsülete, kötelességtudat, hűség, pontosság, lelkiismeretesség, az adott szó hitele, a szorgalom, mások tisztelete, a segítőkészség stb.). Ide kaptam a jövőmtől a meghívást! Ezért volt, hogy amikor a lábam már elhagyta a szülőfalut, szívem akkor is ott maradt. Harangjait azóta is hallom! Büszke vagyok a szülőfalumra... Egy kicsit »nagykövetséget« is vállaltam érte. Hagyományápolást szolgáló ajándékozással fejeztem*

ki íranta a hálámat, amellyel leraktam a faluház alapjait. Megszerveztem, megszerkesztettem és részben írtam a falu kismonográfiáját.”

Vagyunk jónéhányan a végzett hallgatóid között, akik hasonlóan megélve, vonzódni kezdtünk a helytörténet írásához, de éppen az egyetemes történeti és szakmódszertani előadásaid figyelmeztettek, hogy tekintve a nagy összefüggések és a helyi sajátosságok kapcsolatát fel kell tudnunk ismerni. Nagyon jó szakmai alapokat adott a Történelem tanszék, aminek kezdetben két tartóoszlopa Hársfalvi Péter és Sallai József volt, és köszöntettel gondolok vissza arra, hogy minden hallgató személyes figyelmet kapott. Az az oktatási módszer, amivel a mi képzésünk folyt – mostmár tudjuk –, a legmodernebb, a leghatékonyabb volt, hiszen részesei lettünk egy-egy szakmai vitának, egy-egy új irányzat megismerésének, egy új munka értékelésének stb. A Krónika néven elindított diáklappal és a körülötte munkálkodókkal létrehoztunk, tanárok és hallgatók, egy olyan diákkört, amelyik hatékonyságában a mi tehetséggondozó szakkollégiumunkká vált.

Az egyik sok vitát kiváltó dilemmánkat a történetírás helyzetének, a tudományágakhoz való viszonyának, módszerei változásának, a történelmi kutatás irányainak a szemünk előtt zajló országos változása okozta.

Álláspontok a lokális és a globális történelem kapcsolatáról

Kosáry Domokos A történelem veszedelmei címmel megjelent tanulmánykötete¹ elé a következő gondolatot írta: „A történelem olyan amilyen. A múlt nem módosítható utólag vágyálmok, ábrándok vagy éppen önkényes taktikai fogások szerint... a történelemnek – a múlt minden szögletében – csak egy objektív valósága van, s ez megfelelő szakmai feltételek mellett kielégítően megismerhető.”

Nem vonva kétségbe az igazát, mostmár csak az utolsó mondatán kell elgondolkodni, és értelmezni, mit értsünk a megfelelő szakmai feltételek kritériumán, és hogyan alkalmazható ez a helytörténetírásra? A magyar történetírás története összefonódik a Századok címmel megjelenő folyóirattal, amelynek ebben az évben van a 150. jubileumi évfolyama. Erről a másfél évszázadról Vonyó József a vidék történetírásának az aspektusából tekint vissza,² és tulajdonképp a megfelelő szakmai feltételek kérdését feszegeti a különböző korszakok véleményének az ismertetésével. A magunk gyakorlati tapasztalata is az, hogy legalább három szempontot vegyünk figyelembe. Korábban az egyik legnagyobb hiányosságként a

¹ Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Bp.1987.

² Vonyó József: A vidék története, a helytörténet a századok hasábjain (1867–2016), Századok 150. (2016: 5.) 1116–1146.

helytörténetírók autodidaktaságát emlegették, akik inkább elbeszélték, semmint módszeres elemzését adták volna a környezetükben lezajlott eseményeknek. Való igaz, ilyen fajta felkészítés sokáig nem volt a magyar oktatásban. A Ratio Educationos megjelenése után születnek már olyan enciklopedikus tankönyvek, amelyekből módszeres és a kornak megfelelő szintű ismeretszerzés vált lehetővé, de legtöbbször egy-egy nagytekintélyű tanár saját előadásainak a gyűjteményei ezek. A történelmi megismerésnek, az idő és a tér érzékelésének, a források elemzésének, a problémák és az alternatívák meghatározásának és módszereinek az oktatására még hosszú ideig kellett várni. Ma már a történelem tanításának is előfeltétele egy ilyen felkészítő stúdium,³ de ma sem független a történetíró személyiségétől az, amit kiemel, megír. Általában azt írja meg, ami érdeklí, amihez forrást talál. A források ugyan legtöbbször töredékesek, de azt is tapasztaljuk, mennyire sokfélék, és hányféle tudományág fejlődött ki abból az igényből, hogy ezeket értékelni tudja. A helytörténetíró mihez méri magát? Esetleg egy megadott séma alapján igyekszik a mondandójához az anyagot összegyűjteni, rendezni? Mindezekre van példa, de még ezek alapján sem lehet igazán beilleszteni egy nagyobb történelmi összefüggésrendszerbe a helytörténetet, ha nem állja ki a tudományosság próbáját. Emellett feltehető a kérdés, hogy meddig terjed a helytörténet? Mit jelent a regionális vagy a lokális tér vagy történelem?

A fogalmak gyökerét az egykori német fejedelemségek birodalmitól való elhatárolódásáig vezethetnénk vissza, de a magyar viszonyok között ez a territoriális alapon szerveződő történetírás sajátos módon a megyékre koncentrálódott. Ma pedig ez tovább differenciálódott, és a területi vagy igazgatási egységek, vidéki és urbánus, földrajzi vagy gazdasági, társadalmi, kulturális, etnikai közösségek, szociokulturális viszonyok ismeretét is várják a helytörténeti kutatástól. Éppen ennek a szinte teljesíthetetlen igénynek az újragondolása miatt érdemes kicsit visszatekinteni azokra a vitákra, amelyek a magyar tudományos közéletben zajlottak.

A Magyar Történelmi Társulat megalakulásakor, 1867-ben Horváth Mihály az elnöki köszöntőjében a következőket mondta: „a zajosabb, bár gyakran csak rombolást tartalmazó...(eseményeknél nagyobb figyelmet kell fordítani – LM)...ama csöndes, de a nemzeti fejlődés, haladás tekintetében annál fontosabb jelenetekre, melyek a társadalmi viszonyok, a családi élet, a polgári foglalkozások, az érület- és szellemirány körében nyilvánultak. Ez teszi pedig érdekesebb, fontosabb és tanulságosabb részét a nép történetének, mert jelzi a haladás irányát s fokait, a népek tökélyesbülését s emelkedését az emberi eszmény felé...”⁴ Idézhetnénk Kármán Mór, Ipolyi Arnold, Pesthy Frigyes, Thaly Kálmán és még jónéhány történész véleményét, akiknek jószándékú iránymutatásai ellené-

³ Lásd: *Katona András – Sallai József: A történelem tanítása. Tantárgy-pedagógiai összefoglaló. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002.*

⁴ *Vonyó* i. m. 1123.

re sem sikerült a történetírásnak és ezen belül a helytörténeírásnak a módszertanát elfogadottá tenni. A milleniumi ünnepekhez közelítve azonban mégis elindul Pesthy Frigyes ajánlására,⁵ Borovszky Samu szerkesztésében egy olyan történeti vállalkozás, amely egyszerre országos és helyi művek születését eredményezte, ez pedig a Magyarország vármegyei és városai sorozat, amelynek meghatározott fejezetei egyfajta komplexitást adtak. Valójában megtalálhatóak a történelem segédtudományai, rokon diszciplinái, hiszen a politika és igazgatás története mellett a gazdálkodásra, a néprajzra, az oktatási, egészségügyi, vallási és kulturális élet jellemzőire is kitértek. Egyszerre tágult az érdeklődés a szaktörténetek és az új forrásokat igénylő szociográfiai és statisztikai megközelítés felé, amivel mintát teremtettek.

A helytörténetírás ma is kiemelkedő műfaja a monográfia, ami egy téma (egy tudományos probléma, egy személy munkássága vagy egy földrajzi egység pl. megye, város, község) elemzésére, komplex vizsgálatára vállalkozik, de ugyanez számos problémát is felvet. Korszakos jelentőségű Mályusz Elemér két tanulmánya, amelyek a Századok folyóiratban jelentek meg.⁶ Néhány gondolatát ma is aktuálisnak tarthatjuk. Így például a már említett tudományosság. Megállapítja, hogy míg a középkort, főleg a források kis száma miatt, megírhatta egy ember, az új- és legújabb kor krónikáját helyesebb, ha kollektíva készíti. Azt javasolja, hogy a helytörténetírást érdemes két fő terület felé irányítani, a gazdaságtörténet és a társadalom változásának a megírására, így kiderülhet, hogy a helyi problémák feltárása az egész fejlődés részét alakítja. Új forrásokra hívja fel a figyelmet, amelyek elsősorban a helytörténeti kutatásokat igényelték, például az anyakönyvekre, telekkönyvekre, adó- és más összeírásokra, vagy épp az úrbérrendezés fennmaradt irataira. Mályusz az elbeszélő történetírás helyett a genetikus irány felé szeretné elmozdítani a magyar történettudományt, amely a maga komplexitásában képes az élet, a változás szerves egységként való bemutatására. Arra intette a helytörténet írására vállalkozókat, hogy ne csak a források határozzák meg munkájukat, törekedjenek az emberi élet egészének a feltárására. Úgy vélte, hogy a források építőkövek, amelyek segítségével rekonstruálni lehet és kell a település sokrétű múltját. Ennek pedig nélkülözhetetlen feltétele, hogy a szerző rendelkezzen átfogó ismeretekkel és szemlélettel, így lesz képes az adatoknál többet látni. Szerinte, és azt hiszem, ebben is egyetértünk vele, a tanárokat, a levéltárosokat tanulmányaik alatt fel lehet erre a munkára készíteni.

Itt és most a történetfilozófiai irányzatok és a külföldi példák nélkül, de az azokkal tisztában lévő kortársak közül megemlíthetjük még Hajnal István és Szabó István nevét. Utóbbi éppen a Mályusz Elemér által szer-

⁵ *Pesthy Frigyes – dr. Frakl (Fraknoi) Vilmos: A vármegyéek történeti monographiájának tervrajza. Századok 6. (1872) 412–416. In: Vonyó i. m. 1129.*

⁶ *Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok 57–58.(1923–1924) és A helytörténet kutatás problémái. Századok 66 (1932)*

készített Magyarság és nemzetiség sorozatban jelentette meg 1937-ben Ugocsa megye monográfiáját, amely két összeírás több szempontú elemzésével olyan módszert mutatott be, amelyet a helytörténészek más körülmények között is alkalmazhattak. Ezt a szemléletet aztán átadta a debreceni professzorsága alatt azoknak a fiatal kollégáinak, tanítványainak, akik ezzel az igénnyel készítették később munkáikat, készítették fel a leendő történelemtanárokat. Ezt az útravalót kapta Sallai József is.

A történészek közötti szakmai viták azonban nem záródtak le. Több irányzat alakult ki, amelyekből érdemes kiemelni néhány, a közelmúltban akadémikusokká választott történész nézeteit.⁷ Gyáni Gábornak már a kérdései jelzik, hogy milyen változások, dilemmák várnak válaszra. Például, hogy önálló tudomány-e (még) a történetírás? Szembe kell néznünk a tömegkultúra, az infokommunikáció idején a történelmi érdeklődés sajátos megnyilvánulásával, például a nagy csaták szimulációs megjelenítésével, a történelmi dokumentum vagy inkább ismeretterjesztő filmek készítésének és a történetírásnak a viszonyával. Többek között azal, hogy miként alakul át napjainkban a történész s vele együtt a történetírói szakértelem helye és szerepe a társadalomban, s mi a viszony a kollektív emlékezet, a public history és a szaktudomány között.

A történeti munkák iránti hazai és a nemzetközi érdeklődés kapcsán Romsics megállapítja: „A történetírás iránt ugyanakkor mutatkozik egy olyan jelentős társadalmi érdeklődés is, amely a tudományok többsége esetében nem észlelhető. A rövidebb és inkább ismeretterjesztő jellegű összefoglalások felhasználói nemcsak a diákok, amint ez a természettudományok vagy akár a társadalomtudományok többsége esetében tapasztalható, hanem a saját múltjuk és más kultúrák múltja iránt igen nagy számban érdeklődő felnőttek is. A történészeknek tehát nemcsak a fentebb említett szakmai, hanem nyilvánvalóan ezt a társadalmi igényt is ki kell elégíteni. ... A szakmai és társadalmi igény fontos, de nem egyedüli oka a szintézisek születésének. Olyan történészekre is szükség van, akik valamilyen oknál fogva vállalkoznak arra, hogy szoroson vett kutatási területük biztos védelmet nyújtó sáncai mögül kilépve, mások kutatási eredményeit felhasználva, megkíséreljék új életre kelteni múltjuk egészét vagy annak egy-egy nagyobb korszakát.”

Kövér György pedig visszatekint a 20. századi magyar történetírás társadalomtörténeti felfogásaira. Ezek közül kiemel néhány települést bemutató munkát, így Tóth Zoltán Szekszárd társadalma a századfordulón kötetét, amely méltó módon gondolta tovább és használta fel Mályusz, Hajnal és Szabó István szellemi örökségét.

⁷ *Romsics Ignác*: A szintézis írás dilemmái; *Gyáni Gábor*: A történetírás újragondolása; *Kövér György*: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. *Történelmi Szemle* 2006. 3–4: 223–274.

A szülőfalu monográfiájáról

A Tiszaszentmártonról megjelent monográfia⁸ egyszerre kerülhet a képzeletbeli lencse két oldalára, amely mint egy mikroszkóp alatt, mutatja be azokat a történelmi eseményeket, amelyek ennek a kis településnek a helyén, de az egész ország múltjára jellemzően megismerhető, másrészt akár messzi tájak, híres emberek hatását, a hozzájuk történő kapcsolódást is felfedezhetjük benne. Szerkesztője és több fejezet írója, Sallai József tanár úr ezzel a kiváló településtörténettel a helytörténetírás jeles hagyományait követve nagyszerű ajándékot adott nemcsak a szülőfalujának, hanem mindnyájunknak. A kötet bevezetőjében azt írja: „Tiszaszentmárton talpalatnyi, órák alatt bejárható hely a Nyírség északkeleti csücskében. Határát csak keletről övezi a Tisza, Eperjeske, Tiszabездéd és Zsurk felé az ember jelölte ki azt. A nevével ma sem találkozunk minden térképen, de már az őskorban felfedezték, hogy rendelkezik azzal a három tulajdonsággal, amely minden megtelepedés feltétele: élelmet, ivóvizet, életmentő menedéket kínált.” Majd az egymásba hajló életek folytonosságát és a változó élet korszakainak a felidézését ígéri, amelynek végén odairhatta a maga üzenetét is: „amit századok alatt az elődök a ma nemzedékének fölépítettek, az utódok dolga, hogy megismerjék, fejlesszék, működtessék és így őrizzék meg a jövő számára.”

Egy kistelepülésnek ritkán van monográfia kiadására anyagi lehetősége, napjainkban leginkább a különböző pályázatok kínálnak rá esélyt, de mindenképp kell hozzá, hogy a helyi vezetés és a megfelelő szakemberek egymásra találjanak. Ezt a szervező munkát követte aztán az, hogy a szerkesztés elveit és a tematikát elfogadják. A felkért szerzői kollektíva kutatási területei adták a kötet két nagy fejezetének a tematikáját. A Múltunk és az Ember és környezet nemcsak kronológiai, hanem tematikai egységet is alkot, bár a kronológia a közelmúlt egyes tanulmányaiban a periodizációs határokon átível. Például természeti környezet vagy a helynevek bemutatása esetében.

Rövid könyvismertetővel kívánom alátámasztani azt, hogy megfelel ez a munka a Kosáry Domokos által meghatározott minőségnek, és Tiszaszentmárton az alapján „kielégítően megismerhető”.

A település neve sokat mondó. A 316-ban Pannóniában született egykori katonát a franciaországi Tours városa püspökének választotta, és a családok, a különböző mesterségek védőszentje lett, akit a magyar királyok is védőszentjüként tiszteltek. I. István és I. László királyunknak köszönhetően a nép hamar megismerte, és ünnepéhez számos népszokást honosítottak meg. Így aztán a község névadója révén a francia királyok püspökét St. Martinust névadójuként mai napig tisztelik az itteniek. A falu határában az Árpád kor elején már kápolnát építettek tiszteletére, így a település ezer éves múltját dokumentumok is bizo-

⁸ Tiszaszentmárton. Szerk.: Sallai József. Tiszaszentmárton Önkormányzata, 2014. 275.

nyítják. Toldi Zoltán tanulmányából azonban azt is megtudhatjuk, hogy jóval régebben lakott terület volt ez a vidék, mert már az újkőkorban készítettek a közelben lévő kisvárdai Daruszigeten égetett kerámiát, és találtak a réz- és vaskorból származó sírokat. A mai Szentmárton határában ezek mellett még két Árpád-kori falu nyomait tárták fel.

A középkort ismertető Németh Péter tanulmánya mindjárt egy ismert névvel kezdődik, hiszen arról a Bánkról ír, aki a II. András (Endre) királyunk feleségével került szembe, és ezt a magyarok egyik legismertebb drámájából ismerhetjük. Ő Zsurk határában vásárolt birtokot, és ezzel bele is csöppenünk annak az adományozási és perlekedési korszaknak a kibogozásába, amelyet nehezít, hogy a helyneveket előbb azonosítanunk kell, mai nevük vagy az elhelyezkedésük szerint, de kiderül miképpen lettek itt birtokosok többekkel együtt a Losonciak. Losonci István 1552-ben Temesvár ostrománál esett el, és neki két lánya maradt, így vele kihalt fiágon a család. Csakhogy az egyik leány az a Losonczy Anna, aki-ről az irodalomkedvelők tudják, hogy Balassi Bálint verseiben Júliaként találjuk, és akibe a költő reménytelenül szerelmes volt. A korabeli források helyesírása, különösen a nevek esetében nem volt következetes, de ez mit sem von le azokból az izgalmas szerelmi civódásokból, erőszakoskodásokból, amelyekről Szentmártoni Szabó Géza írása tudósít. Losonczy Anna különös alakja a középkori nagyhatalmú hölgyeknek. Jó ideig Tizsaszentmártonon élt, innen levelezett hol szerelmes párjával, hol a birtokaira pályázó rokonaival, ellenségeivel.

A középkor két jellegzetes épülete a templom és a vár. Mindkettő volt Tizsaszentmártonban. Jakab Attila tanulmányának a címe igen sokatmondó: A „Nyír Pannonhalma”, amelyet a megye híres múzeumalapító régész-főorvosától, Jósa Andrásától kölcsönzött. Egy 1267-ben átírt, de eredetileg 1067-ben keltezett oklevélből tudjuk, hogy a falu közepén lévő homokdombon állt a Szent Márton tiszteletére emelt templom, amely a későbbi átépítések során a reformátusoké lett. A Szentmárton határában lévő vár – a forrásokban különböző néven említették: várkastély, erődítmény, palánkvár, castellum – történetét Sajtos Szilárd elevenítette fel. A török harcok legnagyobb részében Losonczy Anna birtokában volt, miközben birtokperben állt unokatestvérével, Várday Katával. A három részre szakadt ország háborúi alatt kétszer is megostromolták, és ő megvédte 1544-ben és 1559-ben, végül 1565-ben átmenetileg János Zsigmond fennhatósága alá került. Később a Rákóczi támogatni vonakodó megyebeli nemesek közül az ekkor éppen a várban tartózkodó alispán megtiltotta a hadba vonulást, mire az itteniek felkoncolták, és Rákóczihoz siettek. Már ennyiből is kiderül, hogy országos jelentőségű ügyek történtek meg itt.

Viszonylag hosszú korszakot ölel fel Takács Péter tanulmánya, aki a reformációtól egészen 1918-ig követte a település történetét. Bene János kitér arra az egész országot is jellemző tényre, hogy a trianoni

határok miatt Tiszaszentmártonnak a területe változott, de legjobban az sújtotta, hogy határközséggként elveszítette korábbi kereskedelmi kapcsolatait. A két világháború között időszakban is volt azért új dolog, megépült a vasút, és naponta kétszer megjelent egy-egy vonat. Volt földosztás, és a birtokfelosztások ekkor is folytatódtak, de már az örökösök között nemcsak a Forgáchok, hanem rokonaik, így az Odescalchiak is megjelentek. Az utolsó években nemcsak az Odescalchi herceg tragikus repülőgépes kalandja és halála fordította ide az ország figyelmét, hanem azok a besorozások és deportálások is, amelyek súlyos emberáldozatokat követeltek.

A háborút követő időszak újrakezdését Sallai József, a tanácsrendszert az önkormányzatiság kiépítését Szabó Éva mutatja be. Az államosítás, a termelőszövetkezetek szervezése, majd a rendszerváltás és az önkormányzatiság kiépítése sajnos már egy csökkenő létszámú településen történt.

A második szerkezeti egység az Ember és környezet címet kapta, amely Kormány Gyula és Kókai Sándor írásaiban mégis a múltba vezet bennünket, hiszen a természetföldrajzi adottsága a földtörténeti periódusok alatt formálódott. A tájnak azonban legfőbb ura, formálója, táplálója máig a Tisza. Ez a természet által történő tájformálás befolyásolta a település térszerkezetét, portáinak az alakulásait. Kókai Sándor ezzel a kérdéskörrel eljut a mai község infrastruktúrájának a jellemzéséig csakhogy, mint Révay Valéria a helynevek történetföldrajzi ismertetésével.

A következő négy írás már a közelmúlt bemutatására vállalkozott, amivel a mai generáció helyi kötődését, ismert elődeinek a sorsát idézi fel. Sallai József a szerkesztésen és a bevezetőn kívül négy témában is „megszólal” a kötetben. Az oktatás történetének kutatójaként természetesen az egyházi, vallási kötődések feltárására vállalkozhatott, ráadásul a vizsgált korszakban itt volt diák. Írásainak a tárgyszerűségét, érzelmi kötődését külön kiemeli a dicséretes szép stílusa. Leskovics Gáborné közművelődést bemutató és Bodnár Zsuzsanna néphagyományokat ismertető írása a ma itt élőknek ad ösztönzést a múlt ápolásának a módjához, a közösség megtartásához.

Igen szép a kötet borítója, amely két ember közös munkáját dicséri, Szemán Attiláét és Sipeki Péterét.

A kötet korábbi ismertetésének azt a címet adtam: Betekintés egy évezredes kislelki kincsesládába.⁹ Ezzel érzékeltetni kívántam, tartalmi gazdagságát, tudományos igényességét, amivel mintát ad Sallai József a korábbi és mai tanítványainak, barátainak.

Köszönjük!

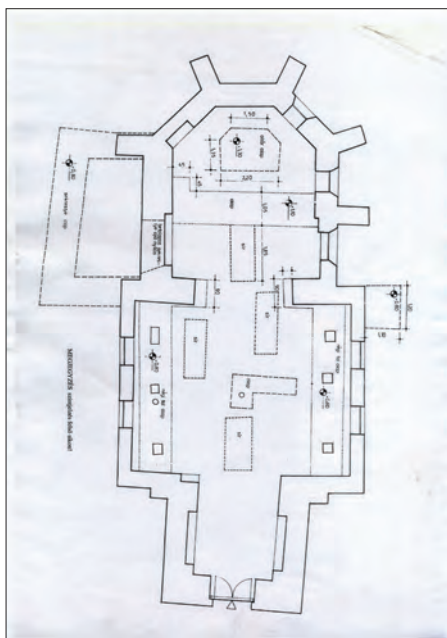
⁹ Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 51. (2016: 1) 124–128.

NÉMETH PÉTER

A nyírderzsi görögkatolikus templom régészeti kutatása

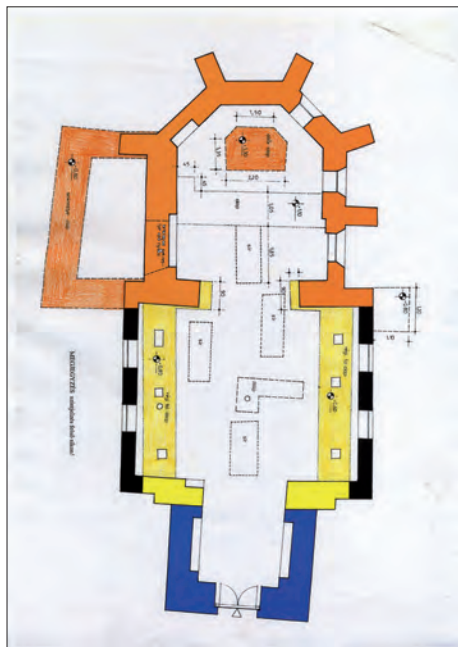
Az 1927-ben átalakított, tatarozott nyírderzsi, a Szűz Mária Örömvitele tiszteletére szentelt görögkatolikus templom az 1980-as évek felújításra szorult. A falu szülötte, Lordovics István, akkor a Megyei Illetékhatóság vezetője volt az, aki magára vállalta az ehhez szükséges pénz előteremtését. Az Országos Műemléki Felügyelőség az épület műemlék jellegű védettsége miatt előírta a templom előzetes kutatását, tekintettel arra, hogy annak szentélye gótikus, amit a déli homlokzat keleti ablakának rézsús könyöklője is bizonyít. A műemléki topográfia leírása szerint a szentély „támpillérei kétosztagúak. A hajó falait észak és dél felé kibővítették. A félkörívű ablakok újak. A lekerekített sarkú, törtvonalú, órapárkányos sisakú tornyot szép kovácsoltvas kettős kereszt koronázza. A síkmennyezetes hajóhoz a fiókos dongaboltozattal fedett szentély csúcsos diadalívvel csatlakozik, amely gótikus eredetű.”¹ Ez volt az a tudásunk, amellyel 1987 nyarán, dr. Kriskó György parókus felkérésére megérkeztünk Nyírderzsre, hogy az előzetesen felmért templomépület már megtervezett (!) helyreállításához újabb adatokat gyűjtsünk.

A falkutatás során a templombelsőben előkerült a sekrestye be-

A nyírderzsi görögkatolikus templom alaprajza a régészeti jelenségek helyével

¹ Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. II. Szerk.: Entz Géza. Bp. 1987. 165. (Magyarország műemléki topográfiája XI.)

A nyírdzerzsi görögkatolikus templom periodizációs alaprajza. Barnássárga = 13. század; világos-sárga = 14. század eleje; barna = gótikus, 14–15. század fordulója; kék = barokk, 1797; fekete = újkori, 1927.

falazott ajtónyílása, kibontottuk a déli ablak kőkeretét, megkutatottuk a diadalívet, a nyugati falon, a bejárat bal oldalán téglalap alakú, félköríves boltozású, még a középkorban befalazott fülkére bukkantunk. A szentély északi falában két kisebb (az ampolnák tárolására szolgáló) és egy nagyobb fülkét bontottunk ki, megtaláltuk az oltári szentséget őrző pasztofórium helyét, a déli oldalon pedig a befalazott kegyúri ülőfülkét is. A parókus – fellelkesülve az eredményeken – engedélyezte, hogy a hajóban régészeti feltárás során napvilágra kerüljön az 1927-ben elbontott északi és déli hajófal alapozása, melyet be kívántunk mutatni a helyreállítás során. Nem kellett sokat fáradni a feltárással: a padlószint alatt, a feltöltés elta- karításával mindkét oldalon előke- rült a korai téglatemplom keményre dőngölt, 110 centiméter széles agyag alapozása.

A meglepetés az alapozás letakarításakor érte a kutatót: a sárgászöld színű agyagalapozásban sötét foltok jelentkeztek, amelyeket aprólékosabban kibontva, azok cölöplyukaknak bizonyultak. A bejáratnál balra eső alapozáson az első négyszögletes lyuk (mérete 39 x 35 cm) a nyugati faltól 60 cm-re került elő, e cölöplyuk és a középső között 170 cm a távolság (ez utóbbi mérete 34 x 32 cm), ám az utóbbi mellett egy 22 x 24 cm-es kerek cölöplyuk is található. A diadalívhez közeli, téglalap alakú cölöplyuk és a középső között 175 cm a távolság. Eme oldal eredményei láttán már tudatosan kerestük a bejáratnál jobbra eső agyagalapozásban a cölöplyukakat, amelyek szinte az előzőkkel megegyezően helyezkednek el. A nyugati fal előtti cölöp gödrének mérete 35 x 40 cm, a középsőé 30 x 30, a diadalívhez közeli harmadik, kerek cölöplyuk mérete mindössze 20 cm. A középső cölöpök között, a templom tengelyében, a vastag, tapasztott agyagpadló egy nagyobb megmaradt darabjában szintén egy kör alakú, 26 cm átmérőjű cölöplyukat bontottunk ki. A cölöplyukak mélységét addig tudtuk minden esetben követni, míg szerszámmal, illetve kézzel a bennük talált hamus földet ki tudtuk

szedni, azaz 40 cm-ig. Sajnos, az agyagalapozás melletti, 1927. évi, alig alapozott fal statikai problémái (repedések) miatt nem kockáztathattuk meg a cölöplyukak mélységi kutatását egy metszet segítségével.

A jelenséget magyarázni illik. Annyi bizonyos, hogy a cölöplyukak nem lehettek az agyagalapozásra épített – 1927-ben elbontott – fal szerkesztési részei, ugyanis nem volt szükség – mint a jó téglából, erősen meszes habarccsal épített, megmaradt falszakasz bizonyítja – a falak semmiféle belső erősítésére. A régészeti irodalomban sem találtam analógiát az agyagalapozásban előforduló cölöplyukakra, ezért egy számomra kedves, a magyar falusi templomépítészetben jártasak előtt közismert példát, a tákosi templom esetét hoznám fel a 18. századból, párhuzamként. A Tákos és Nyírderzs közötti eltérés abban mutatkozik meg, hogy ott a „falak alapját 40–50 cm átmérőjű, malomköveken nyugvó fagerendák képezik, ezekbe vannak bevésve két-két méter távolságban a falazat faoszlopai, melyek X-alakú keresztkötésekkel s feljűk (fölejük) rávéssett gerendával vannak megszilárdítva. A keresztkötésekre szögezett fa lécek sárral, mészhabarccsal vannak vakolva.” Az 1931-es leírást a műemlékes szakember azzal egészítette ki, hogy a faléceket eredetileg vesszővel fonták be, és pelyvás sárral tapasztották.² A templom alapozása tehát a malomkőből (más forrás szerint kőből) készült, ami azzal magyarázható, hogy közel volt a legközelebbi kőfejtő, Tarpa, ahonnan a nyersanyagot könnyen beszerezhatték. A másik eltérés a talpgerendák hiánya, ugyanis Tákoson az oszlopok – hogy most már ne cölöpökről beszéljünk – a talpgerendákba voltak csapolva. Nyírderzsen az alapozás és a talpgeren-

A templom a helyreállítás előtt, a falkutatás után (1987, Németh Péter fotója)

da egy volt: agyagalapozás, amelybe beleállították, majd jó erősen körbedöngölték az oldalfal oszlopait, amelyek egyúttal a tetőgerendákat is tartották. Az oszlopok erősítésére – mint Tákoson – itt is András-keresztet használtak. Ám az 5,70 x 4,70 méteres belvilágú templomhajót hosszában áthidaló mestergerendát

² *Szatmári István*: Tákos, református templom. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk.: Kollár Tibor. Nyiregyháza, 2013. 408.

középen biztonságosnak tartották megtámasztani: ezt a célt szolgálhatta a templomhajóban talált kerek oszlop helye.

A templombelső további régészeti kutatása során kerültek elő a szentélyben a barokk oltár alatt és körül a középkori menza alapozása, az ikonosztázion alapozása, a tengelyben egy sír, míg a hajóban megtaláltuk egy rekesztő alapozását, a középkor óta többször tapasztott padló egy-egy darabját a már említett cölöplyukkal, a hajó és a diadalív bal sarkában egy női sírt pártával, a jobb oldali diadalív elé benyúlóan egy réz díszítésű fakoporsós férfi sírt csizmával, valamint a bejárat előtt egy sírt, melynek koporsóját nem bontottuk ki.

A templom szentélye délkeletről

Ugyanabban az időben felügyeletünk mellett végezték el a templom-épületen a külső vakolat leverését, amely után ismét megállapíthattuk, hogy a szentély három ablaka közül kettő még eredeti, s azt, hogy a szentélyhez később elbontott sekrestye is csatlakozott. Ez utóbbi a munkánkat állandó figyelemmel kísérő parókus úrnak is felkeltette az érdeklődését, s távollétünkben feltárta a sekrestyét, igazolandó, hogy valóban ott van-e, ahol azt sejtettük. Így semmisített meg néhány sírt a templomkörüli temetőből is, nem beszélve a sekrestye padlószintjeiről.

A templom nyugati, 14. század eleji fala a befalazott falfülkével

A mai nyírderzsi templom előzménye tehát vagy a 12–13. század fordulójára, vagy a 13. század második felére vezethető vissza. A régészeti kutatás során megtaláltuk az első templom hajója északi és déli oldalfalának döngölt agyag alapozását, benne 3–3 négyszögletesre faragott faoszlop lenyomatával, ami alapján arra következtethetünk, hogy az *első templomépület paticsfalú,*

Arománkori templomészaki falának agyagalapozása a cölöplyukakkal

feltűntették, de belefért egy paticsfalú templom felgyújtása és leégése is. A falu István papját – aki szatmári alesperes is volt – 1322-ben említik. János volt papja 1332-ben a börvelyi egyházban szolgált. Miklós papja vajjai nemeseket idéz meg (1341), ugyanő végrendeleti tanú (1350). Erre az időre azonban a téglából épült második templomnak már állnia kellett. Parókiális egyházát – titulus nélkül – és plébániáját a Kántorok 1378. évi osztásakor említették.³ A román kori téglaeépületből megmaradt a nyugati zárófal bejárattól jobbra és balra eső falszakasza, az utóbbiban egy félköríves záródású falfülkével, míg a hajó északi és déli oldalfalát az 1927.

A románkori templom déli falának agyagalapozása a cölöplyukakkal

favázás lehetett. Ez a faépület vagy az 1241–42-es tatárjáráskor, vagy a 14. század elején pusztult el – leégett, ezért találtunk hamut az oszlopok helyén – s a második, *téglából emelt templomot a már meglévő agyagalapozásra* húzták fel. A település pusztulására ugyanis a hagyományos 1241 mellett van egy másik forrásunk: 1325-ben a Derzsiék, Lőrinc és Sándor testvére „Veres” Miklós azért indítottak pert a Balogsemjén nembeli Semjéni (Szabolcs m.) István fia: János ellen, mert annak apja 20 évvel korábban Derzset elpusztította, őt abból kizárta és 100 márka vagyonát elvitte. A következő évben a felek kiegyeztek: János 2 és ½ márkát fizet. Ez az összeg viszont arra utal, hogy a kár mégsem volt olyan nagy, mint azt a keresetben

³ A történeti adatokra ld. Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyháza, 2008. 60–62. Itt jegyezzük meg, hogy a Derzsiék a Kátanb-i Lázári-ág egyik hajtását képezték, Kihalásuk után, 1341-ben került birtokuk a szomszédos Jánosiban lakó Kántorok kezére. Tehát a téglából épült derzsi templomnak (2. periódus) ez év előtt még állnia kellett.

évi bővítéskor bontották le. A két románkori belső fülke közötti eredeti nyugati bejáratot a torony építéskor az új nyílás szélesítése miatt eltüntették. A második románkori periódus téglából épült szentélyét a 14. század második felében, legkésőbb a 14–15. század fordulóján szintén lebontották, egyedül a diadalív alapozását használták fel az új, gótikus stílusban épült szentélyhez.

A nyolcszög három oldalával záródó szentély és a diadalív eredeti alapotában áll, anyaga téglá, amely méreteiben és erősségében jelentősen eltér a román kori falaktól. A szentély eredetileg kétszakaszos, kőbordás boltozattal volt fedve, amelynek ívei minden bizonnyal két zárókőben futottak össze. Ez a boltozat a 17. században omlott le; a 18. századi átépítéskor a még meglévő faragott boltvállakat kivésték, s a szentély új, csehsüveges boltszakaszokból álló téglaboltozatot kapott, amelyet részben a gótikus boltvállaknál indítottak el. Ugyancsak a 18. században – a szentély új boltozatával egy időben – maradandó átalakításokat végeztek a szentély egyéb részein is. Többek között a szentély három gótikus ablakából kettőnek a felső, csúcsíves záródását eltüntették, kőből faragott káváját kidobták, csak annak alsó $\frac{2}{3}$ -át hagyva meg. A harmadik ablak esetében – valószínűleg az ikonosztázion jobb megvilágítása végett – az eredeti ablaknyílást mindhárom irányban megszélesítették, így a teljes kökeretet eltüntették. Mindhárom ablak ekkor kapott félköríves záródást. A szentélyből a sekrestyébe vezető rézsűs, gótikus ajtó felső záródását kibontották, megnagyobbították és új téglahederrel látták el. Majd később – de még az 1927. évi átalakítás előtt – a sekrestye lebontásakor, ezt az ajtót elfalazták. Ugyancsak kibontották a szentély bal felső sarkában lévő, a szentélyzáródás indítófalába süllyesztett, kőből faragott gótikus szentségházat, s a nyílást négyszögletesre alakították és kivakolták. A szentély jobb oldalán, a középső ablak alatti, eredetileg szegmentíves záródású ülőfülkét alul felfalazták, a szegmentíves záródást – melynek lenyomata maradt meg – elbontották, s a fülkét az ablak könyöklője irányába megmagasították, és ruhák tárolására alkalmas szekrényt süllyesztettek bele. A szentségház eltávolítása, illetve az ülőfülke átalakítása a sekrestye ajtó befalazásával egy időben történt, de jóval később, mint a szentély kora barokk újraboltozása, illetve a sekrestye ajtó megmagasítása. Ez utóbbival egy időben, tehát a templomnak a 18. század elején történt ismételt használatba vételekor (a Galiciából érkezett lakosság letelepítése után) bontották el a gótikus menzát, s helyére, annak alapozását felhasználva, de méretét nem követve, egy új barokk oltárt építettek, amelyre a szülőföldről kocsin ide szállított 17. századi, szépen faragott keretű oltárképet helyezték.

A nyírderzsi templom újabb-, illetve újkori átépítésére vonatkozóan két évszámot ismerünk. 1797-ben építették a jelenleg is álló tornyot, ekkor tüntetve el a hajó román kori bejáratát. Másodjára 1927-ben a hajó

román kori oldalfalait bontották el, s bővítették a hajót északi és déli irányban kb. 1,5–1,5 méterrel. A szentély barokk újjáépítésének, illetve az ezt követő belső átalakításának időpontjait nem ismerjük.

Nem szóltunk még a sekrestyéről, illetve a támpillérekről. A sekrestye a gótikus szentéllyel egyidős, hasonlóképpen a ma látható támpillérek is a gótikus szentélyhez kapcsolódnak, ugyanis a téglaméret és a habarcs azonos. A támpillérek közül kettőt a 1927-ben az új hajófalakkal egybeépítettek.

A régészeti kutatás során a templombelsőnek a görög katolikus liturgiához kapcsolódó megosztása is bizonyítást nyert. A jelenlegi hajóban annak nyugati harmadát keresztben lezáró, 32 cm-es téglákból álló sor került elő, s egy ugyanilyen, de kettős téglasor a szentélynek a diadalívhez közeli harmadában. Ez utóbbit a szentélyt elrekesztő ikonosztázion „fundamentumaként” rakták le, míg az előbbi annak a rácsos, fából készült térelválasztónak az alapjaként került a hajó egyébként tapasztott járósíntjére, amely a férfiak és a nők helyét választotta el. Azaz az ortodox hagyományok erősen éltek a 18. században: a nők csak a hajó rácson kívüli részében és a toronyaljban, illetve a templomépületen kívül hallgathatták a liturgiát.

A régészeti kutatás során a hajóban számos megbolygatott és három ép sírra bukkantunk, a késő középkori kegyurak, a Kántorok és családtagjaik nyugóhelyére.⁴

A sekrestye feltárt fala (Kriskó György felvétele)

⁴ A feltárásban munkatársam volt Bene János történész és Szikora István gépkocsivezető. A nyírderszi tartózkodásunk ellátását dr. Kriskó György parókus úr biztosította az egyházközség támogatásával, melyért annyi év távlatából is hálásak vagyunk.

Az iskola államosítása Ramocsaházán

Az 1947-es párizsi békediktátum aláírását követően fellelegeztek a ket-tős állampolgárságú – Rákosi, Gerő, Farkas, Révai – magyarországi kommunista vezetők. Távoztak az országból az egyébként passzív szövetséges ellenőrző bizottság (SZEK) tagjai. A békeszerződés szerint az orosz katonai egységek Ausztriából történő – 1955-re tervezett – kivonásáig Magyarországon maradhattak a megszálló hadak egységei. A diktátor hajlamú Rákosi úgy tervezte, hogy ez az idő elegendő lesz számára a történetét és sorsát a jogfejlődésre építő magyarságot a nyugat-európai orientációból Moszkva hűségére hajlítani. A két munkáspárt (kommunista és szociáldemokrata) 1948. június 12–14. között zajló egyesítő kongresszusán sikerült végleg a saját akarata alá gyűrni a hatalom gyakorlását és az ország igazgatását végző világi intézményeket.¹

Volt azonban még egy kilencszáz esztendőes katolikus és két négy-száz esztendőes protestáns egyházszerkezet. Ezek hívői a kisebb feleke-zetekkel – izraelita, ortodox görögkelti, baptista, unitárius – az ország 9 millió 204 ezer 799 lakosából² legalább 9 millió egyszáz ezren voltak. Valamennyien lélektanilag is, ideológiailag is, lételveik és morális tar-tásuk szerint is több százados múlttal gyökereztek a nyugat-európai civilizációba. A pártegyesítés könyörtelen végrehajtója tisztában volt az-zal, hogy sikere teljességéhez – a kilencszázötven éve a magyar törté-nelemmel együtt formálódó egyházi intézményekből, az azokban ápolt transzcendentális lelki kötődésekből ki kell ragadnia az embereket, ha a primitív forradalmiságának naiv vagyonegyenlőség-tanát a fejükbe és a szívükbe akarja verni. Ha a lelkükbe és tudatukba az Isten helyébe – mint az ókori Egyiptomban a fáraót, a romlásnak indult római birodalomban az isten-császárokat – Magyarországon Sztálint és saját magát kívánja beplántálni. Nem véletlen hát, hogy a hitleri és sztálini erőszak könyörtelen módszereivel és eszközeivel megszerzett hatalom birtoká-

¹ *Gyarmati György* A Rákosi-korszak (Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945 – 1956), Bp. 2011. 123–148.

² 1949. évi népszámlálás vallási adatok százalékos megoszlása településenként, KSH. Bp. 1996. 66–70., 68.

ban első dolga volt, hogy az emberi elmékből és szívekből száműzze Istent. Tudta, ezt csak a felvilágosodás óta tömegesedő, a technikai és technológiai civilizáció kibontakozása óta pedig a boldogulás létszükségletévé vált népiskolák birtokba vételével teheti meg.

Ezért a totális hatalom megszerzését követően – a pártegyesítő kongresszus után két nappal – 1948. június 16-án elfogadtatta az országgyűléssel az 1948: XXXIII. törvénycikket az iskolák államosításáról.

Kellett-e, szükségtelen volt-e, időszerű volt-e, így kellett-e az iskolák birtokba vételét megoldani, az lehet, – kellene is, hogy vita tárgya legyen. Azt viszont Rákosi javára írni, hogy az egyszerű emberek csak így részesülhettek az alfabetikus műveltségben, csak akkor lehetne, ha a nem kommunista vezetőségű országok mindegyikében stagnált vagy növekedett volna az analfabéták száma. A technikai fejlődés, a robbanó és elektromos motorok terjedése, majd a digitális technika fejlődése, és az édesanyák vágya, hogy gyermekeiket kimentsék a nyomorból, erősebb volt a világ összes kommunistájánál.

Szabolcs megye lakossága ebből a tekintetből különös helyzetben volt. A megye határhelyzete, a Trianonban, majd Párizsban újolag elcsatolt – a honfoglalás óta szervesült – gazdasági térszerkezet kétszeri szétrombolását követően az ország legéletképtelenebb megyéje lett. 1919–1920-ban, 1944–1945-ben is ezt a térséget rabolták ki legmohóbban a rájuk zúdult, a Tisza védvonala miatt itt mindkétszer hosszan időző román és orosz seregek első lépcsőben támadó egységei. A gyáripari proletariátus hiánya miatt a Rákosi-klika az ország fejlettebb térségeiben csődöt vallott hivatalnokait vezényelte ide, nyugdíjas korukig jutalmazva hűségüket és semmit előre nem mozdító tehetetlenségüket.³

Elzárva a külföldi újságírók, turisták, diplomáciai, kulturális és sportdelegációk szeme elől, itt a nemzetközi tiltakozás kockázata nélkül a legdurvább, legerőszakosabb tetteket is gátlástalanul el lehetett követni. A huszadik század első felében kétszer is kifosztott, pőrere vetkeztetett lakosok „*az államtól magára hagyatott állapotukban*” jobbra is, balra is – amerről a politikai szelek fújdogáltak – a szélsőségekig hajladoztak. Hol kinyílnak, majd kommunistának szegődtek. Vagy a „fekete vonatokra ültek”, vagy ha füttyentett a belügyminiszter, a verőlegények közé szegődtek. Ezekhez se műveltség, se szakmai ismeret nem kellett.

³ A helyi viszonyokat ismerő vezetők eltávolítása Eröss János kispánnal kezdődött. Őt végül emigrációba kényszerítették. 1948-ban – csereket követően – a pesti születési Pálfi Ernőt nevezték ki főispánnak, akit alkalmatlanságát követően évtizedekig helyezgettek ide-oda, hűségéért folyton magas jövedelmű pozícióba. Hasonló módon cserélték le Tompos Endre szociáldemokrata, majd Tomasovszky Mihály kispánnak a feladat elől kitérő miskolci Juhász István után Palitz Mihályra testálva a pozíciót, aki szintén hamar megbukott. Pálfi Ernő főispán a nyíregyházi születésű Deák Endrét 1948-ban ugyan még kinevezte tiszti főügyésznek, de az 1949-es tagrevízió során a pártból is, a közhivatalból is távoznia kellett. Jellemző egyébként, hogy Nyíregyháza polgármesteri székébe a Zala megyei illetékességű Kiss Zoltánt ültették.

A valláshoz – az árvaságban, az özvegységben, a málenkij robotra hurcolt családfő és nagykorú gyermekek hiányában, a nincstelenségben, a totális kiszolgáltatottságban – az egyetlen vigaszhoz hozzányúlni, ahogy ők tanulták, hitték és tapasztalták, mindig csak az ördögök merészelték.⁴

A kommunisták pedig az emberek hitébe, lelkébe és szokásaiba ezúttal nagyon mélyen és nagyon durván belekotorásztak. Az iskolák államosításáról, Mindszenty „*klerikális reakciójáról*” 1948 tavasza óta szállingóztak a hírek. Minél sűrűbben, annál nagyobb volt az ijedség. Főleg az édesanyák és nagymamák riadoztak: „*A szülők ellen nevelik majd a gyermekeket! Istenteleneket, ateistákat faragnak belőlük! Most az iskoláinkat, jövőre a templomainkat veszik el! Elhurcolják a papokat! Előbb államosítanak, majd a gyermekeinket hurcolják Oroszországba! Mi kiráztuk a pelenkából őket, most majd viszik, hogy Sztálin legyen az apjuk!*...⁵ Csupa badarság, mondogatták a kommunisták. A szovjet Vörös Hadsereg viselkedése a megye megszállásakor, a hadifoglyok és a málenkij robotra elhurcoltak visszatartása még 1948-ban is, a kiskirályokká nőtt kommunisták gátlástalan viselkedése és harácsolása, a Mindszenty ellen megindult hajtóvadászat, a kulákság ellen kibontakozó hajsza, a papok zaklatása, a kommunisták büntetlen garázdálkodása azonban minden riadalmat jogossá tett.

A két munkáspárt egyesítése Szabolcsban már május 22-én megtörtént. A 205 MKP-s és 95 SZDP-s küldött ekkor vette fel a Magyar Dolgozók Pártja nevet. Május 23-án már kizárólag az egyházi iskolák államosításával foglalkoztak.⁶

A megyében az iskolák államosítását követelő *Sztálin-organák és Rákosi-harsonák nyíltan és követelőzőn* 1948. május 25-én szólaltak meg. Az MDP első vezetőségi ülésén, május 23-án a megyei küldöt-

⁴ Kabaréba illő „húzása volt” Rákosinak, hogy dr. Vető Lajos diósgyőri vasgyári esperes személyében – Pálfi Ernő közreműködésével – ő „választott evangélikus püspököt” a nyíregyházi egyházkerület élére.

⁵ *Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések, 1945–1960.* Napvilág, Bp. 1997. II. k. 711–722.; Az iskolák államosításával kapcsolatos hangulatjelentések: MNL SzSzBmLt. MDP iratok XXXV. 1. 1948–1956. II. 127–137. Doboz 35. MNL SzSzBmLt. MDP iratok XXXV. 1. 1948–1956. II. 127–137. Doboz 35.

⁶ *Sallai József: Az iskolaügy küzdelmes évtizede Nyíregyházán 1940–1950.* Debrecen–Nyíregyháza, KLTE TI könyvtára; *Uő.: A népi kollégiumok Nyíregyházán 1946–1949.* In: Gyarmathy Zsigmond szerk. Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás III–IV. Nyíregyháza, 1982. 273–289.; *Sallai József: Az iskolai oktatás intézményrendszerének korszerűsítése Nyíregyházán a felszabadulástól az iskolák államosításáig.* In: Cserenyák László szerk.: A BGYTKF Tudományos Közleményei 11/B. Nyíregyháza, 1987. 111–115.; *Sallai József: Nyíregyháza iskolavárossá válása.* In: Cserenyák László és Mező András szerk. Nyíregyháza története. Nyh. 1987. 239–254. *Dikán Nóra: A két munkáspárt egyesülése, az egyházi iskolák államosítása.* In: Cserenyák László szerk. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Nyíregyháza, 1993. 477–480.; A témáról bővebben lásd még *Sallai József: A közoktatás átszervezése és az iskolarendszer 1945-től 1960-ig.* Uo. 569–578.

tek csak az iskolák államosításról tárgyaltak. Még aznap megegyeztek. Másnap, 24-én aláírták az államosítást követelő határozatot. 25-én utcai plakátok százai, a *Nyírségi Magyar Nép* egész oldalas hirdetése „*dobolta a döntést.*”⁷ Az egyházak képviselőin kívül – őket nem kérdezték – aláírták a felhívást az MDP vazallusai: a koalíciós pártok titkárai, a nemzeti bizottság elnöke, a társadalmi szervezetek vezetői, a szaknác, a pedagógus szakszervezet, az ifjúsági és a nőszövetség elnökei vagy titkárai.

A felhívás kérlelhetetlen durvasággal beledübörgött a megyei társadalom riadt izgalmába: „*A nem állami iskolák egy részében gyermekeinket a demokrácia ellenségévé nevelik. Bebizonyosodott, hogy ezekben az iskolákban a Magyar Köztársaság elleni összeesküvésre, a nagybirtokrendszer visszaállítására, s ezzel a régi, bűnös Magyarország feltámasztására szervezik és oktatják a gyermekeinket.*”⁸

1948. május 25-től olyan hangerővel harsogtak az államosítás hívei – élükön Pálfi Ernő kommunista főispánnal –, amilyennel hajdan Jerikó falait rombolták le az ótestamentumi harsonák. A felhívást már az MDP megyei titkáráként Gyenge Károly országgyűlési képviselő szignálta.

A sajtó- és plakátagitáción túli adminisztratív intézkedéseket a belügyminiszter által kinevezett, és május 25-én a hivatalába beiktatott Pálfi Ernő főispán vezényelte.⁹ Körlevélben figyelmeztette a jegyzői kart, hogy bármilyen hivatali titok kiszivárgását állásvesztéssel fogja büntetni. Minden járási szolgabírótól heti jelentést kért a körzetükben uralgó hangulatról, a papok, kántorok viselkedéséről. Elrendelte az idegenek feltűnésének azonnali jelentését. Különös gonddal ügyeltette a papok, lelkészek, szerzetesek viselkedését, prédikációit.

A megyei főjegyzővel megparancsoltatta a jegyzői karnak, hogy minden községben hívják össze a nemzeti bizottságot, a társadalmi, ifjúsági, női és szakmai szervezetek vezetőit. Ezek külön-külön levélben vagy táviratban kérjék Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy minél előbb iktassák törvénybe az iskolák államosítását.¹⁰

⁷ Nyírségi Magyar Nép, 1948. május 25. Az egész oldalas felhívás több száz példányban plakáton is megjelent, és május 25-én reggel már minden iskolába megérkezett a reggeli postával.

⁸ A felhívás újabb kiadása Botár József szerk.: Szabolcs-Szatmár megye a népi demokratikus forradalom kibontakozásának időszakában 1944–1948. Nyíregyháza, 1985. 482–484.

⁹ A külön-külön nem iktatott, a főispáni hivatalba beérkező jelentések és intézkedések heti időrendben és járasonként: MDP iratok MNL SzSzBmLt. MDP iratok XXXV. 1. 1948–1956. II. 127–137. Doboz 35. XXI. 1. 313/1948. 35. doboz. Lásd még Botár szerk. 1985. 484–488.

¹⁰ A „*hirtelen megnövekedett mennyiségű adminisztrációt*” a falusi jegyzők úgy oldották meg, hogy vékony hártypapírból és indigóból annyi példányt tekertek az írógépbe, amennyit átütött a gép. Az előre elkészült típusjelentéseket iratták alá a szervezetek vezetőivel.

A jegyzők kötelesek voltak minden iskolában június 4-ig szülői értekezletet tartatni az igazgatókkal vagy tanítókkal. Ezeken részt kellett venni a településen működő pártok vezetőinek, a jegyzőnek, tanítónak. A jegyzőnek, vagy arra alkalmas személynek ismertetni kellett az államosítás előnyeit (ehhez segédkönyvet kapott minden jegyző). Lehetőleg el kellett érni, hogy maguk a szülők kérjék az államosítást.¹¹ A vonakodó falvakban a jegyzőnek, a hivatalban dolgozóknak, vagy az e célból hívott tekintélyes vendégeknek, pártfunkcionáriusoknak házi agitációt kellett végezniük. Önként jelentkező lelkészeket, megfigyelő, ellenőrző, igazgatási- és pártagitátorokat küldött ki a papok meggyőzésére. A makacskodókhoz rendőri kísérettel kellett kimenni. Ha erre se hajlott az illető, be kellett idézni a rendőrségre, s egy-két napig ott tartani. Titoktartás köteleme alatt a rendőrségnek figyelnie kellett a máriapócsi szerzeteseket, a név szerint vagy szolgálati hely szerint beazonosított gyanús lelkészeket.

Az államosítás melletti agitáció és könyörtelen akarnokság összemosódott az állami beavatkozást nyíltan elítélő Mindszenty bíboros lejáratásával. A főpap pártparancsra történő szidalmazásával. Pálfi Ernő ebben a kérdésben élet-halál ura kívánt lenni. A megye minden lelkészétől követelte, hogy írásos nyilatkozatban ítélje el a katolikus egyház fejét.

Aki erre nem volt hajlandó, annak vállalnia kellett az ellenszegülés ódiáját. E téren a családos papok kerültek sorsot, jellemet és moralitást próbára tevő kelepcebe. Vonakodásukkal kockára tették egzisztenciájukat, elvágták gyermekeik boldogulásának az útját. A hasonló jellembeli és erkölcsi dilemma közötti vergődést Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* című regényében dolgozott fel.

Az előállt szituációt sem az élet, sem a történelem, még kevésbé a történész tudja megnyugtatóan elrendezni. A vesztesek moralitása, az áldozatok bátorsága és a hatalomgyakorlók barbársága vivta itt „*mindig a zsarnok igazát*” bizonyító harcot. Ki-ki morális érzéke, civilizációs elkötelezettsége szerint viszonyulhat a történetekhez. A historikus a rendelkezésére álló forrásokból és adatokból – érzékenysége és intuíciói segítségével is – csak a fennmaradt forrásokból kihámozható valóságfoszlányokat tárhatja fel. A magyar történelem menete sajnálatosan bizonyítja, hogy az európai civilizáció igazságtudatának felkent hazai bajnokai 1944 őszétől máig többnyire nem az igazság pártjára, legfeljebb a paragrafusok valóságot eltakaró közönyéhez szegődtek inasnak. Így volt ez témánkat is érintő Pócspetri esetében is.

Az iskolák államosításával kapcsolatos ügyekből legfeljebb a napokig kínzott pócspetriek és a mártíriumot vállalt Mindszenty léphet ki tisztán. A – bár felkent, de mégis emberből lévő – papok közül is csak kevesen húzhatják meg magukat Dante Purgatóriumának tornácain.

¹¹ Lásd a 9. jegyzetben már meghivatkozott főispáni, iktatatlan iratokat. Az agitáció túlhajtására utalt tanulmányában *Dikán N.* is i. m. 476.

Nem a legbátrabbak, de a legelkeseredettebbek ebben a megyében is az édesanyák, a köznapi emberek voltak. Ennek az elkeseredésnek több faluban hangot is adtak. Pócspetri véletlen tragédiáját, Kádár János és Farkas Mihály itteni hóhérokodását tompítva, liberális korrektséggel mesélhetővé szelidített államhatalmi hóhérokodás politikailag megengedett változatát már ismeri a világ.¹² Korábban „*a legreakciósabb Pócspetri megbélyegzéséről,*” és az iskolák államosításának boldog harmóniájába futó igazságosságáról szolt a mese.¹³ 1993-ról már arról is olvashatunk, hogy a *kisvárdai Szent Orsolya-rendi tanítóképző* növendékei és tanárai, *Tiszakanyár, Újdombrád és Nagyhalász tanítói és lakói* Ortutay miniszternél tiltakoztak. Június elején pedig „*Buj, Vencsellő, Ajak, Ramocsaháza és még több község lakossága kisebb tüntetéssel jelezte kitartását az egyházi iskolák mellett.*”¹⁴ Bővíthetnénk oldalnyi terjedelműre a sort. Ezúttal azonban – terjedelmi okok miatt csak *Ramocsaháza* lakóinak „*kisebb tüntetéséről*” és annak következményiről szólunk.

A pártegyesítés előkészítésével párhuzamosan a Szabolcs megyei kommunista funkcionáriusok körében – az élesedő osztályharc jelszavával, de valójában a pozícióföltés jegyében – felerősödött egy, a kommunista párt tanítóktól való megtisztítását erőteljesen követelő retorika. A társadalomszervezési, igazgatási feladatok végzéséhez, az e célra szolgáló pozíciók megszerzéséhez bizonyos alapismeretekre szükség volt. Ezért a népi káderek kiképzése céljából az MKP megyei vezetősége Nyíregyháza székhellyel pártiskolát szervezett, ahol a megyei, járási és települési pártfeladatok ellátásával megbízott párttagok marxista szellemű képzésével foglalkoztak. A vidéki népi káderek képzése céljából rendre szerveztek bentlakásos tanfolyamokat.

1948 júniusának első hetében éppen véget ért egy kurzus. Gyenge Károly, Barczy Gyula, Gere László, Dankó János – a megyei pártszervezet vezetői, a tanfolyam előadóival – úgy határoztak, hogy a végzős hallgatók ideológiai felkészültségének prezentálása céljából kimennek Ramocsaházára, ahol felkészültségükről, rátermettségükről, vitakészsé-

¹² *Ember Judit*: Pócspetri, Bp. 1989. és a megfilmesített eset. A koholt vád alapján elítéltek mindegyikét még máig sem mentette fel a bíróság. Arról meg szó sem esett, hogy a falu három napig állami parancsra ütleget lakóitól bárki bocsánatot kért volna, és szenvedéseikért az MDP ~ MSZMP állampárt MSZP-re átruházott vagyonából kárpótolták volna a kárt vallottakat, a megkínzottakat. *Mindszenty József*: Emlékirataim. Bp. 1989. 205.; *Mészáros István*: Ismeretlen vértanúk az Esztergom-bp-i Főegyh. XX. századi történetében. 2000. 96.; Egy ügyvédi beszámoló nyomán készült riportkötet az állami büntett és a rehabilitációt hiányosan megejtő bírói ítélet posztkommunista mentegetésére: *Marik Sándor*. Elégtétel Pócspetrinek, Nyíregyháza, 1994.

¹³ *Szabad Nép*, 1948. június 6. *Déry Tibor*: A porban, Csillag, 1948. 7. sz.; *Arató Ferenc*: Szabolcs – Pócspetri előtt és után. In: Uó szerk. Az államosítás közoktatásunkban. Bp. 1976.

¹⁴ *Sallai József*: A közoktatás átszervezése és az iskolarendszer 1945-től 1960-ig In: Cserenyák László szerk. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Nyíregyháza, 1993. 573.

gükről házi agitáció keretében tesznek bizonyosságot. Az előadók és a párt néhány vezetője is elkísérte őket.

A pártiskola igazgatója és oktatói – a megyei pártvezetők tanácsainak meghallgatását követően – úgy döntöttek, hogy a „házi agitációnak” szánt „látogatást” előre jelentik a község jegyzőjének. Arra számítottak, hogy az értesíteni fogja a helyi MKP szervezet titkárát. A titkár mozgósítja a falu 180 kommunisztáját, akik ünnepélyesen fogadják majd a vendégeket.

Szó esett arról is, hogy a megyei pártvezetők – a sikeresnek ígérkező agitáció végeztével – értesítik a központot és begyűjtik a megérdemelt dicséretet. Ha „Rákosi elvtárs a két munkáspárt egyesítését előkészítő munkája” miatt nem is, Ortutay kultuszminiszter foglalkozik majd a „ramocsaházi példamutatóan sikeres” agitációval.

A ramocsaházi kirándulásra három nappal a Pócsperiben történt tragédia után került sor. A Máriapócsához közeli falut még körbezárva tartották az ávósok. Farkas Mihály és Kádár János felügyelete alatt a mesterségüket gyakorló „pártszolgák” még naponként különleges nevelésben részesítették a falu férfi lakóit. Nem elképzelhetetlen, hogy a párt megyei vezetői „a Pócsperiben rájuk égett szégyent kívánták kígyókként levedleni egy sikeres nevelő-meggyőző túrával”.

A magabizó, néhány hetes ideológiai továbbképzésen szerzett marxista ismereteikre büszke növendékek úgy vélték, hogy a lét és a tudat viszonyát felderítő néhány gondolattal pár óra alatt meggyőzik a falu lakóit, és jelenhetik a központnak – Rákosinak és Ortutaynak –, hogy Ramocsaháza lakói rajongva várják az iskolájuk államosítását. Ők pedig forradalmi indulókat, proletárdalokat énekelve autózhatnak vissza Nyíregyházára.

Ha a háború múltát követő három év alatt a népi káderek, kisnyilasok és pozíció vágyból, esetleg a sorsuk könnyítését remélve, tömegesen nem képezték volna át magukat meggyőződés nélküli ateistává, elindulásukkor eszükbe jutott volna szüleik, nagyszüleik gyakran ismételtgetett mondása: – *Ember tervez, Isten végez!* Ramocsaházán ugyanis 1948 júniusának elején igaznak bizonyult a szülők és nagyszülők történelme próbálta jóslat.

Ramocsaháza jegyzője – állapították meg utólag – nem a párttitkárt, hanem a papot és a tanítót értesítette jövetelükről. Ezért volt ideje a református pap feleségének „összecsődíteni a falu lakosságát.” Nagy szakértelemmel – vagy az esemény után kommunista metodikával valtatott emberektől kicsikart adatokra, besúgók jelentéseire támaszkodva – megállapították azt is, hogy „többnyire a református vallású lakosok” lázadoztak és verekedtek.

Értesítette-e a jegyző a párttitkárt vagy sem, az máig sem derült ki. A vázolandó események lezajlását követően bűnéül rótták fel, hogy

nem tette. Ennek ugyan ellentmond, hogy a „felvilágosító, meggyőző hadat” ostorral, nyújtófával, paraszti szerszámokkal váró és eltárgáló falusi gyülekezetben több kommunistát is felismertek a megyei pártbizottság tagjai. A tudathasadásos szituációban feltehetően hamarabb fogalmazódtak meg a vádak, mint az igazság. Egyébként is a Szabolcs megyében felburjánzó államosítás elleni lázadások, zenebonák, „kisebb tüntetések”, halállal végződő tragédiák, éjszakai lövöldözések, az Ortutay miniszter tárcájához érkező tiltakozó levelek miatt nem az évszázados hagyományokhoz ragaszkodóknak, sokkal inkább a Szabolcsban élő embereket nem ismerő, azokhoz az e vidéken és korábban szokatlan és elviselhetetlen módszerekkel közelítő párhivatalnokoknak lett volna okuk szégyenkezni. A bizonyítványukat is – a felsőbbség előtt – nekik kellett magyarázni. El is követtek mindent, hogy a klerikális reakcióra, az élesedő osztályharcra, a pártba befurakodó ellenségre háriítsák a saját tehetetlenségüket, rátermettségük és társadalomismeretük hiányait.

A Nyíregyházáról érkezett üzenet ellenére ugyanis a nagyreményű, fellelkesült agitátorokat nem a falu kommunista pártszervezetének 180 ünneplőbe öltözött tagja várta. Helyettük – inkább velük keveredve – az ekkor 1600 és egynéhány lakosságú település lakóinak legalább a fele. Ahogy később rájuk fogták a vereséget szenvedők: főleg reformátusok. Idősek, fiatalok, férfiak, nők. Nem is kiöltözve, hanem csak úgy, ahogy a határba szoktak járni. Munkában koptatott nyári öltözetben, foglalkozásuk szerszámaival: kapával, villával, gereblyével, cséphadaróval a férfiak. Nyújtófával, mángorlóval, seprűvel, nők kezébe jobban illő házi eszközökkel az asszonyok. Ahogy az összeverték vallomásából olvashatjuk: „a remélt szívélyes fogadtatás helyett a házi agitációra kimenő pártiskolásokat felfegyverzett tömeg várta s megtámadta.” A támadás következtében „több komoly sebesülés történt, s néhány iskolást kórházba kellett szállítani.”

A „klerikális reakciótól” elszenvedett, maradandó nyomot is hagyó kioktatás elől az agitátorok hamar szétfutottak. A sebesültek jajgattak, átkozták és fenyegették a támadóikat. Amikor módját találták, lopakodva visszahúzódtak a ponyvás teherautójukba. Leverten, megszegyenülve és bosszútól tüzelve indultak vissza Nyíregyházára. A hitüket és az egyházi iskolájukat féltők pedig „nekiestek a pártháznak.” Törttek, zúztak.

A kirándulás kudarcát értékelő pártvezetők nagy megdöbbenéssel és felháborodással állapították meg, hogy a ramocsaházi „kommunista párt tagjai közül is sokan részt vettek az ellenük irányuló támadásban.” Ezt nem hagyhatták szó és következmények nélkül. Első dolguk volt megállapítani, hogy „a klerikális reakció... oda is befészkelte magát, ahol nem számítottak rá, s ahol van neki, a fegyverét is használja.” A ramocsaházi zendülésről fennmaradt dokumentumokban nem esik szó lövésről, a közbeszédben fegyvernek nevezett eszköz használatáról. Egy nappal

korábban azonban Timáron történt hasonló zenebona. Azt az idejében kiérkezett rendőrök szétverték, de éjszakára is ott maradtak. Az éj leple alatt, sötétedés után egy ismeretlen személy a rendőrök autójára lövést adott le.

Az „élesedő osztályharc” Szabolcsban átmenetileg zaklatottá tette a kommunisták helyzetét. Ezért úgy döntöttek, hogy azonnal „meg kell alakítani minden községben egy bátor kommunistákból álló harci csoportot, amelynek... a feladata lesz, hogy minden akcióval szemben kíméletlenül lépjenek fel a rendőrség segítségével. Ramocsaháza nem történhet meg többet – szögezték le –, van kb. 180 főnyi párttagunk, s hagyták megverni a pártiskolásokat.”

Miután a megyei pártvezetők közül valamennyien elismételték, hogy *„a harc fokozódni fog, sőt a törvényjavaslat elfogadása után is jelentkezik majd,”* Gyenge Károly megyei párttitkár feladatává tették, hogy *„a megye területén minden nyilvános gyűlést le kell állítani, hogy ne legyen alkalma a reakciónak a félrevezetett tömeget ellenük felhasználni.”* Barczi Gyula *„káderes elvtársat”* nyomban meg is bízták ezeknek a községenként megszervezendő *„harci csoportoknak a felállításával”*. Nyilvánvaló, mondták valamennyien, hogy a Pócsperiben, Timáron, Ramocsaházán történtek (ezt *Bruttyó elvtárs* kiegészítette a Rakamazon és Tiszanagyfaluban szerzett tapasztalataival) azt bizonyítják, hogy *„a reakció erősen beépült közénk, különösen az értelmiségi vonalon.”* Ezért egyhangú döntést hoztak: *„Községenként felül kell vizsgálni az értelmiséget, s a nem kívánatos elemeket kíméletlenül kiszórni. Legyen kevesebb értelmiségünk, de azok megbízhatók legyenek.”*

A történelmi egyházak helyzete Kárpátalján a szovjetrendszer kiépítésének idején (1944–1953)¹

A mai Kárpátalja az I. és II. világháború utáni békediktátumok speciális képződménye. A párizsi béke különösen Kárpátalja számára járt szomorú következményekkel. A felnegyelt haza kisujját jelentő kárpátaljai magyarságot a sors még azzal is büntette, hogy a Nyugat nagyhatalmi kényelmessége következtében régiónk a szovjet birodalomnak lett háborús jutalomként szerzett része.² A kárpátaljai magyarság történetének eddigi legsúlyosabb, 1944-es sorsfordulója után kezdetét vevő kommunista diktatúra kultúrpolitikája különösen nagy rombolást eredményezett és jövételen veszteségeket okozott az amúgy még csak a kialakulás stádiumában lévő régió magyar szellemi, kulturális, egyházi életében is.³ A szovjet rendszer kiépítésének idején az egyházak pusztaságával is kihívást jelentettek a kommunista ideológia egyeduralmával szemben, ami hivatalosan is ateista nézeteket vallott, hiszen az ateizmus a Szovjetunióban hivatalos állami doktrína volt.⁴ Így a kommunizmus velejárója volt a válásossággal szembeni kíméletlen harc. A kommunista párt és a szovjet kormány céltudatosan szorította ki az egyházakat a társadalmi élet minden területéről. A totalitárius rezsim egyetlen felekezetet sem kímélt.⁵

A helyi lakosság döntő többsége nemzetiségüktől függetlenül vallásos volt és a szovjet elnyomás alatt is igyekeztek betartani az egyházi elő-

¹ A kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-4-IV Kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² Soós Kálmán: A kárpátaljai magyarság anyaországképének változása.1944–1991. In: Magyarország és a magyar kisebbségek. (Történeti és mai tendenciák) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest., 2002. 97–110.

³ Soós Kálmán: Tudományos könyvkiadás Kárpátalján a rendszerváltástól napjainkig (1985–2005). In: A határon túli magyar tudományos könyvkiadás. Szerk. Simon Attila. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2005. 11.

⁴ *Oficinszkij Román*: Állam és egyház. In: Kárpátalja 1919–2009. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010. 287.

⁵ uo. 288.

írásokat, megülni az egyházi ünnepeket.⁶ A második világháború végén a kárpátaljai lakosság zöme görögkatolikus vallású volt; 460 ezer hívő tartozott ehhez a felekezethez. A pravoszlávok számát 109–121 ezer közé tették, 81 ezren római katolikusok, 78 ezren pedig reformátusok voltak.⁷

„A vallásosság, a hívő emberek meggyőződése elleni harc 1945-től a hivatalos politika szintjére emelkedett.”⁸ Negyven év alatt Kárpátalján a különböző felekezetektől 58 templomot, több tucat kápolnát és harangtornyot koboztak el, több száz út menti keresztet semmisítettek meg.⁹

Az egyház minden vagyona állami tulajdonba ment át.¹⁰ 1945–1946 folyamán megfosztották az egyházat épületeinek, templomainak tulajdonjától, államosították a felekezeti iskolákat.¹¹ Az államosított templomokat a hívőközösségek bérbe vehette, de magas adókat kellett fizetni érte. Általános jelenséggé vált a templomok bezárása, raktárrá, tornateremmé, műhelyé, ateista múzeummá történő átalakítása.¹²

A Néptanács 1945. május 1-én kelt, az egyházi vagyon használatáról szóló dekrétuma kimondta, hogy minden ingó és ingatlan vagyontárgy, ami addig az egyházak tulajdonában volt, átment a hívek tulajdonába, azaz hívek dönthettek az egyházi vagyon sorsáról. Így ha az adott egyházközséghez tartozók kétharmada egy másik egyházközséghez ment át, akkor a vagyon is az új egyházközséghez került. A hatalom képviselői az egyházi vagyon szabad felhasználásra hatalmazta fel a hatalom helyi képviselőit.¹³ Az egyházi vagyont, templomot nagyon gyakran erőszakkal vették el.¹⁴ (Ld.: 1. számú melléklet). Az egyházi méltóságok mindent megtettek annak érdekében, hogy az egyházi vagyont megtartsák, vagy visszaszerezzék, de nem jártak sikerrel.¹⁵ (Ld.: 2–5. számú melléklet).

Romzsa Tódor püspök hivatalos levélben is kérte a Szovjetunió Vallásügyi Minisztériuma Kárpátalja területi megbízottját, hogy azok írjanak tájékoztató levelet az egyházakhoz, hogy milyen törvényeknek megfelelően járnak el az egyházi vagyon elkobzása esetében. Erre válasz nem érkezett.¹⁶ (Ld.: 6. számú melléklet).

⁶ *Brenzovics László*: Kárpátontúli Ukrajna, 1944. október – 1945. június. In: Kárpátalja. Szerk. Baranyi Béla Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó, Pécs – Budapest, 2009. 100.

⁷ *Oficinszkij Román*: Szekularizáció szovjet módra. In: Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 288.

⁸ *Majnek Antal*: A kárpátaljai római katolikus egyház története. In: Útközben. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1998. 55.

⁹ *Oficinszkij Román* 2010. 287.

¹⁰ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 1. „a”

¹¹ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 1. „a”

¹² *Dupka György*: Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944-1946). Ungvár-Budapest, Patent-Intermix, 1993. 39.

¹³ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 1. „a” 54.sz. dekrétum. Az egyházi vagyon használata. 71.

¹⁴ KTÁL, Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

¹⁵ KTÁL, Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 18.

¹⁶ KTÁL, Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

A Néptanács 1945. március 24-én kelt „a vallás szabad megválasztásáról” szóló dekrétumával a sajtóban kezdetét vette a görög katolikus egyház elleni propaganda. A görög katolikus egyház hamarosan az első számú közellenségévé vált.¹⁷ Annak teljes megsemmisítésére törekedtek, igyekeztek beolvasztani az orosz pravoszláv egyházba.¹⁸ Az 1945 márciusában kiadott rendeletet értelmében minden felnőtt állampolgárnak joga volt szabad akaratából megváltoztatnia vallását, illetve felekezeten kívülinek lennie, a kiskorúak pedig szüleik hozzájárulásával változtathatták meg vallásukat.¹⁹

Egyéni foglalkozást tartottak azoknak a tanulóknak, akik vallásos családból származtak. A pedagógusoknak pedig a tanórákon kötelessége volt az egyházakat tudományellenes színben feltüntetni.²⁰

Már 1944. december 5-én sor került a tömeges szekularizálásra, az egyház és az állam, az egyház és az iskola szétválasztásának deklarálására. Az 1944/1945-ös tanévben az addigi két hittanóra helyett csak heti egyet engedélyeztek. A következő tanévtől a hittanoktatást végleg betiltották.²¹

Az 1945. május 1-jei 58. számú dekrétum a közoktatás reformjáról szólt. Addig az állami iskolák mellett községi és egyházi tulajdonú iskolák is működtek. A dekrétum minden tanintézetet – a papi szemináriumok kivételével – államivá, a pedagógusokat pedig állami alkalmazottakká nyilvánította.²²

Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa 1945 márciusában a Néptanács törvényerejű rendeletben elvette az egyházaktól és az állami szervek feladatává tette a születés, a házasság és az elhalálozás bejegyzését, azaz anyakönyvezést. Emellett kötelezővé tették a polgári esküvőt az egyházi esküvői szertartás előtt.²³

Titkos információkat gyűjtöttek az egyházközségekről, kompromittálták a papokat.²⁴ A nyílt és titkos akciók hatékonyságát letartóztatásokkal, erőteljes agitációs propagandatevékenységgel igyekeztek növelni. Ezrével hurcoltak légerekbe a magyar hivatalnokok mellett, római-, görögkatolikus, református papokat.²⁵

¹⁷ *Oficinszkij Román: Szekularizáció szovjet módra.* In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 288.

¹⁸ *Botlik József: Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997).* Hatodik Síp Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997. 275.

¹⁹ KTÁL, Fond P–14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 660. 1–5.

²⁰ *Oficinszkij Román: Állam és egyház.* In: Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 288.

²¹ *Botlik J.* 1997. 276.

²² KTÁL, Fond P–14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 1. „a” 58. sz. dekrétum. Az iskolák államosításáról 115–122.

²³ KTÁL, Fond P–14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 1. „a” 47. sz. dekrétum. A családról és házasságról. 59.

²⁴ KTÁL, Fond P–1490, Opisz 1. Odinica Zberihányá 1.

²⁵ *Botlik J.* 2000. 286.

Összeírásokat készítettek valamennyi felekezet papjairól, egyházi tanácsstagjairól, vagyonáról és erről a vezetőlelkészeknek meghatározott időnként jelenteni kellett. (Ld.: 7–9. számú melléklet).

Minden felekezet papjait és lelkészeit „a nép ellenségeiként”, „ellenforradalmárokként”, „német-fasiszta kollaboránsként” „a társadalmom ellenségeiként” tüntették fel.²⁶ A püspökség vezetőiről külön ügynök-dossziét nyitottak „kereszthordozók” megjelöléssel. Folyamatos nyilván tartást vezettek róluk és jelentettek felőlük.²⁷

Minden lelkésznek, papnak jelentést kellett tennie, hogy mikor, hol tart istentiszteletet.²⁸ (Ld.: 10. számú melléklet).

1944. november 7-én az ungvári Rákóczi Mozi épületében méltatták először az 1917-es nagy „októberi szocialista forradalom” évfordulóját. Romzsa Tódor görögkatolikus püspököt felkérték, hogy mondjon beszédet. Az évforduló méltatását követően a sajtóban az a hír jelent meg, hogy a főpásztor Kárpátaljának Szovjet-Ukrajnával való újraegyesítését kérte. Romzsa Tódor a vezetőknek jelezte, hogy ő beszédében ez az állítás nem hangzott el. Mire azt a választ kapta, hogy a sajtó azt hozta le, amiről neki beszélnie kellett volna.²⁹

1944. november 18-án a Munkácsi-Eperjesi Pravoszláv Püspökség előljáró levélben arra „kérték” a Szovjetunió vezetőjét, hogy Kárpátontúli Ukrajnát csatolják a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéhez, mint „Kárpátorosz Szovjet Köztársaságot”, amelynek határai Kőrösmezőtől a Poprádig, az Ungtól Debrecenig terjednek. A levél írói azt is kérelmezték, hogy a Munkácsi-Eperjesi Pravoszláv Püspökséget helyezték a Moszkvai Patriarchátus fennhatósága alá, illetve, hogy Kárpátontúli Ukrajna görög katolikus templomait, egyéb egyházi ingóságait, földbirtokait adják a pravoszlávoknak.³⁰

A görögkatolikus egyház ingatlanjait 1944–1946 között minden településen a pravoszláv egyház kapta meg.³¹ Az unitus egyház anyagi támogatását is megvonták, a pravoszlávét pedig jelentősen megnövelték.³²

Ahogy a szovjet vezetés Kárpátalja Szovjetunióhoz való csatolása esetében is az „újraegyesülés” jelszavát használta, a görögkatolikus egyházat is a pravoszláviával történő „újraegyesülés” módszerével kívánta felszámolni.³³

²⁶ KTÁL, P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 2.

²⁷ *Oficinszkij Román: Szekularizáció szovjet módra.* In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 289.

²⁸ KTÁL, Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

²⁹ *Oficinszkij Román: Szekularizáció szovjet módra.* In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 290.

³⁰ UO.

³¹ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 666. 1–123.

³² KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 665. 1–22.

³³ *Brenzovics László: Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság Kárpátontúli területe... In: Baranyi (szerk.). 2009. 100.*

1945 februárjában letartóztatták Demjanovics Péter atyát, Rahó görög katolikus paróchusát, a magyar parlament képviselőjét. Kémkedéssel és a „szovjet nép” elárulásával vádolták meg. A Rendkívüli Bíróság kimondta a halálos ítéletet. Az idős, beteg embert az ungvári kórházban, a betegágyán lötték agyon nagypénteken, 1945. április 23-án.³⁴

A hatalom és a helyi pravoszláv egyházzal a rendszer kiépítésének le-
gelején együttműködött. Ezt hangsúlyozva 1945 májusában a Néptanács az ungvári pravoszláv egyház képviselőit kérte fel a háborúban aratott győzelemért tartandó istentiszteletre.³⁵ Pozitív elbánásban részesültek, amivel azt akarták elérni, hogy közreműködjenek a görög katolikusok elleni fellépésben. Amikor ez megtörtént, az ateista ország keményebb eszközökhöz nyúlt a pravoszlávokkal szemben is: a kommunista hatalom szövetségeséből a pravoszláv egyház is leszámolások elszenvedőjévé vált.³⁶

1945 márciusában a Néptanács rendeletben tiltotta be a „görögkeleti” kifejezés használatát és helyette a „pravoszlávot” tette kötelezővé.³⁷

A görög katolikus papok híveik nélkül maradtak.³⁸ Romzsa Tódor, a Munkácsi Görögkatolikus Püspökség főpásztora, a rá nehezedő nyomás ellenére sem volt hajlandó az aposztáziára, sem pedig részt venni egyháza felszámolásában.³⁹

Amikor 1946. augusztus 21-én a népképviselők kárpátaljai megyei tanácsának határozata értelmében megkezdődött az egyházi és kolostori földbirtokok államosítása,⁴⁰ Romzsa püspök folyamatosan különböző kérelmekkel fordult a különféle hivatali szervekhez, hogy írják felül a görögkatolikus egyház elleni intézkedéseket, fáradhatatlanul járta az egyházközségeket és kitartásra buzdította a papokat, hogy ne engedjenek az aposztáziának.⁴¹ A beolvasztási kísérletnek való ellenállása, illetve a hívekre gyakorolt befolyása miatt a szovjet hatóságok az unitus egyház felszámolása legfőbb akadályának tekintették, és 1947-ben kíméletlenül meggyilkolták.⁴²

Az üldözések ellenére a görögkatolikus egyház titokban folytatta tevékenységét: keresztelt, esketett, temetett.⁴³ A görögkatolikus klérusok

³⁴ uo.

³⁵ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 241. 1–2.

³⁶ *Oficinszkij Román: Megtúrt pravoszlávok és üldözött reformátusok.* In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 297.

³⁷ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 661. 1–4.

³⁸ Az elítélt és kivégzett görögkatolikus papokról összegyűjtött adattárat közöl DUPKA György: Kárpátaljai Magyar Gulag-lexikon. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 1999.

³⁹ *Brenzovics L.* 2009. 100.

⁴⁰ Vehes Mikola – Molnár D. István – Molnár József – Osztapec Jurij – Oficinszkij Román – Tokár Marian – Fedinec Csilla – Cserniczkó István: Kárpátalja évszámokban 1867–2010. Hoverla, Ungvár, 2011. 138.

⁴¹ *Oficinszkij Román: Romzsa püspök meggyilkolása.* In : Fedinec – Vehes (szerk.) 2010. 293.

⁴² A merényletről részletes leírást található itt: *Botlik J.:* 1997. 278–282.

⁴³ *Brenzovics L.* 2009. 100.

megpróbáltak ellenállni a beolvasztásnak, biztattatták a híveket.⁴⁴ Ha ez kiderült, agitációnak minősült. Írásbeli jelentések olvashatók a levéltári források között „a görögkatolikus agitáció veszélyeiről”, a görögkatolikus papság szerepéről a magyar megszállás ideje alatt és a görögkatolikus papok „népellenes magatartásáról”,⁴⁵ illetve „népellenes beszédek megtartásáról a görögkatolikus templomok átadásakor a pravoszláv egyháznak.”⁴⁶

Az Ukrán SZSZK állambiztonsági minisztériuma 1949. február 12-én leiratot intézett a hatóságokhoz, hogy Kárpátalján azonnal fel kell számolni a görög katolikus egyházat. Letartóztatták Hira Sándor kanonokot, február 17-én pedig a pravoszláv püspök felügyelete alá helyezték a görög katolikus székesegyházat és a püspöki palotát, annak minden berendezésével együtt.⁴⁷

1949. február 18-án minden kárpátaljai görög katolikus egyházközséget értesítettek a munkácsi püspökség felszámolásáról. Az értesítést püspöki levélpapíron Murányi Miklós aláírásával küldték szét, aki azt is a hívek tudomására hozta, hogy lemond helyettes püspöki hivataláról. A levél olvastán a görög katolikus papok egy része „önként” áttért a pravoszláv hitre.⁴⁸

Az irat mérhetetlen örömmel és meglepedésnek ad hangot, hogy a szlávok egy országban és egy egyházban egyesültek, és érvényét veszítette a breszti és az ungvári unió 1946-ban, illetve 1949-ben.⁴⁹

1945 augusztusában a Munkácsi Egyházmegye püspöki levéltárát és könyvtárát átvilágították. A rendszer számára nemkívánatos anyagokat megsemmisítették.⁵⁰ A meg nem semmisített iratokat a Központi Állami Történelmi Levéltárba vitték, amit az 1945-ben alapítottak.⁵¹

A Munkácsi Görögkatolikus Püspökség papjainak kb. 40 százaléka (132 fő) tért át a pravoszláv vallásra. A többiek (175 fő) kitartottak, annak ellenére, hogy közülük 128-an a GULAG-ra kerültek, ahol 27-en meghaltak közülük.⁵²

Mindeközben a római katolikus egyház életének lehetetlenné tétele is zajlott. A katolikus egyházüldözés egyik célja a római katolikusok-

⁴⁴ Pekar B. *Athanasius*: „Tanúim lesztek.” Adalékok a kárpátaljai görög katolikus egyház vértanúságához. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2003. 13–16.

⁴⁵ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 662.

⁴⁶ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 663. 1–2.

⁴⁷ *Oficinszkij Román*: A görög katolikus püspökség felszámolása. In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 295.

⁴⁸ UO.

⁴⁹ UO.

⁵⁰ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 667. 1.

⁵¹ KTÁL, Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 702. 1-9.

⁵² *Oficinszkij Román*: A görög katolikus püspökség felszámolása. In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 295.

ból a Vatikántól független egyház létrehozása volt.⁵³ Az állam gátolta a kapcsolattartást a római központtal.⁵⁴ A katolikus papok nagy számmal kerültek a lágerekbe, akik itthon maradtak azokat zaklatták, megfigyelték,⁵⁵ vagy áthelyezték mivel „megsértette az állami törvényeket”.⁵⁶ Csakúgy mint a többi felekezet egyházi vagyonáról, a római katolikus egyház vagyonáról és lelkészeiről is összeírást készítettek.⁵⁷

A római katolikus papokat leggyakrabban hazaárulással és izgatás vádjával ítélték el. Egyedül a szentmisét és a temetések végzését engedélyezték, papnövéndékeket nem vehettek fel, az anyakönyveket titokban vezették, ugyanis az egyházi anyakönyveket át kellett adni az állami hatóságoknak. Kárpátalján 1945-ben 48 latin szertartású pap működött. 1945-ben 3 papot tartóztattak le, majd 1948-tól újabb 15 került börtönbe. 1945-től 1949-ig Pásztor Ferenc beregszászi főesperes volt a vikárius, majd az ő elhurcolása után Bujaló Bernát ungvári főesperes, akit 1952-ben ugyancsak letartóztattak. Ezt követően a szovjet vezetés vikáriusnak állította Mészáros János ungvári plébánost.⁵⁸

A reformátusokat sem kímélte a totalitárius rezsim, sőt egyik legfőbb célpontjai volt. A református egyházban a szovjet vezetés „fasisztákat” látott, ezért mindenképpen megsemmisítésükre törekedett.⁵⁹

A „felekezeti viszonyok rendezése” érdekében az állam egyesíteni akarta a különböző protestáns egyházakat: az evangéliumi keresztényeket (baptistákat), a szabad keresztényeket, a reformátusokat és az ötvenedik napi keresztényeket.⁶⁰

Koncepciós perben bíróság elé állították az egyház vezetőit. A református egyház ügyeivel foglalkozó megbízottat neveztek ki, az evangélikus felekezetet pedig feloszlatták arra való hivatkozással, hogy elnéptelenedett.⁶¹

Az 1950-es években a kárpátaljai református egyháznak mintegy 95 gyülekezete volt. A három egyházkerülethez tartozó 90 egyházközségben 67 lelkész szolgált. 30 éven keresztül Gencsy Béla volt a Kárpátaljai Református Egyházkerület elöljárója, püspöke.⁶²

⁵³ *Wyszkowski, Pawel*: Katolikusüldözés Ukrajnában és Kárpátalján. Temesvári Pelbárt Ferences Gimnázium és Kollégium, Esztergom, 2013. 233.

⁵⁴ *Brenzovics L.* 2009. 100.

⁵⁵ *Dupka Gy.* 1993. 39.

⁵⁶ *Majnek A.* 1998. 56.

⁵⁷ KTÁL, Fond. P-1490. Opisz 1. Odinicz Zberihányá 12.

⁵⁸ *Majnek A.* 1998. 57.

⁵⁹ KTÁL, Fond P-1490. Opisz 1. Odinicia Zberihányá 9.

⁶⁰ *Oficinszkij Román*: Megtúrt pravoszlávok és üldözött reformátusok. In: Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 297.

⁶¹ UO.

⁶² *Gulácsy Lajos*: A kárpátaljai református egyház múltja és jelene. In: Útközben. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1998. 49.

Az egyház számára veszélyt jelentett a szekták, első sorban a Jehovatanúinak megerősödése. Az ateista szellem és gondolkodás a szekták munkájában az egyház megsemmisítésének eszközt látták, így támogatták azokat. Ekkor alakult meg Kárpátalján a „Napkeleti Baráti Kör”, mint ébredési mozgalom, melynek célja az öntudatos, igei alapon álló református nevelés az egyházon belül. Ennek az irányzatnak voltak ellenzői, és volt egy olyan csoport is, amelyik közömbös volt iránta. Ez az ébredési mozgalom hatással volt az egyetemes kárpátaljai református egyházra, de sok helyen ellenállásba ütközött a saját egykori vezetői, lelképásztorai részéről. Némelyek úgy állították be a hívek előtt, mint egy új vallást, nem mint megújító mozgalmát az egyházon belül. Sajnos nemcsak jó oldala volt, hanem hibái is voltak, sokszor adott okot megérdemelt bírálatokra és elmarasztalásra. Látványosságra törekvés, felszínesség, külsőlegesség, elbizakodás, ítélkezés sok ehhez hasonló is tálatatott benne. Ezeket a hibákat, amelyek valóságosak voltak, rosszindulattal tálatva torzképet adtak az ébredési mozgalomról. Így az egyház nem tudott kellően ellenállni az ateizmus és a szekták támadásának. Az eredmény az lett, hogy a fent említett két erő sok egyháztagot kiszakított a református egyház kebeléből. Az egyházak tekintélye, hatalma, lehetősége csökkent, de azért az egyházak még így is elég nagy erőt képviseltek.⁶³

Az államhatalom állandóan figyelte és zaklatta az aktív egyházi személyeket, és hogy ezt még hatékonyabban és még pontosabban tegyék, a református egyház ügyeivel foglalkozó megbízottat neveztek ki.⁶⁴ 1946 februárjától a hatalom kísérletet tett arra, hogy az állami ellenőrzést az újonnan alakult Baptista Szövetségen keresztül kiterjessze a protestáns felekezetek mindegyikére.⁶⁵ Már nemcsak a görögkatolikus egyházat akarták beolvasztani a pravoszláv egyházba, de 1946 februárjában a reformátusokhoz is érkezett egy csatlakozásra szóló felhívás a Moszkvai Baptista Egyház részéről. Így akarták kiterjeszteni az állami ellenőrzést a protestáns felekezetekre. A baptista egyház vezetői személyesen jöttek el Kárpátaljára és segítségüket ajánlották fel abban az esetben, ha beolvadnak az ő egyházukba, amely akkor már az államhatalom által elismert, bejegyzett vallási közösség volt.⁶⁶ Azonban a református egyház nem fogadta el a felkínált „segítségnyújtást”.

1947-ben a Baráti Kör vezetősége – köztük Horkay Barna, Zimányi József és Kovács Zoltán – levelet írt Sztálinnak, amiben kérték az egyházzal szembeni üldözés csökkentését. Rövidesen letartóztattak a levél-

⁶³ *Gulácsy Lajos*: A mélységből a magasba. Kárpátaljai Református Egyház Sajtóosztálya. Munkács, 2005. <http://mek.oszk.hu/03500/03531/html/>

⁶⁴ *Gulácsy L.* 1998. 48.

⁶⁵ *Oficinszkij Román*: Megtúrt pravoszlávok és üldözött reformátusok. In : Fedinec – Vehes (szerk.). 2010. 297.

⁶⁶ uo.

írók közül két lelkészt, Horkay Barnát és Zimányi Józsefet, majd Simon Zsigmondot és Fekete Gyulát is, azután pedig, 1949. március 19-én még hat lelkészt: Pázsit Józsefet, Györke Istvánt, Asszonyi Istvánt, Huszti Bélát, Kovács Zoltánt és Gulácsy Lajost. A vád ellenük: szovjetellenes tevékenység, a néphatalom megdöntésére irányuló kísérlet, az emberek félrevezetése (butítása), s főleg szovjetellenes propaganda a fiatalság körében. Úgy ítélték el őket két hónap vattatás után, mint a nagy szovjet nép ellenségeit, mint a szociális haladás akadályozóit, akik félrevezetik a haladó társadalmat.⁶⁷

Azonban hiába erőltette az állam minden eszközzel az ateizmust, teljes áttörést nem sikerült elérnie. A kommunista rezsim minden erőfeszítése ellenére sem volt képes kiirtani „a nép ópiumát”, azaz a vallásosságot, pedig Kárpátalján az ateista nevelés szorosan összekapcsolódott a nemzetiségi elnyomással. Az egyház a kulturális, nemzeti összetartozás utolsó bástyája. A tárgyalt időszakban, az egyháznak az volt a legfőbb feladata, hogy éltesse a pislákoló lángot. A jelenkor bizonyítja, hogy ennek a küldetésének minden nehézség ellenére eleget tett.

Felhasznált levéltári források a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárból

Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 1. „a”
 Fond P-1490, Opisz 1. Odinica Zberihányá 1.
 Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 2.
 Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 9.
 Fond P-1490. Opisz 1. Odinicz Zberihányá 12.
 Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 16.
 Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.
 Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 18.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 241.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 660.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 661.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 662.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 663.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 665.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 666.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 667.
 Fond P-14. Opisz 1. Odinica Zberihányá 702.

Mellékletek (a következő oldalakon)

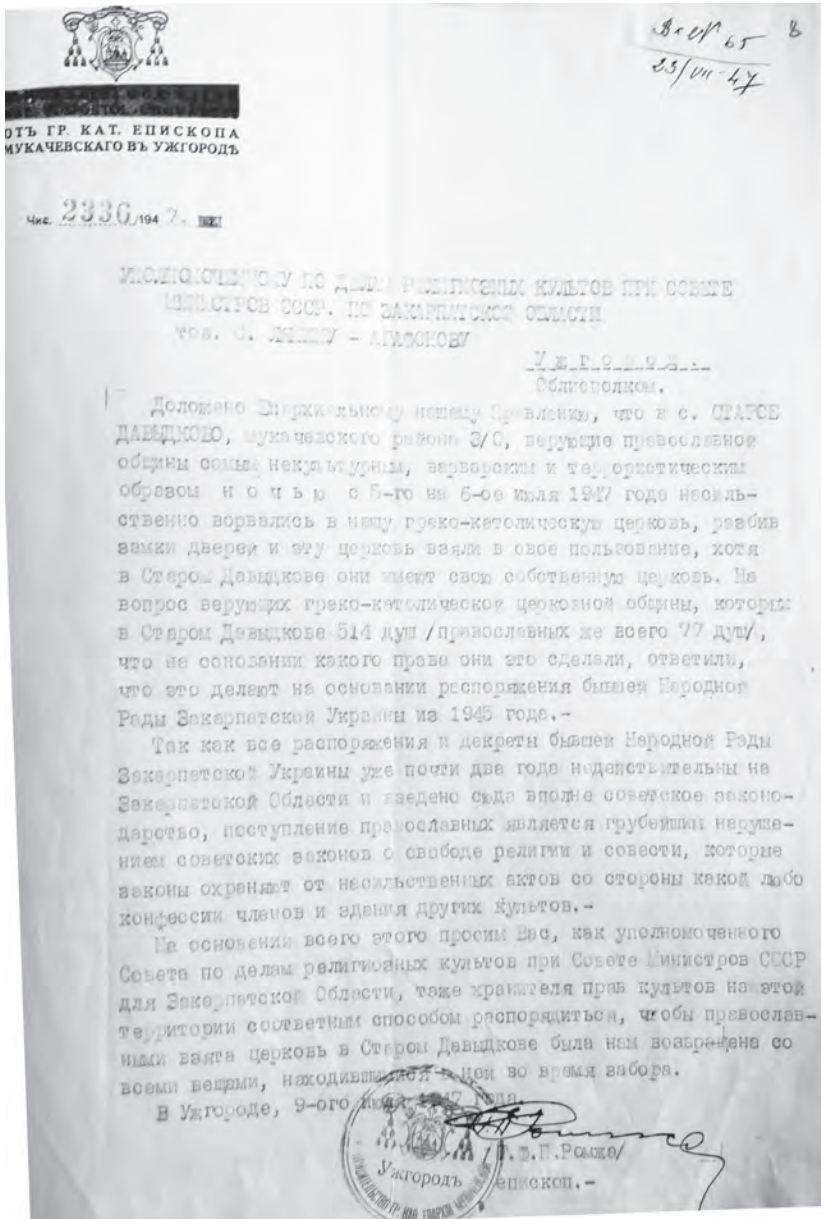
⁶⁷ Gulácsy L. 1998. 49–50.

1. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

Romzsa Tódor panaszlevele a Szovjetunió Vallásügyi Minisztériuma Kárpátalja területi megbízottjának arról, hogy Ódávidházán éjszaka, erőszakkal vették el a görögkatolikus templomot.

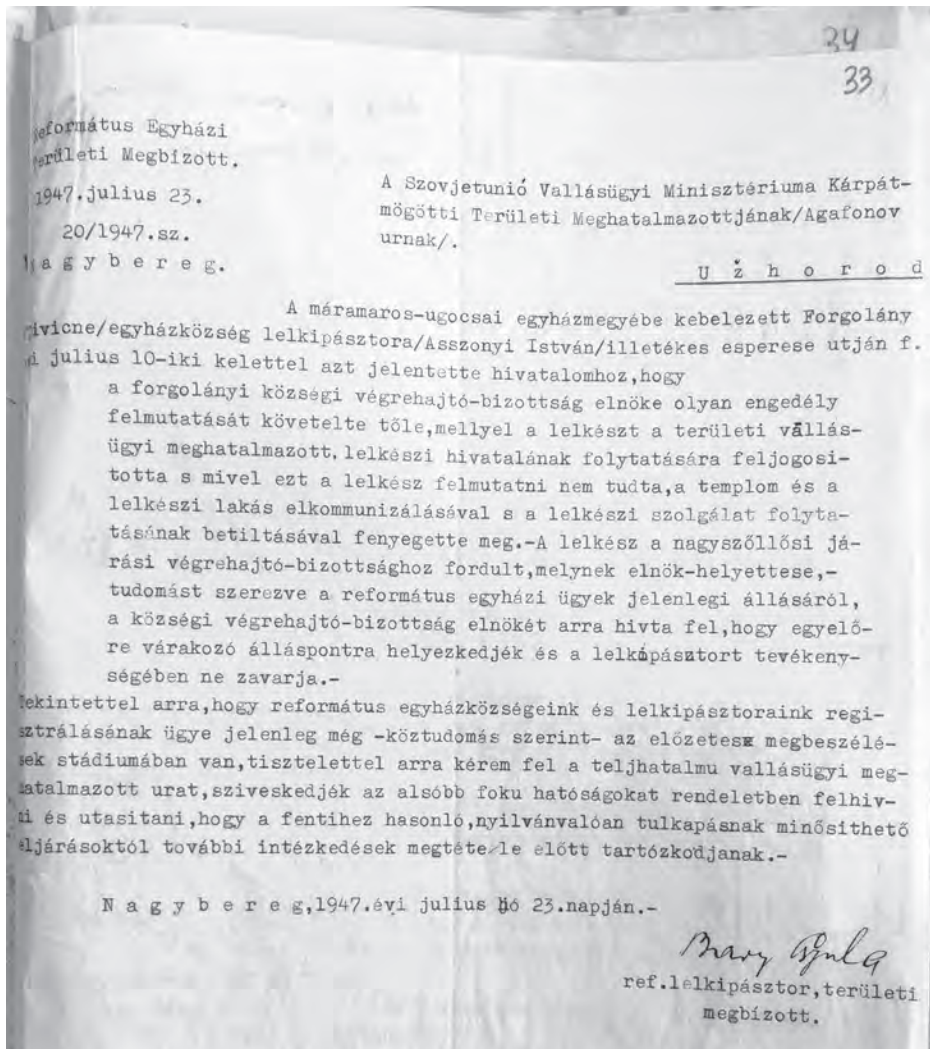

2. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 18.

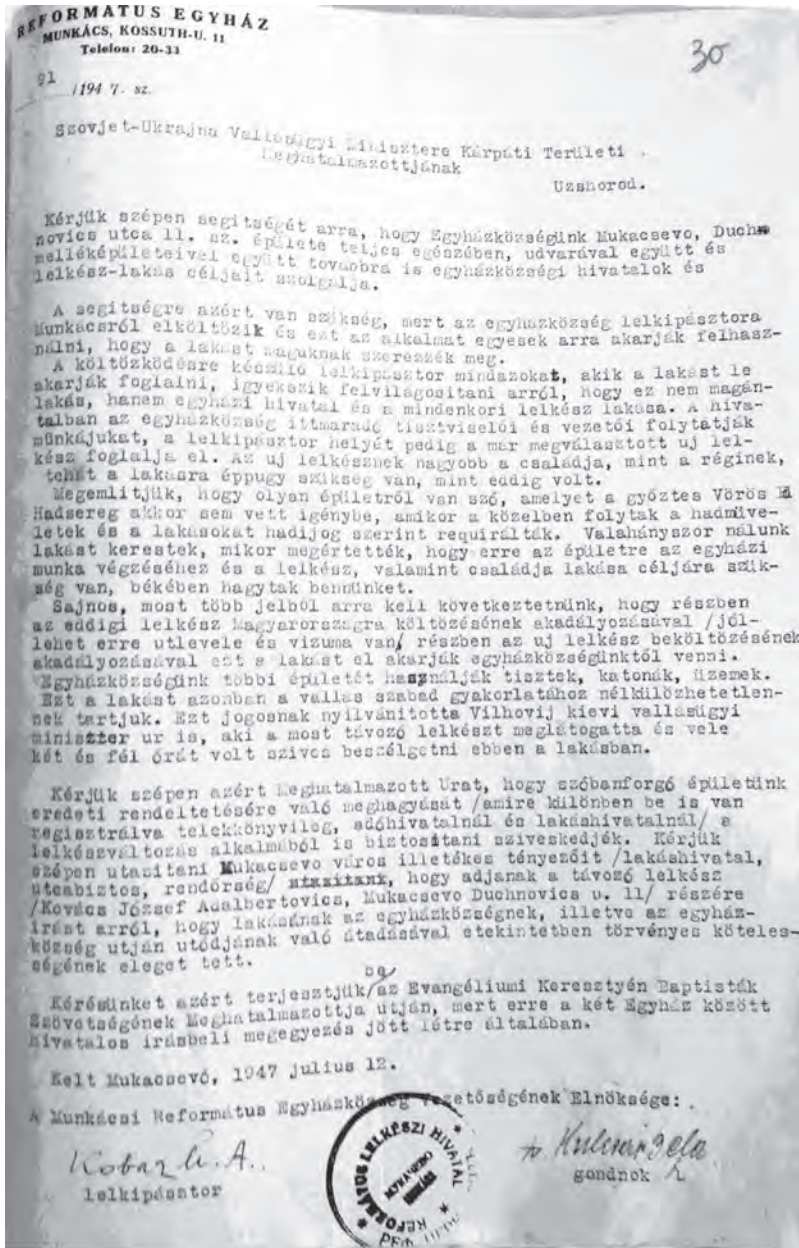
A nagyberegi református lelkipásztor panaszlevele a Szovjetunió Vallásügyi Minisztériuma Kárpátaljai Területi megbízottjának a forgolányi templom és lelkészlakás elkommunizálása ellen.

3. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 18.

A református egyház kérelme Szovjet-Ukrajna Vallásügyi Minisztériumához ingatlan-jának megtartására.

4. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 12.

A nagylucskai pravoszláv egyház kérelme földtulajdonának visszaszerzése céljából.

Православный приходской уезд в с. Вел. Лукки.
 № 53/946.

Предмет: Прошение о возвращении церковной земли.
 Приложение: 2

Уполномоченному по делам культа
 в Ужгородзе.

Православный приходской уезд в Вел. Лукке с прошением обращаться к Уполномоченному по делам культа в Ужгородзе о ниже-следующем:

Декретом КРЗУ в dniu 27 марта 1945 г. церковь, принадлежавшая до и земля бывшей гр.-кат. церковной общины была передана в распоряжение Православной церкви.

Для 22.10.1945. Церковный комитет в составе и присутствии представителей Святого Синодального церковного земной разделения вороваломале Красной Армии, келье земли была дана и священника Православной церкви, с которой до сих пор пользовались.

В месяце октябре 1946 г. Синодальном в Вел. Лукки земля, которой были наделены и которой пользовались священники дна римо-католика. Поэтому обращаемся с прошением войти нам на вестьеру и римо-католика у священников землю возвращений на Трайно.

О надеемой рид прошения нашей выйдете на вестьеру, истремие благорной остаемь.

Вел. Лукки 29 октябрия 1946.

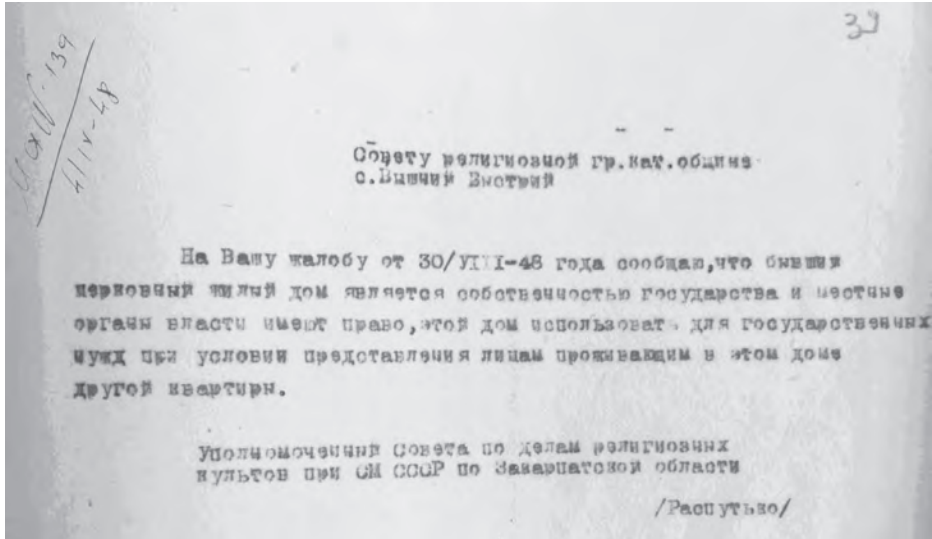
Святослав
 настоятель приходской

5. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 3.

Az illetékes szovjet hatóság válasza, hogy csak abban az esetben áll módjukba visszaadni a görögkatolikus egyház tulajdonát képező ingatlant Sebesfalva településen, ha az egyház más ingatlant ajánl fel azok számára, akik jelenleg abban élnek.

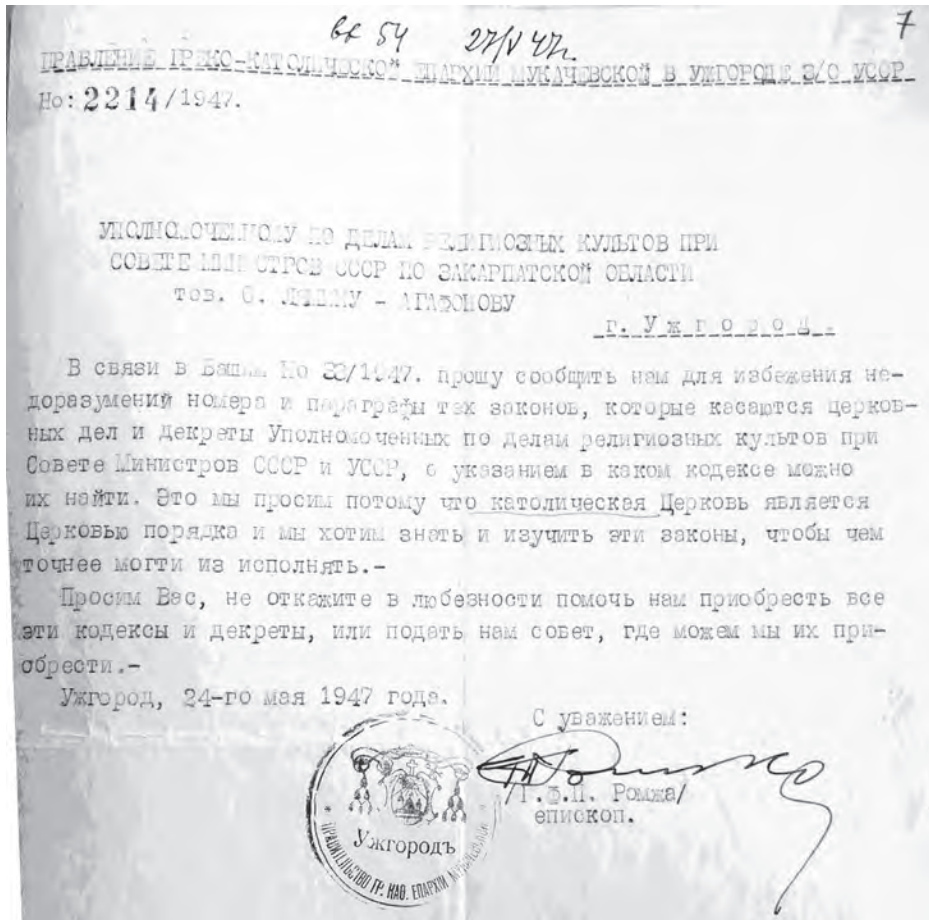

6. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

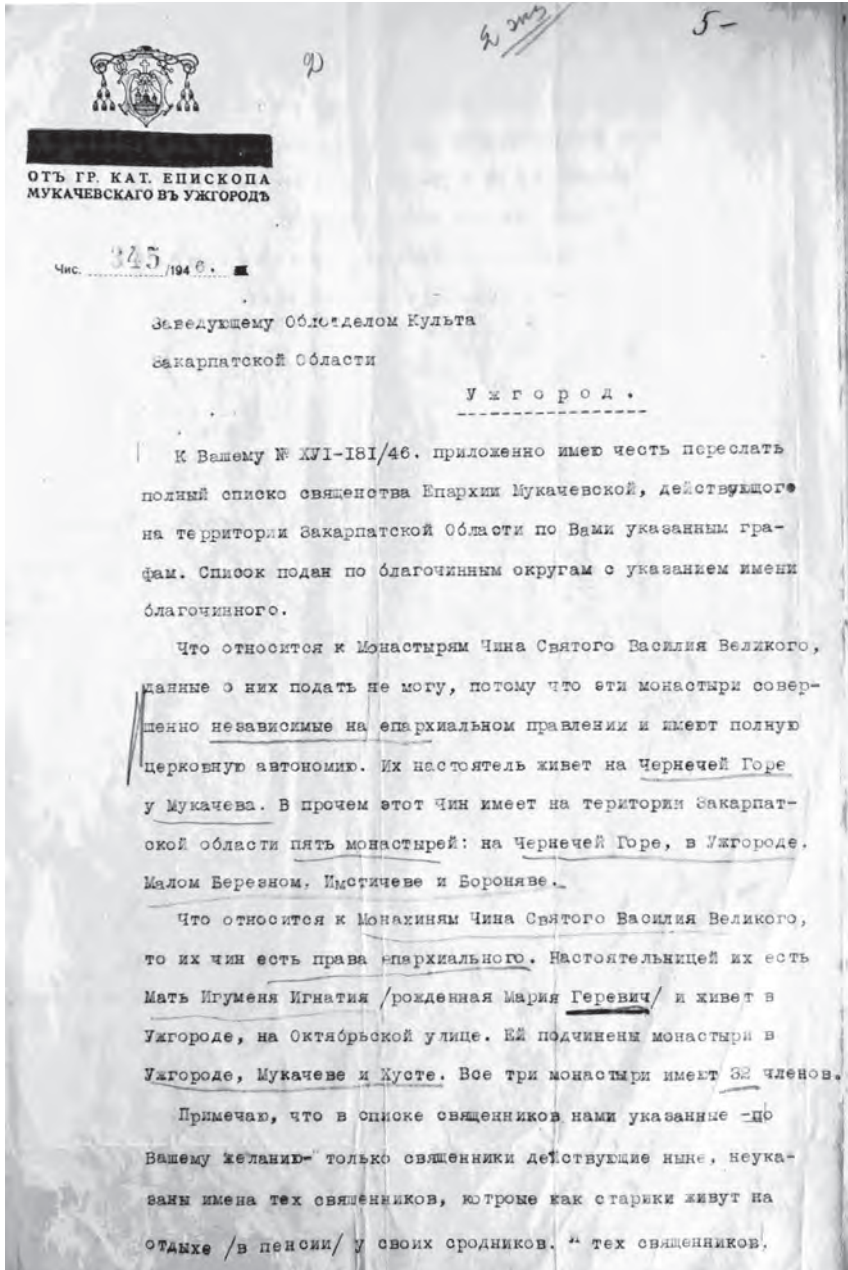
Romzsa Tódor panaszlevele a Szovjetunió Vallásügyi Minisztériuma Kárpátalja Területi megbízottjának arról, hogy a félreértések elkerülése véget küldjenek tájékoztatót azokról a hivatalos törvényekről, pragrafusokról, ami alapján eljárnak az egyházzal szemben.

7. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

Romzsa Tódor jelentése az egyházi összeírásokra vonatkozó felszólításra.

8. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 18.

A református lelkészek névsora településenként a kötelező összeírásakor (1947. július 8.)

28 Könyv

С п и с о к
в с о в е щ а н и и Р. и ю л я 1947 г. в с. Б а т ь в о в о.

Наименование прихода	Фамилия	Имя пастора	Коллич. член.	Точный адр. прих.
Чонкапала	Лайош Шандор		315	Чанчиково
Сорте	Ильвеш Штван		1000	Попово, п. Том
Гече-Тисаашвань	Генчи Бейла		580	Струмковка
Мигтарна	Терек Виктор		561	Минералне
Тисашаламон	Терек Золтай		220	Тарнови
Батю	Митро Штван		612	Шаламоново
Маккошяноши	Нитрай Бейла		2000	Вузове
Ботрадъ	Руска Берталан		285	Ивановка
Палакер	Горват Виктор		242	Ботрадъ
Шом-Деренковец	Галгоци Дюла		370	Блажейово
Гече	Рожа Лайош		800	Шом-Деренковец
Мигтаранглаб	Ваш Йожеф		1800	Тячово
Киральгаза	Пои Йожеф		420	Дзинкова
Боржава	Др. Шаркань Лайош		400	Королево над Тисо
Селлашдола	Чонка Мире		784	Боржава
Галабор	Лайош Мигаль		780	Кловци
Гане	Орос Мире		830	Грабаров
Бадало	Толди Дьердь		547	Бене
Сернье	Рац Миклош		1200	Бадалово
Берегдела	Горкаи Штван			Сернье п. Баркасово
Тисауйлак	Пап Штван		550	Делово п. Берегово
Борголань	Ковач Золтан		960	Вилок
Астель	Ассони Штван		450	Борголань п. Петро
Мерегече	Шимон Жигмонд		388	Лужанка п. Берегов
Тивадарфалва	Шимон Жигмонд		230	Гече п. Мачола
Тисапетерфалва	Пажит Йожеф		530	Федорово
Надьселлеш	Пажит Йожеф		1241	Петрово
Рафайнауфалу	Горкаи Барна		700	Виноградов
Тисауйгель-Матьфалва	Зимани Йожеф		305	Рафайново
Чонгор	Киш Шандор		1408	Новосилск
Баркасо	Каша Фердинанд		1100	Чомонин
	Фориш Ендре			Баркасово
	Ньомаркаи Шандор			Ужгород
Залсонь	Балог Бейла		813	Заставне
Мяньете	Гати Лайош		1031	Жнятино
Тисабькенъ	Киш Лайош		380	Вобово
Галош	Гече Ендре		293	Галоч
Густ	Сечени Штван		315	Хуст
Текегаза	Тарнай Янош		500	Теково
Надьпалад	Журки Йожеф		1850	Вел. Палад
Салока	Руска Елек		700	Салока
Минай	Тарци Дюла		420	Минай
Унгвар	Руска Жигмонд		620	Ужгород
Берегсас	Сутор Лени		4500	Берегово
Берегардо	Каллош Бейла		290	Чоповка
Шаланк	Горкаи Лайош		1400	Шаланки
Фекетеардо	Гадар Дюла		610	Черный-Ардов
Шарошороси	Шты Штван		303	Шарошороси
Корлатгелмец	Штефан Миклош		252	Корлатгелмец
Унгвар	Генци Миклош			Ужгород
Гат	Сабо Гейза		1400	Гат
Булчу	Ильвеш Дюла		337	Булчу
Киш добронь	Тарци Даниел		993	Малая Добронь
Мезыкасонь	Петнегази Дюла		1200	Косино
Акли-Неветленфалу	Кираль Калман		350	Дяково
Батфа	Боднар Лайош		416	п. Тарнови
Тисагтелек	Льерке Ендре		503	п. Вел. Добронь
Четфалва	Ердели Елек		362	Четово п. Муживо
Кишгейши	Чомар Гейза		380	п. Вел. Гейовци
Паладькоморош	Надь Йожеф		480	Комаровце

Мужин Шовенис

9. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 8.

A kárpátaljai római katolikus lelkészeiről és egyházi tanácsdagokról készített összeírás.

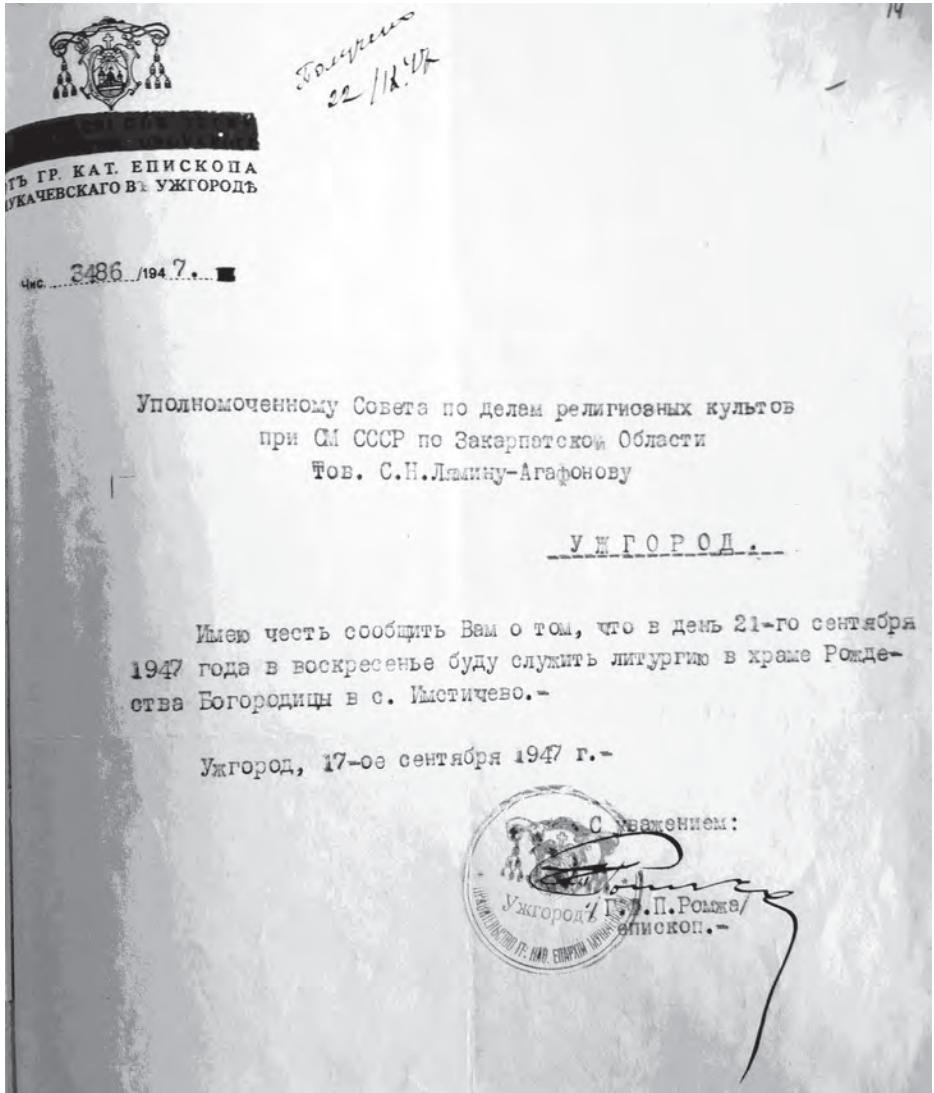
Вукваз духовнишв овод.

Служба	Имя и призывное	Имя отцов парохия	Дата рождения	Звание	Служба	Служба	Служба
кост.	Василько Гурман	Гурман	15. VII. 1886	архи. гурман	инст. парох. ректор и в. парох. убож.	мушкет.	Костякыч Гурман-парох. убож. убож. убож.
	Василько Корань	Василько Корань	17. VII. 1915	архи. корань	инст. парох. ректор	-	Василько Корань парох. убож. убож.
	Василько М. Фиш	Василько Фиш	8. IX. 1895	архи. фиш	инст. парох. ректор	-	Василько М. Фиш парох. убож.
	Василько М. Гурманский	Василько Гурманский	3. II. 1900	архи. гурманский	инст. парох. ректор	мушкет.	Василько М. Гурманский парох. убож.
	Василько М. Ковань	Василько Ковань	6. II. 1906	архи. ковань	инст. парох. ректор	-	Василько М. Ковань парох. убож.
	Василько М. Гурманский	Василько Гурманский	6. II. 1909	архи. гурманский	инст. парох. ректор	мушкет.	Василько М. Гурманский парох. убож.
	Василько М. Макаш	Василько Макаш	26. I. 1915	архи. макаш	инст. парох. ректор	мушкет.	Василько М. Макаш парох. убож.
кост. убож.	Василько Горько	Василько Горько	24. V. 1894	архи. горько	инст. парох. ректор	-	Василько Горько парох. убож.
кост.	Василько М. Гурманский	Василько Гурманский	18. VII. 1908	архи. гурманский	инст. парох. ректор	-	Василько М. Гурманский парох. убож.
кост.	Василько Гурманский	Василько Гурманский	17. V. 1911	архи. гурманский	инст. парох. ректор	-	Василько Гурманский парох. убож.

10. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 17.

Romzsa Tódor értesítő levele a Szovjet-Ukrajna Vallásügyi Minisztériuma felé, hogy a soron következő istentiszteletet 1947. 09. 21-én Misztica faluban tartja.

11. számú melléklet

Forrás: Kárpátaljai Területi Állami Levéltár ungvári részlege. Fond P-1490. Opisz 1. Odinica Zberihányá 12.

Az Ilosvai járásban található Oszij település görög katolikus lakosságának kérelme a szabad vallásgyakorlatra Ny. Hruscsovhoz.

Копія. 402

Він громадянин села Осіж, Ілшавської округи Закарпатської області

Проходив з доради особистого віроповідання на основі Конституції СРСР.

До Голови Міністерств Української Радянської Соціалістичної Республіки

Минята Сергіївна Митица

В К И Е В І . -

ДОРОГИЙ НАШ БАТЬКУ, МИНІТА СЕРГІЙОВИЧ. -

М. громадянин села Осіж, Ілшавської округи, Закарпатської області, що ісповідує право-католицьку віру звертаємось до Вас з проханням наш Батьку заборонити заохочувати нашу справедливу Радянську Сталінську Конституцію, яка забезпечує всім громадянам неволею держави сповідати вірну свою вірність.

Ще минулого року 18 квітня зовсім байдужим підступом від нас вняли нашу правітлну церкву православною частию села, хоч вони мають такуж свою збутовану церкву не за влади Чехословацької таж, що вони тепер мають дві церкви (помішані) а ми 925 Десятьсот тридцять п'ять чоловік тоб-то КОЛОВИНА села Осіж залишились без Церкви. Ми проголошуємо, що ніколи не вважємо себе нічужими, і маємє своїми громадянами Радянської Батьківщини, як наші браття православні, навпаки і підчас окупації Чехословацької і підчас фашистської окупації стійко стояли на сторожі прав тужащих, а не тоб-то з греко-католицької половини села Мажарська зазнаємося те вочні власті вибрали більш людей у шорни і табори і доради до Радянського Союзу, як пропаганду радянської ідеї та за окупації прохід Червоної Армії. Наші сини в перших днях визволення пішли добровільними в лави Червоної Армії і ніяк не можемо змиритися з тим нібито православні більш заслужують піклування іа сторожі правої церковної влади як ми. Сталінська Конституція, яка забезпечує кожному громадянину право свободне віроповідання такого толмачення не припускає. У нас шириться така пропаганда, що ми маємє щіки як православні.

Ми вже рік ходимо з делегаціями по наших урочках, з ішожи до Ужгорода і навіть та цілє нас не хотять вислухати. Та ж і буржуазні "начальники" не бояні окарки і явочні те справедливі вимагання тужащих мусіли вважувати. Ми вже і на прокуратуру поєвавали справу, і списки 925 чоловік пересилали і доставали, та час а половина села і ніяк не можемо добитися свого права. Це несправедливо, щоб одна половина села користалася двома церквами, а ми не маємє те щіти помолитися.

Всоді кудом в селах моляться кожна громада в своїй церкві і ми Осіжани повинні йти в неділю чи свято до оусітніх сел і шітніч та Білон. І диничьим право-католицям поєвавали назид церкву, бо і від них було насильствено вваго, а наш голос, голос 925 громадян, голос половини села ніхто тут не слухає.

Ми вирішили звернутися до Вас Дорогий Батьку Минята Сергіївна з нашим ширим тужчим благанням. Ми прохємо Вас наш голова церковної Держави виїти нам на вистрічу і допомогти та направити помідку, що тут чаробив т.Лінтур провозачи таку політику, політику братонаввасицьку, політику розлору, щоб між нароком, який так праг-

KATONA ANDRÁS

Népiskolából általános iskola **Az általános iskola hazai bevezetésének előzményeiről –** **a történelemtanítás felől szemlélve**

Ajánlás

Dr. Sallai József tanár úr szinte egész munkássága az általános iskolai történelemtanár-képzéshez kötődik. Diákként még a régi iskolarendszerben kezdte tanulmányait, de már az újbán fejezte be. Adódik tehát, hogy e tisztelgő tanulmányban az általános iskola hazai bevezetésének előzményeiről értekezzünk, utalva a diákkorra és a munkásság egészére is.

Bevezetés

Immár több mint 70 éve, az újabb veszített háborút követő 1945. szeptemberi tanévkezdés előtt alig két héttel jelent meg az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnöki rendelete az általános iskola létrehozataláról, holott 1867 óta mindig az országgyűlés döntött ilyen jelentős oktatásügyi, iskolaszervezeti kérdésben. A helyzet azonban rendkívüli volt. Az ország jelentős része romokban hevert, amelyek jelképesen maguk alá temették a megelőző politikai rendszert is. Kevésbé ismert azonban, hogy ennek a váratlan intézkedésnek már mintegy fél évszázados előzményei voltak már. Igaz, korábban mindig a népiskola nyolcosztályossá tételéről, és nem az általános iskola létrehozataláról volt szó.

A nyolcosztályos népiskola terve

A nyolcosztályos népiskola terve már az előző századforduló előtt felmerült, és a néptanítók szervezetei 1910-ben követelték is a bevezetését.¹ A 20. század elején még Imre Sándor tűzte ki nemzetnevelési

¹ Az első átfogó tervezetet a baloldali Magyarországi Tanítók Szabad Egyesülete (MTSZE) készítette. Az egyesület lapja ezt közölte: *Új Korszak*, III. évf. 1910. október 14-i 1. sz. 2–3. (Ld. még: *Néptanítók Lapja*, 51. évf. 1918. december 16-i 50–51. sz. 12–14.)

programjának részeként a nyolc évfolyamú, egységes alapműveltséget nyújtó iskolarendszer megteremtését. Szerinte a „... 4 éves elemi iskola és a 8 osztályú középiskolának 4 alsó osztálya együtt volna mindenki iskolája.”² A magyar reformpedagógia kiemelkedő alakja, Nagy László először a Magyar Gyermektanulmányi Társaság által alapított Új Iskola tantervét készítette el nyolcosztályos népiskolára,³ majd az őszirózsás forradalom után tervezetet dolgozott ki A magyar közoktatás reformja címmel, amelyben az egységes közoktatási rendszer alapjaként a nyolcosztályos népiskolát képzelte el.⁴

Először a Magyarországi Tanácsköztársaság idején került napirendre a nyolcosztályos egységes népiskola bevezetése. A Közoktatásügyi Népbiztosság elfogadta a nyolcosztályos általános népiskola és az erre épülő középiskola tervét,⁵ megszüntetve az utóbbi elitiskola jellegét. Intézményesítették a dialektikus és történelmi materializmust, de a kultúrpolitika is osztályalapú volt. Fő célja a korábbi uralkodó osztály műveltségi monopóliumának a megtörése, a háborút követő humanisztikus beállítottságú képzés helyébe pedig a természettudományos és gyakorlati jellegű foglalkoztatás került.

Bizonyára nem véletlen, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság tantervi tervezetében a történelemtanítás súlya nőtt, de jórészt nemzeti történelem nélkül. A világforgóradalom várása jegyében „az emberi egyetemesség történetét” kellett volna tanítani V–VIII. osztályig, heti 3–3 órában. Hozzá tették, hogy „A népiskolában a hangsúly a történelem szemléleti tényein nyugszik, bár az okozati összefüggés kutatása sem mellőzhető el teljesen...”⁶

Az emberiség egyetemes történetét két azonos tartalmú koncentrikus körben kívánták feldolgozni a nép- és középiskolában. Kisebbségi eltérés, hogy a középiskola III. osztályában 1815 volt a korszakhatár, a VII. osztályos 1789-hez képest; valamint, hogy a népiskolában minden történelmi

² Idézi *Horváth Márton* (1975): A népi demokrácia közoktatási rendszere 1945–1948. Tankönyvkiadó, Budapest, 71.

³ A *Gyermek*, 10. évf. (1916) 285–294.

⁴ *Nagy László*: A magyar közoktatás reformja. In: Nagy László közoktatási reformterve. Szerk. Váczi Miklós. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1982. 13–18. (Pedagógiai Múzeum 3.) A kötetben három változat szerepel: I. A magyar közoktatás reformja, 13–18.; II. Közoktatási reformtervezet – Javaslat, 18–27.; III. A magyar közoktatás reformtervezete, 31–38.) A javaslatot a Magyar Gyermektanulmányi Társaság 40 tagból álló igazgatótanácsa tárgyalta, és lényegében változatlan szöveggel fogadta el: A *Gyermek*, 13. évf. (1919) 210–220. Kötetben először: Nagy László (1934): A magyar közoktatás reformja. Kéziratból közrebocsátja Ballai Károly. Merkantil Nyomda Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

⁵ Ennek kidolgozását még az őszirózsás forradalmat követő időszakban megkezdte a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége (VAOSZ) Tanítói Szakosztályának iskolai reformbizottsága.

⁶ Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság iskolai reformtervezete. Szerk. Pásztor József. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest, 1959. 72. A Forradalmi Kormányzótanács közoktatásügyi népbiztossága a nyolcosztályos népiskola elrendelését a Tanácsköztársaság uralmának utolsó napján, július 31-én írta alá. Vö.: Imre Sándor (1921): Népoktatás. In: Gratz Gusztáv (szerk.): A bolsevizmus Magyarországon. Franklin Társulat, Budapest, 165–166.

korszak végén áttekintették a magyar történelem eseményeit is. Érdekes idéznünk Fináczy Ernő a Tanácsköztársaság bukása utáni véleményét: „Talán Eötvös József kivételével – nem volt közoktatásügyi miniszter, aki a közoktatást olyan egységesen fogta volna fel, és olyan egységben látta meg, mint a népbiztosság.”⁷ Ugyanakkor azt is hozzátette, hogy mindezt pártpolitikai megfontolásból tette, ezért továbbvitele lehetetlen.

Talán a tanácskormány felvetése nyomán, de még inkább a kormányzó levelének⁸ a hatására a Horthy-korszak legendás kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno dolgoztatott ki egy tervezetet még az 1920-as évek legvégén, amely a hatosztályos népiskolát fokozatosan nyolcosztályossá kívánta fejleszteni. Ekkor már több helyen – például 1914 óta Diósgyőrött, továbbá Ózdon, Pécsen, de 1929-től Újpesten, Pestszenterzsébeten és Pesthidegkúton is – működött ilyen kísérleti intézmény.⁹ A legfőbb ok azonban a kultúrfölény megtartása lett volna az új szomszédos államokkal szemben. Klebelsberg azonban a nyolcosztályos népiskola bevezetését nemcsak kultúrpolitikai, hanem közgazdasági kérdésnek is tartotta: iskolák és iskolába járatás, személyi és tárgyi feltételek, megfelelő tananyag biztosítása egységében. 1929 elején jelent meg a törvényjavaslat,¹⁰ amely a „... nyolcosztályos népiskola feladatát abban látta, hogy a valláserkölcsi és nemzeti érzés kifejlesztésén túl általános műveltséget adjon és a gyakorlati foglalkozásokra is előkészítsen”.¹¹ A rövidesen kibontakozó gazdasági válság azonban lehetetlenné tette a megvalósítást. Mint ahogy maga a miniszter is megállapította: „... amikor az ország ilyen súlyos közgazdasági helyzetben van, mint most [...], azt hiszem, ... a törvényhozás terén nem nyargalhatunk az események elé.”¹² A téma az 1931/1932. évi költségvetés tárgyalása során lekerült a napirendről, pedig Klebelsberg eredeti terve csupán az 1940-ig tartó fokozatos bevezetés volt.¹³

⁷ Fináczy Ernő (1919): Négy hónap a magyar közoktatás történetéből. Magyar Paedagogia, 28. évf. 101–102.

⁸ Horthy Miklós levele gróf Klebelsberg Kunhoz. In: Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából (1919–1931). Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Simon Gyula. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959. 186–187. Ebben Horthy Miklós a népiskolai program eredményeinek a felsorolásához hozzáteszi: „Csak így válik szabaddá az út a nyolcosztályos mindennapi népoktatáshoz, melyet az összeomlás után a Német Birodalom és a szomszédos Ausztria nyomban életbe léptettek...” Idézi Szabolcs Ottó – Katona András (2006): Történelem tantárgy-pedagógiai olvasókönyv. Dokumentumok a történelemtanítás történetének és módszertanának tanulmányozásához. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 307.

⁹ *Pornói Imre* (1995): Az 1920-as évek népoktatása és a nyolcosztályos népiskola Magyarországon. Magyar Pedagógia, 95. évf. 3–4. sz. 327.

¹⁰ Törvényjavaslat a tankötelezettség meghosszabbításáról és népiskoláinknak ezzel kapcsolatos továbbfejlesztéséről, ill. „A tankötelezettség meghosszabbításáról és népiskoláink ezzel kapcsolatos továbbfejlesztéséről” szülő törvényjavaslat indoklása: Néptanítók Lapja, 62. évf. 1929. február 1. 5–6. sz. 40–41. és február 16. 7–8. sz. 1–8.

¹¹ *Pornói I.* (1995) 326.

¹² Klebelsberg Kuno országgyűlési beszéde: Néptanítók Lapja, 63. évf. 1930. június 15-i 21–24. sz. 55.

¹³ Ujváry Gábor (2014). „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 145.

A nyolcosztályos népiskola megvalósításáról azonban az 1930-as évek hómani oktatáspolitikája sem mondott le,¹⁴ bár 1939-ig csupán az iskolák 11 százaléka vált nyolcosztályos népiskolává.¹⁵ A törvény azonban ezúttal gyorsan megszületett.¹⁶ Eszerint a tankötelezettség hatéves korban kezdődik és kilenc évig tart. Az iskola 8 tanéven keresztül mindennapi, a kilencedik évben pedig havonkénti egy alkalommal gyakorlati ismereteket nyújt. Az 1940. évi XX. törvény¹⁷ bevezetése célul tűzte ki, hogy „... a gyermeket vallásos és erkölcsös állampolgárrá nevelje, illetőleg a nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános és gyakorlati irányú alapműveltséghez juttassa, és ezáltal az életben való helytállásra és további tanulmányokra is képessé tegye.”¹⁸ Újdonság volt, hogy lehetővé tette a törvény az iskolatípus elvégzését követően a továbbtanulást. Sajnos, a háború a megvalósulást lehetetlenné tette, és már az átmeneti intézkedéseket tartalmazó rendelet melléklete felvetette a végrehajthatóság kérdését.¹⁹ Ennek ellenére a következő tanévben a népiskolai tantervet életbe léptették a már működő nyolcosztályos népiskolákban,²⁰ ami jelzi a megvalósítás szándékának komolyságát.²¹ Azonban a háborús körülmények között az 1940-ben bevezetett kötelező nyolcosztályos népiskola – a feltételek híján – megvalósíthatatlan maradt.²²

¹⁴ Hóman Bálint (1940): Nyolcosztályos népiskola. In: Hóman Bálint (1942): Magyar sors – magyar hivatás (Múlt és jövő). Atheneum, Budapest, 182–183.

¹⁵ Egészen pontosan 8103 elemi iskolából 914 volt nyolcosztályos. Idézi: Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (1999): Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest, 378. Pornói Imre adatai alapján: A népoktatás a polgári Magyarországon, különös tekintettel a nyolcosztályos iskolatípus kialakulására. Kézirat, kandidátusi értekezés. ELTE, Budapest, 1996.

¹⁶ Hóman Bálint kultuszminiszter 1940. május elején nyújtotta be a törvényjavaslatot, és június végén már meg is született az 1940. évi XX. törvény. A gyorsaságnak politikai oka is volt. Hóman lehetetlennek tartotta, hogy a visszacsatolt (pl. volt csehszlovákiai) területeken visszaálljanak a hatosztályos rendszerre, de azt is, hogy a trianoni Magyarország területén alacsonyabb szintű legyen a népoktatás.

¹⁷ Az 1940. XX. tc. Az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról. Országos Törvénytár. 1940. július. 12. 11. sz. 110–114.

¹⁸ 1940. évi XX. törvénycikk 1§ (1): <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8134> Letöltés ideje: 2016. július 19.

¹⁹ VKM 171 005/1940.V.Ü. o. sz. rendelet melléklete: A nyolcosztályú népiskolára vonatkozó átmeneti rendelkezés. In: Hivatalos Közlöny, 48. évf. 16. sz. 327.

²⁰ A népiskolai tanterv életbe léptetése: 55.000/1941. V. K. M. rendelet. In: Hivatalos Közlöny, 49. évf. 9. sz. 214. Tanterv és útmutatások a nyolcosztályos népiskola számára. I. köt. A tanterv. II. köt. A tanterv anyagának részletezése. III. köt. Általános útmutatók. IV. köt. Részletes útmutatások. Első rész: Hit- és erkölcsstan, Magyar nyelv és irodalom. V. köt. Részletes útmutatások. Második rész: Történelem, Természeti, gazdasági és egészségügyi ismeretek, Rajz és kézimunka, Ének, Testnevelés. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941.

²¹ Hóman Bálint miniszteri indoklásában 5 év alatt remélte teljesen kiépíteni az új iskolatípust. In: Knausz Imre (1994): Alsó- és középfokú oktatás Magyarországon 1945–1956. Kandidátusi disszertáció, Kézirat, 3. <http://mek.oszk.hu/10000/10080/10080.pdf> Letöltés ideje: 2016. július 19.

²² Erről bővebben: Pornói Imre (2013): Fordulatok a magyar kultúrpolitikában az 1940-es években. In: Vzdélavanie, výskum a metodológia. Szerk.: Karlovitz János Tibor – Torgyik Judit. ISBN 978-80-971251-1-0 75–83. <http://www.iris.org/pedagogia2013januar/0108Pornoilmre.pdf> Letöltés ideje: 2016. augusztus 17.

Érdekes betekintenünk a tanterv történelem tananyagába, és a tantárgy célkitűzéseibe: „A magyar nemzet történetének megismerése és ezzel kapcsolatban a vonatkozó világtörténelmi események; általános tájékozottság a magyar alkotmánytörténeti fejlődésében; a magyar múlt erkölcsi hagyományainak, örökölt értékeinek megbecsülése, nemzeti önérték, öntudat és hazaszeretet; bizalom a nemzet életerejében és az isteni Gondviselésbe vetett hit.”²³ A klasszikus hazafias és vallás erkölcsi nevelés megfogalmazása ez. Tegyük mellé összehasonlításként a földrajzét: „A haza földjének és rajta az életnek részletesebb, a többi európai országnak, a világrészeknek, a világnak, mint a magyar étellel kapcsolatos általánosabb megismerése. A magyar nép értékére és a munkateljesítményeire eszmélés, a szülőföld és a haza megszeretése, a nemzeti önérték felébredése és fokozódása.”²⁴

Feltűnő földrajzból a Kárpát-medencei rendszer (kvázi Magyarország) egységben kezelése, sőt egységének többszörös hangsúlyozása. Történelemből pedig a középkori magyar királyság nagyhatalomként tárgyalása, az elvesztett Erdélynek a kora újkori magyar függetlenség bástyájaként való említése. Ezt követően a vezérlő szempont a 18. század végétől a válság és újjászületés váltakozása, természetesen „Az elszakított területek egy részének visszatérésé”-vel a végén, sőt a csúcspontban.

Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a nyolcosztályos népiskola nem tévesztendő össze a felső tagozatában szakos oktatást biztosító általános iskolával. Ennek ellenére fontosnak tartottuk megemlíteni ezeket az előzményeket is, melyek a megfelelő feltételek híján mind kudarcba fulladtak. Azt is hangsúlyozni kell azonban, hogy ez az 1940-es törvény – és nem 1945-ben az általános iskola miniszterelnöki rendelettel történő bevezetése és a tankötelezettségről szóló későbbi, 1951. évi törvényerejű rendelet²⁵ – terjesztette ki először a tankötelezettséget a 8. tanév végéig, létrehozva a nyolcosztályos alapiskolát. A kommunistáknak tehát nem a megteremtés, hanem a végrehajtás elsőse maradt.²⁶ Fontosságát az jelenti, hogy az általános iskola megteremtése volt a „közoktatás földreformja”.²⁷ Most nézzük születésének körülményeit!

²³ Tanterv és útmutatások ... I. köt. (1941) 31.

²⁴ uo. 29.

²⁵ Az Elnöki Tanács 1951. évi (máj. 27.) 15. sz. törvényerejű rendelete a tankötelezettségről és az általános iskoláról (Országgyűlési irományok / 1949/ II. köt. 52. sz. Kihirdetve: Magyar Közlöny, 7. évf. 1951. máj. 27.) gyakorlatilag az 1940. évi XX. törvénnyel azonos módon határozta meg a tankötelezettek körét.

²⁶ *Sáska Géza* (2015): Az általános iskola és az emlékeztetőpolitika – a szovjet forгатókönyv és a nemzetnevelők: Szabó Miklós (1935–2000) emlékének. *Educatio*, 24. évf. 4. sz. 22.

²⁷ Horváth (1975) 130.

Nyolcosztályos népiskola vagy általános iskola?

Volt-e igazi alternatíva?

Az új iskolatípus egyik megteremtőjének, az iskolaügy 1945 és 1948 közötti demokratizálása jeles irányítójának, Kiss Árpádnak a véleménye szerint: „Amikor az általános iskola terve felmerült, látszólag csak hívei voltak: a hagyományos iskolarendszer szétfeszítésére irányuló nyomás akkora volt, hogy a reakciós színben való feltűnés lehetősége még azokat is visszariasztotta a nyilvános állásfoglalástól, akiknek valóban becsületes mondanivalójuk lett volna. Így az ellentétek nem robbantak ki, ami az ügy szempontjából nincs veszteség nélkül. Így zárt ajtók mögött sokszor egyenesen az irányító személyek lelkében ment végbe az általános iskola vitája.”²⁸

Valójában azonban az ellenzők a bevezetés feltételeinek hiánya mellett a gimnázium várható értékromlását, valamint azt is felhozták, hogy a lakosság jelentős hányadát érintő átalakítást csak törvényalkotással lehetne végrehajtani, mivel a nyolcosztályos gimnáziumot és a polgári iskolát is így hozták létre. A háttérben azonban a Magyar Kommunista Párt „munkálkodott”. Nemes Dezső, a párt későbbi keményvonalas ideológusa szerint a Magyar Kommunista Párt már 1945-ben a társadalmi átalakulás élére állt, ami ekkor már „tartalmazza ... a szocialista forradalom ... igen lényeges elemeit.”²⁹ Az általános iskola e „forradalom” gyümölcse. Ábent Ferenc³⁰ is a kor jellegzetes álláspontját közvetíti, amikor ezt írja: „A közoktatás új rendszere legnagyobb részben a Magyar Kommunista Pártnak köszönhető ... a nyolcosztályos, minden gyermek számára kötelező általános iskola életre hívása forradalmi cselekedet volt”.³¹ Az idézett, Európa szocialista országainak közoktatásügyét vizsgáló kiadvány megállapítja, hogy a Szovjetunió érdekszférájához tartozó országokban 1945 és 1948 között szinte mindenütt bevezették az általános iskolát.³² A magyarországi kommunisták anynyiban voltak sikeresebbek, hogy már a teljes hatalomátvétel előtt elérték az egységes alapfokú oktatás megteremtését és a zsákutcsás képzési rendszer felszámolását. Mindezt a demokratizálás jegyében.³³

²⁸ Kiss Árpád (1945): Az általános iskola mint kultúrpolitikai probléma. Köznevelés, 1. évf. (1945. dec. 15.) 12. sz. 9.

²⁹ Nemes Dezső (1960): Magyarország felszabadulása. Magyarország fejlődése a felszabadulás után. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 233.

³⁰ Ábent Ferenc a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet utolsó igazgatója volt (1961–1962).

³¹ Ábent Ferenc és a Pedagógiai Tudományos Intézet munkaközössége (1965): A Magyar Népköztársaság közoktatásügye. In: A közoktatásügy Európa szocialista országaiban. Szerk. Ábent Ferenc. Tankönyvkiadó, Budapest, 263.

³² „Ekkora összehangoltság láttán valószínű, hogy a tervet és politika-technikai módszertant a Szovjetunióban dolgozták ki, az implementációját innen irányították.” Sáska (2015) 14. http://folyoiratok.ofi.hu/sites/default/files/journals/educatio_2015_4_0.pdf Letöltés ideje: 2016. szept. 5.

³³ Az 1945-ben létrejött UNESCO, az Egyesült Nemzetek Szervezetének Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete tagállamai is kötelezték magukat arra, hogy „... mindenki számára biztosítják a neveléshez való teljes és egyenlő hozzájutást”. Magyarország >

Bassola Zoltán, a VKM Iskolai Ügyosztályának akkori pártonkívüli vezetője visszaemlékezésében ír az általános iskola körüli vitákról, mely azt bizonyítja, hogy a vita nem szakmai, hanem politikai érvek mentén dőlt el, a kommunista párt nyomására: „Szélmalom harc volt ez, ma már világosan láthatjuk. Mindazok, akik kardot rántottunk ellene, előbb-utóbb Don Quijote sorsára jutottunk: elterültünk a földön. A miniszter éppen úgy felsőbb parancsot teljesített, amikor aláírta – talán Rákosi telefonált rá: na, meddig játszogattok még azzal az általános iskolával? –, mint Kovács Máté,³⁴ aki előterjesztette.”³⁵

Bár érdemi vita nem volt, de léteztek 1945-ben más elképzelések is az iskolaügy, és ezen belül az alapfokú oktatás átalakítására. A demokratizálás igénye volt a közös nevezőjük. Még 1943-ban született a Kiszgazdapárt reformterve, melynek szerzője Ortutay Gyula, az 1947 és 1950 közötti utolsó vallás- és közoktatásügyi miniszter volt. Segítői között olyan neves személyek voltak, mint Radnóti Miklós, az egy évvel később mártírhalált szenvedett költő, valamint Baróti Dezső és Tolnai Gábor irodalomtudósok, de közreműködött velük Novák Károly, miniszteriumi előadó, aki szoros kapcsolatban állt az akkor illegális kommunista párttal is. Láta és tanulmányozta a tervezetet Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szent-Györgyi Albert is. Ráadásul Bajcsy-Zsilinszky a kivégzése előtti éjszakán is ezt tette.³⁶ „Kifejtette levelében a minden magyar ember számára szükséges 8 osztályos népiskola gondolatát, majd az erre épülő 4 osztályos szakirányú középiskolák rendszerét.”³⁷ 1945 tavaszán az újjáalakult Kiszgazdapárt magáévá tette a tervezetet, és meg is jelentette Új magyar köznevelés. A Független Kiszgazda, Földmunkás és Polgári Párt közoktatásügyi irányelvei címmel.³⁸ Meghatározták, hogy

1948-ban lett a tagja a szervezetenek. Azonban az „... egységes általános iskola megteremtése politikai termék, amely a kommunista pártok hatalomra kerülését támogató forgatókönyv egyik fejezete lehetett a háború utáni években”. Sáska (2015) 16.

³⁴ A kultuszminisztérium nemzeti parasztpárti főosztályvezetője, majd államtitkára. A névhez fűződik az általános iskola bevezetése mellett a dolgozók iskolája és az iskolán kívüli népművelési intézményrendszer megalapozása, a hozzátartozó vidéki közművelődési könyvtárhálózat kezdeményezésével együtt. 1948-tól nem vállalt politikai szerepet.

³⁵ *Bassola Zoltán* (1998): Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 382. Ekkor Teleki Géza, az 1941-ben tragikus körülmények között elhunyt miniszterelnök, Teleki Pál fia; az 1944 októberében Moszkvába küldött fegyverszüneti bizottság tagja volt a kultuszminisztere az ideiglenes nemzeti kormányban. (Őt követte a választások után 1945 decemberétől Keresztury Dezső nemzeti parasztpárti, illetve 1947 márciusától Ortutay Gyula független kiszgazdapárti politikus.)

³⁶ *Bárdosi Jenő* (1984): Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó órái. In: Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Szerk.: Vigh Károly – Kristó Nagy István. (Nemzet és emlékezet) Magvető Kiadó, Budapest, 479–480.

³⁷ *Szabóné Fehér Erzsébet* (1986): Új magyar köznevelés – A Kiszgazdapárt reform-terve 1945 júliusában. In: Tanulmányok a magyar nevelés felszabadulás utáni történetéből. Neveléstörténeti füzetek 4. Szerk.: Balogh László. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 22.

³⁸ Új magyar köznevelés. A Független Kiszgazda, Földmunkás és Polgári Párt közoktatásügyi irányelvei. Független Nyomda, Budapest, 1945.

a nevelés legyen általános, kötelező, egységes, ingyenes, minden nevelő tevékenységéért felelős és a törvényhozás által elismert.³⁹

A tervezet irányelvei az iskolák németes szellemének megszüntetését tartották elsődlegesen fontosnak, mondván, hogy a porosz iskolarendszertől egyenes út vezet a hitlerizmus gyakorlatához, továbbá minden nemzetnek „saját belső természetéhez” kell szabnia nevelési terveit. A 12 éven át tartó tankötelezettség első két szakaszát gondolták egységesnek. 6–10 éves korig elemi fokú oktatást szerettek volna elemi ismeretekkel, ének- és sportgyakorlatokkal, a munkaiskolák módszereit alkalmazva. A 10–14 éves tanulóké az általános középiskola lett volna, a magyarságra, a világtörténelemre, a természettudományokra és az idegen nyelvek tanítására összpontosítva, kiegészítve az ének-zene oktatásával, a Kodály-módszer szerint. Ehhez kapcsolódott volna kerti munka, ipari üzemek látogatása, hogy a fizikai munka örömét is megismerjék a gyerekek. Láthatóan „a mai általános iskola szervezete és programja fogalmazódott meg a kisgazdapárti tervezet e kéttagozatos iskolatípusában, de innen származik ... a mai általános iskola megnevezés is.”⁴⁰

A Nemzeti Parasztpárt köznevelési tervei lényegében a Márciusi Front programját követték, melyben a parasztság művelődését, parasztkollégiумok létesítését szorgalmazták. Az ő kezdeményezésükre jött létre a Magyar Népi Művelődési Intézet.⁴¹ Álláspontjukat „A föld mellé iskolát!” jelmondat fejezi ki a legjobban.⁴² Németh László – Illyés Gyula felkérésére – kissé megkésve, 1945 szeptemberében jelentette meg a Nemzeti Parasztpárt reformtervezetét, A tanügy rendezése címmel.⁴³ Németh a hatosztályos elemi iskola híve, és érveket sorol fel az akkor már elfogadott nyolcosztályos általános iskola koncepciójával szemben. Iskolaorvosként biológiai, gyakorló tanárként tanulmányi indokai vannak a 6+6 osztályos iskola mellett. Legfontosabb kifogása az általános iskola ellen mégis az, hogy társadalmi céljait nem érheti el. A tovább nem tanulók visszatartják ugyanis a továbbtanulókat, de végül mégiscsak lemaradnak mögöttük.⁴⁴ Mondandója lényegét így összegzi az iskolaszervezetről: „... kitűzött célunkat csak egyféle-

³⁹ *Ortutay Gyula* (1949): *Művelődés és politika*. Hungária Kiadó, Budapest, 30.

⁴⁰ *Szabóné Fehér Erzsébet* (1986): *Új magyar köznevelés. (A Kisgazdapárt iskolareform terve, 1945. július)* In: *Tanulmányok a magyar nevelés felszabadulás utáni történetéből*. Szerk.: Balogh László – Benő Kálmán. Neveléstörténeti füzetek. 4. sz. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 25.

⁴¹ *Horváth* (1975) 80.

⁴² *Keresztúry Dezső* (1945): *Föld mellé iskolát!* *Szabad Szó*, 1. évf. 1945. április 28.

⁴³ *Németh László* (1945): *A tanügy rendezése*. Tanulmány. Sarló, Budapest. Az írás később megjelent Németh László (1963): *A kísérletező ember*. Magvető Kiadó, Budapest; Németh László munkái (1973): *Életműsorozat*. 14. köt. A kísérletező ember. Tanulmányok. Magvető – Szépirodalmi Kiadó, Budapest; NÉMETH László (1986.): *Művelődéspolitikai írások*. Vál, szerk. és az utószót írta: Monostori Imre. Műsák Közművelődési Kiadó, Budapest kötetekben is.

⁴⁴ *Pomóai Károly – Katona András* (1992): *90 éve született Németh László. Egy „elfelejtett” tanügyi reform margójára.* (Németh László: *A tanügy rendezése*. 1945.) In: *Tanárképzés és tudomány*, 7. ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Budapest, 63.

képp közelíthetjük meg: ha az iskoláztatás korhatárát az ifjúság tanítandó részénél 18 éves korig, az érettségi színvonaláig szorítjuk fel. Ezt így képezem el: a hatosztályos elemi után a gyengébb tanulók a háromosztályos ipari, illetőleg mezőgazdasági szakelemibe kerülnek, adminisztratív s az „értelmiségi” iskolákba, ahol gazdát, iparost, hivatalnokot s (szűkebb értelemben vett) értelmiségi embert nevelnek belőle.”⁴⁵ Azt vallja Németh, hogy „az általános iskola nem a magyar iskolarendszer reformja, hanem a népiskola nyolc osztálya új köntösben.” Fentebb már mi is írtunk hasonló!

A szociáldemokraták a nyolcosztályos, egységes, kötelező munkaiskola megvalósítását szorgalmazták. Közoktatási programjuk szerint: „... a demokrácia honfoglalásának teljessége csak akkor következik el, ha az agyak is megtelnek ezzel a gondolattal. Ezt a feladatot a demokratikus közoktatásnak kell elvégeznie, a közoktatás demokratikus átszervezése tehát a második, végleges honfoglalást jelenti.”⁴⁶

Természetesen a kommunisták is rendelkeztek közoktatási programmal, és jelentkeztek a követeléseikkel. Már 1945 áprilisában – mint negyven év késéssel kiderült, Magyarország „felszabadításának” valódi napján⁴⁷ – a Szabad Nép írásában javasolták a minisztériumnak, hogy „... tegye meg azonnal az intézkedéseket, amelyekkel a demokratikus szellemű magyar közoktatás alapjait lerakhatjuk”.⁴⁸ Júniusban már a nyolcosztályos általános iskola megvalósítását követelték, és aki szembeszegült ezzel, könnyen megkaphatta a „reakciós” jelzőt, ami következményekkel is járhatott. A párt közoktatási programja a Horthy-korszak kritikai elemzésére épült, a Tanácsköztársaság idején kidolgozott iskolafejlesztési programmal elegyítve. Készítője Ilku Pál, az évtizedekkel későbbi művelődésügyi miniszter volt.⁴⁹

A kommunisták programja kezdetben nem tartalmazta az iskolák államosításának, az iskolai vallásoktatás kérdésének a felvetését, a materialista szellemű nevelés követelését. Elsőrendű, nagyszabású célkitűzésük a fasiszta, sovinszta szellem felszámolása és a demokratikus légkörű iskola létrehozása volt. Arra törekedtek, hogy a konzervatív klerikális és a fasiszta szellemet kizárják az oktatásból, de céljuk ebben a szakaszban még nem világnézeti harc volt. Az új kultúrpolitika szellemisége végeredményben: „... az osztályharcból nem lesz magyar művelődés, de nem is lesz demokratikus Magyarország”.⁵⁰

⁴⁵ Németh (1945) 8–9.

⁴⁶ Kéthly Anna (1945): Demokratikus közoktatás. Népszava Kiadás, Budapest, 2. (Szocialista tudás könyvtára)

⁴⁷ Valójában csak az 1980-as években derült arra fény, hogy az utolsó német csapatok csupán április 13-án hagyták el Magyarország területét, az addig ünnepelt április 4-e helyett.

⁴⁸ Szabad Nép, I. évf. 1945. április 13.

⁴⁹ Ilku Pál (1975): Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. A Magyar Kommunista Párt tervezete az új magyar népneveléshez. Pedagógiai Szemle, 25. évf. 4. sz. 301–307.

⁵⁰ Teleki Géza: Lapunk indulásakor. A Köznevelés beköszöntő cikke: 1. évf. (1945. július 15.) 1. sz. 2.

Utószó

Ezen előzményeket követően 1945 augusztusának közepén – nyilvánvalóan sokkal rosszabb körülmények között, mint eddig bármikor⁵¹ – politikai megfontolásból bevezették a nyolcosztályos általános iskolát: „A népiskola I–VIII. és a gimnázium, illetőleg a polgári iskola I–IV. osztályai helyett „általános iskola” elnevezéssel új iskolát kell szervezni.”⁵² Lényegében az 1940. évi XX. törvény alapján létrehozott nyolcosztályos népiskola⁵³ átszervezéséről döntöttek. Ennek alsó tagozatos négy osztályában meghagyták a korábbi osztálytanítós rendszert, míg a felső tagozat osztályaiban szakrendszerű tanítást vezettek be. (Vagyis az egyes szaktárgyakat általános vagy középiskolai – eleinte polgári iskolai és gimnáziumi – szaktanári képesítéssel rendelkező tanárok tanították.) Az új iskolatípus számára felettébb bizonytalan három év következett: a tét a meggyökeresedés vagy megsemmisülés volt. Az eredményt ismerjük. A népiskola egy pár év alatt elenyészett az általános iskola mellett, sorsát az 1948. évi államosítások pecsételték meg véglegesen.

⁵¹ Egy 1946-os fővárosi felmérés szerint a tantermek csaknem fele (49,4%) volt használhatatlan, 253 iskolaépületből csak 6 maradt épen, megsemmisült 25 181 tanulóra való iskolapad, 24 502 szemléltető kép, 4134 térkép és 1967 szertár. Országos viszonylatban a tantermek 30%-a pusztult el teljesen és 30%-a súlyosan megrongálódott. Andor Mihály (1987): Dolgozat az iskoláról. In: Andor Mihály: Dolgozatok az iskoláról. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 31.

⁵² Az ideiglenes nemzeti kormány 6650/1945. M. E. számú rendelete általános iskola szervezése tárgyában. 1. § (1) Magyar Közlöny, 1. évf. 105. sz. 629–630. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1945/?pg=742&layout=s Letöltés ideje: 2016. augusztus 21.) In: Köznevelés, 1. évf. 4. sz. (augusztus 16.) 17. (Megjegyezzük, a kiengedés óta mindig az országgyűlés döntött ilyen horderejű oktatási kérdésben.)

⁵³ Az 1940. XX. tc. Az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról. Országos Törvénytár. 1940. július. 12. 11. sz. 141–147.

Veritas és virtualitas – gondolatok az infokommunikációs eszközök használatáról a történelem-tanításban (Homokvárak és palimpszesztek)

A tanári hatékonyságot tanulmányozva az egyik kutató több gyakorló pedagógusnak és diáknak is feltette a kérdést, hogy mitől lesz valaki jó tanár. A legrövidebb válasz egy idős iskolaigazgató szájából így hangzott: „Nagyon kell szeretni a diákokat és nagyon kell tudni a tananyagot”¹. Bár a felmérés 2012-ben Magyarországon készült, mégsem az derült ki az eredményekből, hogy az IKT-eszközöket leggyakrabban és legvirtuózabban használó tanár lenne minden tanuló számára az ideális és a leghatékonyabb ismeretátadó. Az elmúlt húsz év pedagógiai szakirodalma azonban jórészt arról szól, hogy hogyan emeljük be a tanári munkánkba azokat a modern technikai eszközöket, amelyek a mindennapjainkban is az életünk részévé váltak, és hogyan használjuk fel ezeket arra, hogy a tanítás folyamatát élményszerűvé, játékosá és érdekessé tegyük a tanulók számára². Mert az információs társadalomban az iskola örült versenyben áll a tanulói figyelemért.³

A tanítási-tanulási folyamatban korunkban a tanulókörzpontúság⁴ lett a legfőbb kritérium: a folyamat tervezését, kivitelezését aszerint tár-

¹ Ulrich Károly iskolaigazgató válasza, idézi Suplicz Sándor a Debreceni Egyetemen 2012-ben készült PhD-értekezésének (Tanárok jellemzői diákszemmel) bevezetőjében, 5. old.

² *Buhály Attila*: Caesarral csetelni, avagy infokommunikációs lehetőségek a történelem-tanításban, in Czövek I. (szerk.): *Tanulmányok az egyetemes és a magyar történelem köréből VII.* Nyíregyháza 2009, 31–38. old.

³ *Csermely Péter*: *Bloghálózatok életfilozófiám*, Szerkesztette: Kapitány Katalin, Typotex, 2012, 68. old.

⁴ Ez a tendencia nem független attól, hogy modern korunkban a korábbi történelmi korok dolgozó, felnőtteknek kiszolgáltatott gyermek-fogalma helyett a fogyasztó, elektronikus médiában elmerülő gyermek a domináns. A gyermek-felnőtt viszony is a mai társadalomban visszajára fordult, a felnőtté, önállóvá válás felé törekvés helyett felnőtté válás elodázása, a mamahotel és papabank vette át társadalmi méretekben a fiatalabb korosztályok körében. Ennek a megváltozott gyerek-felnőtt képnek az oktatási konzekvenciáival foglalkozik: Tölgyessy Zsuzsanna: *Árgyelus királyfi és a minyonok* című cikke: [http://www.tani-tani.info/argyelus_kiralyfi_es_a_minyonok](http://www.tani-tani.info/argyelus_kiralyfi_es_a_minyonok_Letoltés_ideje:) Letöltés ideje: 2016. november 15.

gyalják, hogy az mennyire felel meg a tanulók elvárásainak, igényeinek, motiválásának. De mit gondoltak régebbi korok a tanár–tanítvány és tananyag hármasaról, melyikre fókuszáltak vajon közülük? Az ókorban Marcus Fabius Quintilianus Szónoklattan című művében, amely alapjában véve egy pedagógiai munka, és arról szól, hogyan jutassunk el valakit az elemi ismeretektől a korabeli felsőfokú tanulmányokig, vagyis a rhétorikai képzésig, külön fejezetet szentelt nem csak a „*A tanár jelleme és kötelessége*”-nek, hanem „*A tanulók kötelessége*”-nek is.

„Mert ahogy a tanár kötelessége, hogy oktasson, a tanulóé, hogy tanulékonynak mutakozzék, másként egyik sem megy sokra a másik nélkül, mint ahogy az ember létrejötté is mindkét szülő nemzőképességének függvénye, s hiába hintesz magot, ha az előkészített talaj nem fogadja magába, úgy az ékesszólás sem szökkenhet szárba a tudást nyújtó és a tudást befogadó összhangja nélkül.” (Quintilianus: Szónoklattan, II, 9.⁵)

Az ókori író által említett összhang a tanár és a tanítvány között tehát már akkor is feltétele volt a sikeres tanítási folyamatnak. Ezt az összhangot, közös nyelvet manapság az oktatásban a digitális eszközök és kompetenciák terjedésétől várják⁶, attól, hogy a tanárok reagálva a körülöttük lévő társadalmi és technikai környezet gyors változásaira, változtatnak tanítási módszereiken és egyre inkább beemelik tanári munkájukba az új infokommunikációs eszközök használatát⁷. Ha ez tényleg hatékony összhangot teremtené, hogy a tanárok az óráikon számítógépet, interaktív táblát, projektort, tabletet használnak, applikációkat, multimédiás tartalmakat töltenek le a tanulók mobiltelefonjaira, és kihasználják a tanórán és azon kívül is az internetben rejlő lehetőségeket a tanításra, akkor a tanulóknak is egyre *tanulékonyabbnak* kellene mutatkozniuk, mivel ők is tablettel, számítógéppel és egyéb digitális eszközöket használva töltik iskolai és iskolán kívüli idejüket. Ehelyett azonban a felsőoktatásba belépő évfolyamoknál a legtöbb tantárgyból nem tudásnövekedést, hanem ismerethiányt lehet tapasztalni, ami azt mutatja, hogy bár az utóbbi 10 évben jelentősen növekedett a magyar

⁵ Marcus Fabius Quintilianus: Szónoklattan, Kalligram, Pozsony, 2008, 170.old. Polgár Anikó és Csehy Zoltán fordítása.

⁶ A tanár és diák közötti közös nyelv kereséséről szól Horkai Anita: Screenagerek és digitális bennszülöttek a tanítás–tanulás folyamatában című írása: http://www.tani-tani.info/mi_a_kozos_nyelv Letöltés ideje: 2016. november 15.

⁷ Ehhez kapcsolódóan a modern technikák oktatásbeli alkalmazásáról és lehetőségeiről magam is részletesen írtam egy, a tanárok számára készült kézikönyvben: Kovács István–Kovács Istvánné–Óbis Hajnalka: A változó történelemoktatás, Szaktárnet-könyvek 24, Sorozatszerkesztő: Maticsák Sándor, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. és az Új eszközök és módszerek a történelem tanításában című tanulmányomban, in Belle Zsuzsa et alii: Tanulmányok a levelező és részismereti tanárképzés tantárgypedagógiai tartalmi megújításáért – bölcsészettudományok, Szaktárnet-könyvek 7, Sorozatszerkesztő: Maticsák Sándor, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 155–178.

iskolák IKT-eszközökkel való ellátottsága, és a tanárok is egyre inkább használják ezeket a munkájukban, mégsem érezhetjük az oktatás hatékonyságának növekedését.

Az oktatás gondjainak megoldásában talán túl nagy jelentőséget tulajdonítunk az oktatástechnikai eszközök megvásárlásának, használatának és túl keveset az emberi tényezőknek. A digitális technikai eszközök elterjedésével vajon csökken-e az úr az oktatás napi gyakorlata és a társadalmi elvárások (versenyképesség, tudásalapú társadalom) között? A pedagógusok napi erőfeszítései ellenére a világ gyorsabban változik, mint ahogy azt az iskola követni tudná. McLuhan már 1969-ben megírta⁸, hogy az iskolának segíteni kellene az új információs társadalomhoz való alkalmazkodást, de ehelyett inkább egy visszapillantó tükör, amely egy halódó írásos korszak értékrendszerét akarja ráerőltetni a fiatalokra. Az idősebbek és fiatalabbak közötti generációs szakadékban két teljesen divergens kultúrát látott, szerinte az új, számítógépes kultúra megértésére és kezelésére lenne szükség, aztán pedig az oktatás „átprogramozására”. Csermely Péter is arról ír 2012-ben, hogy az oktatás rendszerét, ami egy komplex rendszer és nem változtathatók meg benne elemek anélkül, hogy az más elemek működésére is kihatna, alapjaitól kellene újjáépíteni.⁹ Ez az írás erre a nagy ívű tervre nem vállalkozhat, csak néhány gondolatot, problémát fogalmaz meg benne, amelyek a digitális oktatás elterjedésével keletkeztek, keletkezhetnek és hatással vannak a történelemtanári munkára is.

Az első ilyen változás az információkezelési szokások és a tudás koncepciójának megváltozása¹⁰. Az információkhoz való hozzáférés az internet elterjedésével széles tömegek számára vált lehetővé. A keresőprogramok napi használata mellett is gondot jelent azonban a hiteles, releváns információk elkülönítése a többtől, a lényegteltől. A felszínes, gyors tájékozódás ráirányíthatja a figyelmet, hogy milyen hiánycikk az információrobbanás korában az elmélyülés és a hiteles információ.¹¹ A tanári feladatok között ezért annak is szerepelnie kell, hogy hogyan tanítjuk meg azt, hogy az interneten keresgélve egy-egy történelmi kérdés kapcsán a tanulók a tudományos információkat el tudják különíteni az áltudományos vélekedésektől. Míg az információs monopóliumokkal rendelkezők régebben nagyobb kontrollt gyakorolhattak az információk tartalmára vonatkozóan, mára mindenki, minden internet felhasználó információgazda is lett, tartalmat állít elő, ha kedve és eszköze van hoz-

⁸ Idézi Szóke Endre: IKT-eszközök a tanítóképzésben, Pedagógusképzés 2014–2015. 107–120, 111.

⁹ Csermely Péter: Bloghálózatos életfilozófiám. Szerkesztette: Kapitány Katalin, Typotex, 2012, 74.

¹⁰ Karvalics László: Bevezetés az információtörténelembe, Gondolat–Infonia, Budapest, 2004.

¹¹ A kérdésről részletesebben: Tóth Erzsébet: Hatékony információkeresés a weben, Nyiregyháza, 2010.

zát, interneten publikálhatja gondolatait. Tartalom-előállító és megosztó lett a tanár és a tanulók is a web 2.0 világában, akár az iskolai munkájukra, akár a magánéletükre vonatkozóan. Az internet nyilvánossága azonban másféle nyilvános tér, mint a korábbiak, szabályai, szokásai is mások. Az iskola feladata az is, hogy ennek az átgondolt, felelősségteljes használatára¹² megtanítsa a tanulókat, hogy meggondoltan és megfontoltabban osszanak meg magukról személyes tartalmakat az interneten. Miért fontos ez? A történelemtanítás céljai¹³ között szerepel az is, hogy hozzájárul a *homo socialis* kialakulásához, felkészíti a tanulókat az állampolgári lételre, az ahhoz szükséges kritikus gondolkodásra és etikus viselkedésre. Az iskolának kellene megtanítania, hogy a tanulók hogyan használják jól a reális és a virtuális világ nyilvános tereit.

Ezt a folyamatot támogathatja, hogy a web 2.0 világában kialakult az online tanulási környezet, ahol az internethez csatlakoztatható eszközök használatával megszűnik a tanulási folyamat időhöz és helyhez kötöttsége¹⁴. Már nem csak a tanórán és az iskolában lehet tanulni, hanem bárhol és bármikor¹⁵, a tanárnak pedig a folyamatban támogató és inspiráló környezetet kell ehhez virtuálisan biztosítani, valós időben vagy késleltetve, e-mailben, chaten, fórumokon válaszolva a tanulói kérdésekre. Ez látszólag kitérít a tanulási lehetőségek (és a tanári munka) határait, mégis felvet néhány problémát. Először is elmosódnak a tanulás és szórakozás fogalmai, határai, bizonytalan lesz, hogy mikor tekinthetünk tanulási folyamatnak egy cselekvést: például az interneten szörfölgető tanuló esetében, aki a tananyaghoz is kapcsolódó információkat olvas, és azokat megjegyzi, vajon tanulásról vagy szórakozásról van-e szó. A változásban örömteli, ha a tanuló szórakozásként éli meg a tanulási folyamatot, de nem alakulhat ki benne az az elvárás, hogy minden tanulás így működik, mert a kutatók szerint is szükség van bizonyos fajta frusztrációra, kellemtelenség-érzésre a valódi, hatékony tanuláshoz.

A másik problémát az ilyen iskolán kívüli, online-tanulási folyamatban az jelenti, hogy nagyobb hangsúlyt kap a tanuló egyéni felelőssége. Vagyis csak akkor működhet jól ez a fajta tanulás, ha a tanuló előtte megtanulta a figyelmét összpontosítani, az internetet használva a tanulásra koncentrálni, holott csak egy kattintás választja el valami egyéb,

¹² <http://www.oktatas-informatika.hu/2013/11/domonkos-katalin-digitalis-felelosseg-es-kotelezettseg-mint-a-digitalis-allampolgarsag-kompetenciaterulete/> Letöltés ideje: 2016. november 15.

¹³ *Knausz Imre*: A történelmi műveltségről, in *Filozófia – művelődés – történet 2004*, Trezor Kiadó, Budapest, 2004. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanító- és Óvőképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei XXVI., 213–231.

¹⁴ *Komenczi Bertalan*: Elektronikus tanulási környezetek, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2009, 114. és <http://www.oktatas-informatika.hu/2011/12/papp-danka-adrienn-az-online-tanulasi-kornyezet-fogalmanak-ertelmezesei/> Letöltés ideje: 2016. november 15.

¹⁵ *Bessenyei István*: Tanulás és tanítás az információs társadalomban. Az E-learning és konnektivizmus Budapest, 2007, 11. és *Komenczi Bertalan*: Elektronikus tanulási környezetek, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2009.

szórakoztatóbb alkalmazástól, például egy videojátéktól. Bár régebben a tanulók új nemzedéke, a „digitális bennszülöttek” esetében sokat írtak a *multitasking*ről, vagyis hogy az új nemzedék a párhuzamos információfeldolgozást és a több feladattal való egyidejű foglalkozást kedveli.¹⁶ mégis a valódi tanuláshoz a figyelem koncentrációja elengedhetetlen feltétel.

A digitális bennszülöttek nemzedékét¹⁷ az is jellemzi, hogy a szövegeknél szívesebben dolgoznak kép-, hang- és videó-információkkal. Ez a terület az, amely az utóbbi években a leglátványosabb változást produkálta a tanárok órai munkájában. A modern technika rendkívül könnyűvé tette a képek előállítását, tárolását, megosztását, a történelem tanításában is egyre fontosabb szerepet kap a szöveges magyarázatok és források mellett a képi megjelenítés, szemléltetés módszere. Ahhoz azonban, hogy ezek a képek ne csak pusztán illusztrációként szolgáljanak a tanórákon, hanem ténylegesen hozzájáruljanak a történelmi ismeretek tanításához, a tanároknak és a tanulóknak is fejleszteni kell a vizuális kultúráját, meg kell tanulniuk és tanítaniuk a képekben kódolt információk helyes olvasását. Tisztában kell lenni az egyes történelmi korok és műfajok ábrázolási konvencióival, tradícióival és annak megfelelően értelmezni, elemezni a történelmi képeket. Nem igaz, hogy egy kép önmagáért beszél, a benne rejlő információk feltárása, dekódolása mindig intellektuális munkát igényel. A multimédiás szemléltetésnek ugyanis nem az a célja, hogy a tanulók ne érezzék magukat ingerszegény környezetben, hanem hozzá kell járulnia a tananyag megértéséhez, ki kell egészítenie a tanári magyarázatot vagy a táblai vázlatot.

Nem csak az információs tartalmak előállítása és megosztása demokratizálódott mára, hanem az információk megsemmisítése, törlése is könnyebb lett. Az internetre felkerült tartalmak néhány kattintással eltávolíthatók, gondot vagy információ-megmaradást csak az okoz, hogy az információt közben lemásolhatták, sokszorosíthatták, elterjeszthették és lehetetlen minden helyet ellenőrizni, ahová eljuthatott. Az internetnek ez a tulajdonsága alapvetően átalakítja a szövegekhez, forrásokhoz való viszonyunkat. A történelem és a történelemtanítás sok évszázadon keresztül elsősorban szöveges reprezentációként létezett, az írás és a nyomtatás használata a tudástartalmakat rögzítetté tette, az

¹⁶ A digitális bennszülöttek és bevándorlók különbségeihez: *Bessenyei István*: Tanulás és tanítás az információs társadalomban, Budapest, 2007, 8–9. (http://www.ittk.hu/netis/doc/ISCB_hun/12_Bessenyei_eOktatas.pdf) Letöltés ideje: 2015. szeptember 29.

¹⁷ A digitális bennszülöttek és a digitális bevándorlók fogalmát Marc Prensky írta le a *Digital Natives, Digital Immigrants* című tanulmányában. (forrás: http://tanarblog.hu/attachments/2787_PILAkademia_bevezeto.pdf) Digitális bennszülötteknek azokat a nemzedékeket nevezte, akik már beleszülettek a modern infokommunikációs világba, akik számára természetes a modern technikai eszközök, a számítógépek használata, míg az előző nemzedék a digitális bevándorlóké, akik ezen eszközök feltalálása előtt születtek, tehát másképpen kellett megtanulniuk a használatukat.

olvasóhoz elérhető szövegeket az írók véglegesnek, lezártak tekintették a mű publikálásakor. A szövegek és olvasóik viszonya nem volt interaktív, az olvasó nem kérdezhetett vissza, a publikált szövegből kellett megértenie az író gondolatait. Korunkban a véglegesnek, lezártak tekintett szövegek publikálása helyett azzal a jelenséggel találkozhatunk, hogy az interneten található szövegek folyamatosan változnak, szerzőik frissítik, lecserélik, törlik, kiegészítik azokat, olvasóik pedig kommentekkel látják el, reagálnak az olvasottakra. E mögött az újfajta szövegfogalom mögött az a gondolat húzódik meg, hogy szövegeinket állandóan korszerűsíteni, frissíteni kell, hogy a változó világ követelményeihez alkalmazkodjunk. Nem új dolog ez sem az emberi történelemben: régebbi korokban is előfordult, hogy az adathordozón található szöveget kitörölték, helyébe másikat, akkor korszerűbbnek vagy fontosabbnak tartott írás került. A palimpszesztek a középkorban úgy keletkeztek, hogy a kódexek pergamenre írott eredeti szövegét gondosan kivakarták, eltüntették például egy ókori pogány szerző, Cicero *De re publicája*-nak szövegét, helyébe pedig keresztény vallásos szövegeket írtak. Filológusok és paleográfusok munkája révén ezen kivakart szövegek egy részét helyre tudják állítani és újra olvashatóvá tették a XX. században, de nem tudjuk, mennyi szöveg pusztulhatott el így az ókori pogány irodalomból. Korunk palimpszesztjei az interneten naponta frissülnek, tartalmukban mindig újabb és újabb tudáskonstrukciók és vélemények jelennek meg, nem kivétel ez alól az oktatással kapcsolatos szövegek rendszere¹⁸ sem. A régebbi nyomtatott tankönyvek lezártágával, megállapodottságával, konszenzuson alapuló szemléletével szemben az új oktatási segédanyagok bőségét készítő tananyagfejlesztők igyekeznek adaptálódni ezekhez a gyors változásokhoz. Nem kerülhető meg azonban a gyakorló tanárok felelőssége sem abban, hogy mit választanak ki ezek közül, mit alkalmaznak tanári munkájukban. Sokkal fontosabb lenne a tanári továbbképzéseken egy-egy oktatást segítő keretrendszer vagy program használata helyett, amely pár éven belül lehet, hogy elavul, azt is tanítani, hogy a tanárok hogyan válasszák ki a számukra hatékonyan használható programokat a rendelkezésre állók közül, mitől jó vagy nem jó egy online vagy elektronikus tananyag¹⁹. Mivel a tanárok és a tanulók is előállíthatnak tananyagokat és ezeket meg is oszthatják, a tanári képzés feladatai között szerepelni kell annak is, hogy hogyan hozhatunk létre elektronikus tananyagokat, mire kell figyelni ezek előállításakor (szöveges és multimédiás elemek aránya, látványterv, struktúra, érthetőség, könnyen kezelhetőség, differenciálás).

¹⁸ A papír alapú és az elektronikus szövegek használata közötti különbségekről szól *Nyíri Kristóf*: Virtuális pedagógia – A XXI. század tanulási környezete, in *Új Pedagógiai Szemle 2006/07–08*, <http://www.ofi.hu/tudastar/iskola-informatika/nyiri-kristof-virtualis>) Letöltés ideje: 2015. szeptember 20.

¹⁹ *Szepesi Judit*: Elektronikus tananyag készítése http://katalogus.nlvk.hu/html/szte/tananyag_szerkesztes.pdf

A számítógépek és az internet használata a hipertextek révén új olvasási szokásokat alakított ki a tanulóknak és a tanároknak egyaránt.²⁰ A szövegeket átfutjuk, a címsorokra, a gyorsan megszerezhető információkra koncentrálunk, majd kattintással továbbhaladva újabb ablakok és ismeretek nyílnak, ez elősegíti a gyors tájékozódást, de nem kedvez a megértő olvasás elsajátításának. A tanuló digitális kompetenciájának fejlesztése nem képzelhető el, ha nincs meg hozzá a hagyományos kompetencia, vagyis a megfelelő szövegértés, ennek megtanítására nagyobb gondot kell fordítaniuk a tanároknak. Történelmi szövegeknél is meg kell tanítani a lényeg kiemelését, a folyamatok átlátását, évszámok és események összekapcsolását, tágabb összefüggésrendszerbe helyezését. Az élményszerű, gyors és könnyű, multimédiás tartalmakkal fűszerezett tanulás mítosza mögött mindig felsejlik egy másik világ is, hogy a történelemórán szerepet kell kapnia az egyes gondolkodási műveleteknek, az analízisnek, szintézisnek, absztrakciónak, kombinációnak is, mert ezekkel érhetjük el a történelemtanítás valódi célját.

Ha egy pillanatra eljárszunk a gondolattal, hogy oktatási rendszerünk jelenlegi legnagyobb problémájának tartott digitális eszközök és eszközhasználat teljesen elterjed és megvalósul minden magyar iskola minden tanóráján, sőt a tanórán kívüli tanulási tevékenységekben is, akkor el kell gondolkodnunk azon, hogy milyen új kérdések és problémák vetődnek majd fel egy ilyen teljesen digitalizált, számítógép-használat uralta oktatási világban. Lesz-e valamilyen negatív hatása ezen folyamatoknak vagy csak a pozitívumok kedvező hatásának örülhetünk? Vesztünk-e valamit ezen eszközök használatával, és azzal, hogy életünk nagy részében az interneten online vagyunk, vagy csak a nyereség oldallal kell számolnunk?

Az adatokhoz, információkhoz való hozzáférésben rengeteg a nyereség, több könyvtárnyi és múzeumnyi összegyűjtött anyag áll a felhasználók rendelkezésére, ezek egy részét már nem is kell adathalmazként a tanulók fejébe tölteni, elég, ha csak megtanulják a köztük való eligazodást. Az iskola feladata azonban, hogy kutatási módszerekre, ítéletalkotásra, kritikus gondolkodásra neveljen, vagyis egyre inkább fel fog értékelődni az emberi tényező, vagyis a tanárok szerepe. Az ötven perces óra belesűrítendő ugyan egy tizenöt perces multimédiás fájlba, de nem ugyanazt a mélységet és hatékonyságot jelenti. Az eddigi tudományos eredmények ugyan hatalmas mennyiségben hozzáférhetőek az interneten, de meg kell tanítani a tanulókat azokra a módszerekre, amelyekkel saját kutatásokat folytathatnak. Itt kell elgondolkodni azon a kérdésen, hogy az oktatás mit és hogyan használjon, vagy ne használjon fel a ren-

²⁰ *Jakab György*: Írás és olvasás a digitális kultúrában, Új Pedagógiai Szemle, 2011, 10. szám, 92–98. és *Csik Tibor*: A digitális bennszülöttek és az olvasás, 2011. Új Pedagógiai Szemle, 10. szám, 30–47.

delkezésre álló technikákból.²¹ Mert lehet, hogy nem mindent érdemes és jó számítógép, esetleg virtuális valóság segítségével szemléltetni. Egy növény növekedését vagy a béka boncolását be lehet ugyan könnyedén mutatni számítógépes szimulációkkal, az állatvédők sem kifogásolhatják, de valószínűleg a gyerekek ökológiai gondolkodására más hatással van, ha maguk csíráztatják és figyelik meg valós időben a babszemetket. A számítógépes szimulációk nagy segítséget nyújtanak a modern tudósok munkájához, de nem biztos, hogy az oktatás korai szakában minden esetben hozzájárulnak a probléma-érzékes gondolkodás és a kutatási problémák megfogalmazásához. A problémák, kérdések megoldásának keresése a mai tanulók számára sokszor billentyűnyomkodást jelent, a problémák absztrahálása, megfogalmazása helyett gyors kérdésekre gyors válaszokat akarnak, minimális gondolkodási időt fordítva rá. Aztán pedig elfogadják azokat a válaszokat, amelyeket az internetes keresés nyújt, mert ha a számítógép úgy írja, akkor úgy is van, a digitális technikát és az általa adott válaszokat néha előnyben részesítik a tapasztalathoz képest.²²

A modern technikai megoldások a történelemtanításban hihetetlenül élményszerűvé tudják tenni bizonyos szeleteit a történeti megismerésnek: megfelelő programokkal az ókori Róma háromdimenziós modelljében sétálgathatunk, valószínűleg készülnek a virtuális valóság-programok, amelyekkel belemerülhetünk egy-egy történelmi korszak hangulatába, körülményeibe. Ezek a szimulációk élményszerű alkalmazások, kétségtelenül hozzájárulnak ahhoz, hogy a tanulókat motiváljuk, és bennük korhű képzeteket alakítsunk ki egy-egy történelmi időszakról, azonban a történelemtanításnak nem csak ez a feladata. Ha ezeket az élményeket nem kísérik tanári magyarázatok, forráselemzések és megfelelően absztrahált történelmi kérdések megtárgyalása, nem lesz belőlük valódi történelmi tudás.

Feltehetnénk a kérdést, hogy nem mindegy-e számunkra, hogy a mai gyerekek homokvárak építése helyett inkább a számítógépes programokkal játszanak el egy várostromot, ha ettől nagyobb kedvvel tanulják majd a történelmet. A lényeg ugyanis az igazság, az ókori történetírásból ismert *veritas* elve, amelynek rekonstrukcióját a történészek ugyanis elvégzik. *In omni re vincit imitationem veritas* (Cicero: De oratore, III, 57, 215). Ezek a történelmi „igazságok” azonban a mi jelenünkben léteznek, interpretálódhatnak, vagyis nem kerülhetjük majd meg annak a megválaszolását, hogy hogyan befolyásolja a számítógépek világa a tanulóink valósághoz, realitáshoz, a jelenhez és a múlthoz való viszonyát. Egyelőre

²¹ A kérdést részletesen tárgyalja az informatika iskolai használatával kapcsolatban *Galimberti, Umberto*: I miti del nostro tempo, Universale Economica Feltrinelli, Milano, 2013. 238–243.

²² *C. Stoll*: Confessioni di un eretico high-tech. Perché i computer nelle scuole non servono e altre considerazioni sulle nuove tecnologie, Garzanti, Milano, 2001.

túlságosan el van foglalva azzal a pedagógiai szakirodalmat írók nagy része, hogy mit csinálhatunk mi az új technikával, mintsem azzal, hogy mit csinál velünk, emberekkel ez az újfajta technika. Az internet hatásait vizsgálva a szakemberek eddigi következtetései három fő pont köré szerveződnek: a modern technikai eszközök és az internet használata megváltoztatja az időhöz való viszonyunkat, a realitáshoz való viszonyunkat (derealizál) és a társas, interperszonális viszonyainkat (elég csak arra gondolni, hogy a szomszédoddal csökkenti a napi interakciók számát, de távoli földrészeken élőkkel összekapcsol az internet, virtuális közösségek jönnek létre). Mind a három hatást tanulmányozni kell abból a szempontból is, hogy hogyan befolyásolja a történelem-képünk alakítását, az állampolgárságról, a társadalmi létről alkotott felfogásunkat, a történelem tanítását, tanulását. Ma reggel a számítógépet bekapcsolva ezzel az újabb applikációk letöltésére buzdító reklámszöveggel találkoztam a Google oldalán: „Szeretne már a kérdésfeltevés előtt válaszokat kapni?” A reklámok világában ez kecsegtető és kényelmes megoldásnak hangzik, de a valóságos világban úgy érzem, nem kerülhető el az a munka, hogy a tanítással és a modern technikával kapcsolatban újabb kérdésfeltevéseket, szempontokat fogalmazzunk majd meg és azokra megkeressük a válaszokat.

Holmár Zoltán

A munkatáborok világa a történelemórákon

A munkatáborok világa egy igen nehezen meghatározható témakör, hiszen nagyon kevés írásos forrás maradt fenn ebből a korszakból. A legtöbb dokumentum – ha keletkezett is – megsemmisült vagy tönkrement, így legtöbbször a már időskorú szemtanúk beszámolóira, élményeire lehet hagyatkozni. Ez a korszak sokáig tabutémának számított, hiszen a rendszerváltásig nem is lehetett írni és beszélni a témáról, ezért nem is nagyon jelent meg ezzel kapcsolatos szép- vagy szakirodalmi jellegű munka, amely a tanári és tanulói segédletek egyik fő gerincét képezi.

Mielőtt azonban a munkatáborok világával kapcsolatos tanári és tanulói segédleteket vizsgálánánk meg, fontos és célszerű térben és időben elhelyezni a témakört. A munkatáborok, mint téma egyértelműen a Szovjetunió történelmével áll szoros kapcsolatban, majd a második világháborút követő korszakban megjelenik Közép-Kelet-Európában is. Időben azonban sokkal bonyolultabb a helyzet. A GULAG táborrendszert 1930-ban alakították ki és 1960-as megszüntetéséig fennállt. Ezzel párhuzamosan 1946-tól kezdve PERM-36 néven működött politikai foglyok részére fenntartott tábor, amelyet csak a gorbacsovi időkben, 1987-ben zártak be. A közép-kelet-európai térség a második világháború végén kerül előtérbe, amikor az itt lévő országok szovjet fennhatóság alá kerültek. A sztálini politika segítségével hatalomra kerülő kommunista pártok szovjet mintára azonnal megkezdték a párt számára veszélyesnek ítélt személyek börtönbezárását, internálását. Magyarországon az első ilyen szomorú dátum 1944–45, amikor több mint százezer embert hurcoltak el a szovjet katonák málenkij robotra, majd kicsivel később „Sztálin legjobb tanítványa”, Rákosi Mátyás lesz az, aki létrehozza Magyarországon az internáló- és munkatáborokat – többek között Recskén, Kistarcsán, Kazincbarcikán és Tiszalökön –, amelyek 1950 és 1953 között működtek. Sztálin halálával ugyan történt egy kisebb enyhülés a keleti blokk országaiban, és Nagy Imre miniszterelnök is felszámoltatta a munkatáborokat, mégsem zárható le magyar szempontból a témakör, hiszen az 1956-os forradalmat követően is került sor internálásra: a forradalmá-

rok zömét ekkor Kárpátaljára hurcolták, majd később visszahozták őket Magyarországra, amikor megkezdték bírósági perüket.

A témakör térbeli és időbeli meghatározása mellett fontos tisztázni a karhatalmi fogalmakat – CSEKA, NKVD, KGB, ÁVÓ, ÁVH –, valamint olyan elnevezéseket is, mint munkatábor, internálótábor, hadifogolytábor stb. A munkatáborok világának megismeréséhez különböző segédanyagok állnak rendelkezésre, amelyeknek több kategóriáját is megkülönböztetjük: tanári és tanulói, papíralapú és elektronikus, elsődleges és másodlagos, szöveges és képi. Ezeket kívül más szempontok szerint további kategóriák szintén megállapíthatóak: digitális és auditív eszközök, valamint vizuális ismerethordozók. A tanulói és tanári segédletek élesen nem elhatárolható kategóriák, hiszen azokat mind a két csoport egyaránt használhatja.

A tanulók történelmi tanulmányaik során először a tankönyvekkel találkoznak. Az első történelmi dokumentumok, amelyekkel a tanórákon megismerkednek, a tankönyvekben szereplő forrásrészletek. Amikor a tanuló elolvassa a forrást, átélheti a múltat. Természetesen a szemelvények válogatásában, terjedelmében döntő szempont az eltérő életkori sajátosságok figyelembevétele. Például az ókor tanulása során sok mondával, mítosszal ismerkednek meg a tanulók. A középkor megismerésénél az elbeszélő források, törvények dominálnak. Az újkorral együtt új forrásfajták jelennek meg, a memoáriróadalom és a nyomtatott sajtó. A forrásokat önálló forrásfeldolgozó órán vagy az új tananyagot tárgyaló órákon elemezhetjük. A munkatáborok esetében a visszaemlékezések, katonai jelentések vagy rendeletek, röplapok és korabeli újságrészletek állhatnak rendelkezésre.

Az egyik legnépszerűbb tankönyv, melyet az iskolák használnak, a Száray Miklós és Kaposi József által szerkesztett történelem tankönyv, amelynek elektronikus, flipbook változata is elérhető az interneten. A munkatáborok világával „A kétpólusú világ” című IV. fejezetben, a 32. és 36. oldal közötti részben lehet találkozni. A másik fontos segédanyag az atlasz, amely elválaszthatatlan a tankönyvtől. Azon kívül, hogy a térképek fejlesztik a diákok topográfiai ismereteit, fontos segítséget nyújt a térbeli tájékozódásban.

A történelemtanításnak és tanulásnak igen fontos eszközei a kézikönyvek. A gyerekeket meg kell tanítani arra, hogy ha nem ismerik egy-egy szó, fogalom pontos jelentését, vagy ha nem emlékeznek egy-egy adatra, annak hogyan nézzenek utána. Nélkülözhetetlen a kronológiák használata is. Ide sorolható Dupka György: Kárpátaljai magyar Gulaglexikon című könyve, illetve Käthe Fraedrich: Nők a Gulagon című kötete. Kézikönyvek esetében fontos hangsúlyt kapnak a helytörténeti írások. Ezek közé tartozik Dr. Fazekas Árpád: Elhurcoltak – Nyíregyháza 1944–1989 című munkája, illetve Ilyés Gábor szerkesztésében megjelent Málenkij robot – A nyíregyházi elhurcoltak című kötet.

A tudományos ismeretterjesztő irodalom ismert kifejezésekkel, jól érthetően és szemléletesen megfogalmazott szakszöveget jelent, amely a tájékozódást és az összegzést egyaránt szolgálja. Ezek közé sorolható a Rubicon, a Múlt-kor, a BBC History című tudományos, történelmi témájú folyóiratok, melyek havonta, illetve negyedévente jelennek meg.

A történelmi tárgyú szépirodalom hangulatteremtő, érzelmeket keltő hatásával jól hasznosítható a történelemtanításban. Az órákon azokra a művekre tudunk építeni, amelyek a fordulatos történet mellett korhű környezetrajzot is adnak. A legtöbb szépirodalmi mű alkotója személyesen is megjárta a munkatáborokat, így írásaikban a lehető leghitelesebben igyekeztek bemutatni a Gulag hétköznapjait. A munkatáborok világával kapcsolatban magyar vonatkozásban alapvető műnek számít Galgóczy Árpád Gulag-trilógiája (A túlélés művészete, Fények a vaksötétben, Az alagút vége), valamint Alekszandr Szolzsenyicin művei: A Gulag szigetvilág, vagy akár hangoskönyv formájában az Ivan Gyenyiszovics egy napja című novellája. Rózsás János írásai is nélkülözhetetlenek a témában: a Keserű ifjúság és a Duszja nővér olyan olvasmányok, amelyek átfogó képet adnak a Gulagról. Erdey Sándornak A recski tábor rabjairól jelent meg írása, amely hűen mutatja be az egyik leghírhedtebb magyar internáló tábort.

A szépirodalmi művek mellett fontos hangsúly kapnak a szakirodalmak is. Közéjük tartozik Stark Tamás: Magyar foglyok a Szovjetunióban című munkája, valamint Bognár Zalánnak a Malenkij robot és a Magyarok hadifogságban Magyarországon című kötetei. Mivel a munkatáborok története sokáig tabutémának számított, a téma feldolgozása is megkésve, csupán a rendszerváltás után nyert nagyobb lendületet. A feldolgozott munkák mellett az oral history kap fontos szerepet a téma megismerésében, megismertetésében. Itt kell megemlíteni Miklósi Károly nevét, aki a Nyugati pályaudvar mellett árusítja, dedikálja saját kötetét, amelyben oroszországi fogságáról írt. Ennek a műnek a címe: Malenkij robot 1945–1948. A személyes történetek közé tartozik Görbedi Miklósnak a tiszalöki hadifogolytábor történetét bemutató munkája, valamint Lovas Márton: Magyar voltam a GULÁG-on, és Menczer Gusztáv: A Gulag rabtelepei című kötete.

A tanári felkészüléshez, önképzéshez nélkülözhetetlen segítségét nyújtanak a különféle nyomtatott tanári segédletek. Ezeknek többféle csoportosítása létezik:

- történelmi forráskiadványok: egyetemi és főiskolai szöveggyűjtemények, chrestomátiák, forrásszemelvények, válogatások.

- összefoglaló munkák hazai és egyetemes történelemből, alapvető feldolgozások, monográfiák és népszerű tudományos kiadványok, sorozatok, bibliográfiák.

– módszertani kiadványok: kézikönyvek, útmutatók, feladatgyűjtemények, munkafüzetek, feladatlapok, tantárgy-pedagógiai irodalom, folyóiratok.

Fontos tanári segédletet állított össze a Történelemtanárok Egylete, amelynek internetes elérhetősége a www.tte.hu. Ezen a honlapon számtalan fontos adalék érhető el tanulmányok formájában a munkatáborok világával kapcsolatban.

A témakör feldolgozását, tanítását digitális eszközök segítik. Az 1970-es évektől széles körben terjedt el az írásvetítő használata. Az írásvetítők révén lehetőség nyílt a tanár által források, ábrák és természetesen térképek megjelenítésére. A vetítéssel lényegesen megnőtt a tanári munka hatékonysága, mivel az adott tanulócsoporthal a kitzűzött tartalmi vagy fejlesztési célhoz alkalmazott térképeket lehetett készíteni és alkalmazni. Lényeges többletmunkával az animáció élményét és előnyeit is nyújthatta a diákoknak a folyamatosan egymásra helyezett fóliákkal, bár ezek elkészítése nagyon sok munkát igényelt, és használatuk nem mindig volt könnyű, a kezdetleges technika pedig erős korlátot jelentett.

Alapvető és döntő változást hozott a számítógép megjelenése és gyors fejlődése: az eszközök elterjedése, kapacitásuk növekedése, a programok elérhetősége és színvonaluk javulása valamint felhasználóbaráttá válása. A számítógép és az internet jelentősen megkönnyítette a különböző típusú és tartalmú térképekhez való hozzájutást, kinyomtatásukat, levetítésüket a diákok számára. Ez mindenképpen segíti a munkát, de néhány problémát is felvet.

– A kisebbik veszély az, hogy az interneten elérhető térképek egy része szakmailag nem kontrollált. Ezt a szakirodalommal vagy a tekintélyes atlaszokkal való összevetéssel pótlólag meg tudjuk oldani.

– Nagyobb veszély az, hogy a diákok mindent készen kapnak, s könnyen leszokhatnak a fentiekben felvázolt fontos tevékenységről: a saját kezű rajzolásról. Ha azonban figyelünk erre, a lehetőségek rendkívüli módon kitágulnak.

Külön kell szólni a térképek esetében jelentős változást hozó számítógépes animációk tömegessé válásáról és azok hatásáról. Az egyszerű rajzokhoz képest még több munkát és egy kicsit több számítógépes ismeretet követelő animációk készítését tanár és diák egyaránt elvégezheti.

A térképek animálása óriási lehetőséget rejt magában. Abba az irányba nyit utat, amelyet évtizedekkel ezelőtt a fóliák egymásra rajzolásával és ragasztásával kezdetlegesen próbáltak megoldani a történelemtanárok: vagyis a térképeken egyszerre látható folyamatokat részekre bontva könnyíti meg a követhetőséget és az értelmezést.

Az animációk első látásra azért hasznosak, mert mozgásukkal, meglepő hatásaikkal érdekesek, lekötik a diákoknak az olvasástól egyre inkább a képi ismeretszerzés felé eltolódó figyelmét. Azonban éppen itt vannak a veszélyek. Legfőképp arra kell vigyázni, hogy a térkép-elemzés ne menjen át „mozizásba”, amikor a diákok passzív szemlélőként csak végignézik a pergő folyamatokat, esetleg rácsodálkoznak egy érdekes hatásra, hiszen így éppen szándékainkkal ellentétes eredményre jutunk: a látszatra interaktív, modern stb. eszköz révén csökken a hatékonyság.

Gondosan kell kiválasztanunk az alkalmazott animációkat is. A tartalomra összpontosítsunk, s ne a technikai megoldásokra. A térképes animációknak a térkép megértését kell segíteniük, s egyéb hatásaikkal is azt kell kiemelniük, ami a térképről számukra leolvasható. Nem a meghökkentés, a hatás, az effekt a lényeg, hanem a tartalom. S itt mutatkozik meg az, hogy a digitális térképek nem helyettesítik, hanem segítik a tanár munkáját. Vehetünk egy adatsort vagy jelenséget, hogy kiemeljük azt, amit meg akarunk értetni diákjainkkal, és azért jelenítünk meg valamit, hogy alátámasszuk mondandónkat, vagy rávezessük a megoldásra diákjainkat. A digitális térképek segítségével javíthatjuk a topográfiai ismeretek megszerzését is, de alapvetően a folyamatok, a térbeli látásmód fejlesztéséhez ad a kezünkbe új lehetőségeket. A digitális térképekkel akkor tudjuk megnyerni őket, ha valóban látják a hasznát, ha ez a segédlet belátható időn belül szolgálja őket a jobb eredmények elérésében, hosszú távon pedig az anyag könnyebb és mélyebb megértésében. S nyilvánvalóan ez a tanárok célja. Mindez természetesen igaz az interaktív táblákra is, hiszen azok valójában egy érintőképernyős számítógépként foghatók fel. Egyrészt jelentősen megkönnyítik a tanár munkáját, mivel a beépített rendszer révén nem kell az egyébként is kevés időt a technika előkészítésére fordítani.

A történelemtanítás szemléltetésének leghatékonyabb eszközei az audiovizuális eszközök. Az AV-eszközök történelmi ismeretek feldolgozásához rögzített hangok és képek összessége. Külön csoportot alkotnak az auditív és a vizuális információt nyújtó eszközök, a leghatékonyabban azonban a hangot és képet egyaránt közvetítő audiovizuálisak.

Az auditív eszközök csoportja a legszerényebb hatékonyságú, mégis gyakran nélkülözhetetlen. Két hagyományos megjelenési formája a hanglemezzel és a magnószalaggal. A hanglemezzel információ bázisként, élményszerűséget biztosító illusztrációként építhető be a tanítási órákba. Legnagyobb múltja a zenei felvételek alkalmazásának van. A korhangulat megjelenítésére a korabeli zenei alkotások és a történelmi témájú zeneművek jöhetnek szóba. Fontos szerepet játszhatnak a munkatáborok világának megismerésében a verses lemezek is, vagy a fent említett hangoskönyvek.

A vizuális ismerethordozók kategóriájába a tablóképek, vetített állóképek, fóliatranszparensok, szemléltető táblai rajzok, grafikonok és diagramok, makettek és modellek tartoznak. A tablóképek közül kiemelkednek a dokumentum jellegű fotók, fotósorozatok, amelyek ábrázolhatnak történelmi eseményeket, személyeket, építményeket, hétköznapi körülményeket. Fellelhetők a tankönyvekben, kézikönyvekben, atlaszokban, képzőművészeti sorozatokban, képes történelem sorozatokban, szakfolyóiratokban. Segítségükkel megfigyeltethetünk eseményeket, ezek hatását az adott korban élő emberekre. Hitelessé, szemléletessé teszik a szóban elmondott eseményeket. A vizuális ismerethordozókon belül a képek között kell megemlíteni a tematikus rendszerező falitáblákat. A vetített állóképek közé sorolhatók a diaképek és diafilmek. A vetítés alkalmazható az ismeretszerzés forrásaként, készségfejlesztésre, ellenőrzésre, összefoglalásra és illusztrálásra egyaránt. Az írásvetítő transzparensok a téma társadalmi változásait mutathatják be. Az egymásra helyezhető térképekkel politikatörténeti eseményeket, változásokat is illusztrálhatunk. A fóliák együttes alkalmazása lehetővé teszi a fogalmak kialakítását. A szaktanár maga is készíthet fóliákat.

Az írásvetítő használatát helyettesíthetjük táblai rajzok készítésével. Így is segíthetjük egy-egy fogalom kialakítását, az időrendi, ok-okozati összefüggések feltárását, a párhuzamok és ellentétek megvilágítását, az alá- és fölérendeltség bemutatását. Ide tartoznak a topográfiai rajzok, tematikus rajzok. Akár táblára, akár fóliára kerülhetnek statisztikai sorok, táblázatok, diagramok. A grafikonokból, diagramokból levont következtetésekkel lehet bizonyítani ok-okozati összefüggéseket, bemutatni fejlődési vonalat, megállapítani hasonlóságot és különbséget. A statisztikai sorok lehetnek idősorok (a változás időtartamát ábrázolják), területi sorok (színhelyek eltérésének érzékeltetésére), minőségi vagy mennyiségi sorok (különböző egymással összefüggő tartalmak vonatkozó megjelenítésére), leíró sorok (egy adott helyzet statisztikai ábrázolására). A táblázatban ezek együttesen szerepelnek. A diagramok gazdasági, társadalmi vagy a népesség körében bekövetkezett változásokat érzékeltetnek grafikon vagy vonaldiagram, kartogram, piktogram vagy tárgy-, illetve alakzatdiagram formájában. A vizuális ismerethordozók közé sorolja a szakirodalom a maketteket és modelleket. Ezeket bemutathatjuk a tanulóknak akár a múzeumokban is. A tiszalöki hadifogolytábor makettje a helyi művelődési házban például szemügyre vehető.

Az audiovizuális eszközöknek talán a leghatásosabb és legfontosabb kategóriája a film, amelynek két alapvető típusát különböztetjük meg: dokumentumfilm és játékfilm. Mindegyik alkalmas arra, hogy ideális korhangulatot teremtsen és hűen bemutasson egy eseményt. Számítalan olyan tv-csatorna van – Viasat History, National Geographic, Spektrum –, amelyek dokumentumfilmeket keresztül jelenítenek meg

egy-egy történelmi korszakot, így a munkatáborok világát is. A magyarországi dokumentumfilmek közül kiemelkedik Gyarmathy Livia és Böszörményi Géza neve, akik alaposan feldolgozták a recski munkatábor történetét. Ráadásul Gyarmathy Livia rendezésében Szökés címmel 1997-ben játékfilm készült a recski táborról. Sára Sándor dokumentumfilmje, a Magyar nők a Gulágon több részen keresztül szólaltatott meg szemtanúkat. Ez a film a Youtube videoportál oldalán is elérhető. A szép- és szakirodalmakhoz hasonlóan a játékfilmek is viszonylag későn, az 1980-as években készültek a munkatáborok világáról. Megemlíthető még a témával kapcsolatban az 1985-ben forgatott Gulag, az 1991-es A legbelsőbb körök, az 1992-es Sztálin, az 1994-es Csalóka napfény, illetve a 2007-ben készült Katyn című játékfilm.

Fontos, hogy a diákok megtanulják: a munkatáborok története a velünk élő történelemhez tartozik. Nagy- és dédszüleink közvetlenül vagy közvetett módon, de érintve voltak ebben a tragikus történelmi eseményben. A helytörténet ezért kiemelt helyet kap a téma jobb megismerésében. Kiváló kutatási lehetőséget jelent Nyíregyházán a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, a Nyíregyházi Egyetem könyvtára, a Megyei Levéltár, a Jósa András Múzeum, a Városi Galéria és a Váci Mihály Kulturális Központ.

Végül, de nem utolsó sorban az emlékhelyek kapnak fontos szerepet. Azok a helyek, ahol főhajtással emlékezhetünk a munkatáborok áldozataira. Ilyen hely Nyíregyházán az Északi temetőben az Elhurcoltak emlékműve, az Országzászló téren a II. világháborús emlékmű, vagy akár Vásárosnaményban az Elhurcoltak emlékműve és Tiszalökön a hadifogolytábor áldozatainak emlékműve.

Ezek az emlékhelyek ékes példái annak, hogy az utókor nem feledkezhet meg a sztálini és kommunista terror áldozatairól.

FRISNYÁK SÁNDOR

A Kárpát-medence vásárvonalai

(1) A Kárpát-medence és egyes régióinak történeti földrajzát elemző művekben gyakran találkozunk a *vásárvonal* vagy *vásáröv* fogalmával. Cholnoky Jenő definíciója szerint *vásárvonalnak* nevezzük a különböző termelésű területek érintkező vonalát. A vásárvonalat metsző természetes utak völgykijárataiban a *vásárvárosok* bonyolítják le a nagytájak közötti termékcsereit. A vásárvárosok nem csak a nagymedencék és a kárpáti hegységkeret, illetve a medenceválasztó középhegységek érintkező vonalán, a folyami, részben mocsárvidéki és hegyi átkelő helyeken (a hágók alján, a völgyzsorosok be- és kijáratánál), az intramontán kis-medencékben is megtalálhatók (Cholnoky 1915, 1936).

Fodor Ferenc hazánk gazdaságföldrajzáról írt szintézisében a területi munkamegosztást és a nagytájak (országrészek) közötti *gazdasági komplementaritás összefüggéseit* tárgyalva, jelentős *szerkezetformáló*-nak minősíti a három, a Nagyalföld, Kisalföld és az Erdélyi-medence peremén megtalálható vásárövet (Fodor 1924).

Az *eltérő természeti és termelés-jellegű nagytájak, a hegységek és a síkságok érintkező vonalát* és annak energikus pontjait, a völgynyílásokat a településföldrajz is telepítő-struktúraformáló tényezőnek ismeri el (Mendöl 1940, 1963). A vásárvonal helyzeti energiáiból részesedő települések nem csak a vásártartás, a lokális és regionális kereskedelem színhelyei, a kézművesség, a kultúra, közigazgatás és egyéb szerepkörök révén többfunkciós központok is.

Cholnoky a vásárvonalakat megjelenítő térképén az ún. fő-vásárvonalakat tünteti fel, de lehetségesnek tartja más – kisebb tájenergiákkal rendelkező – vásárvonalakat is különböző kisebb tájegységek határövezetében (például a Mecsek déli peremvonalán), a síkságokon pedig a talajzónák érintkező sávjában is. A geográfusok és néprajztudósok műveiben előfordul az *északi* vagy *másodlagos vásárvonal*, amely a Nógrádi-, Gömöri-, Borsodi- és Abaúji-medence (kis-) központjait köti össze, és találkozunk a *völgyi vásárvonal* (Alsó-Hernád-völgy) és a *Bihari-vásár-*

vonallal fogalmával is (Teleki 1931, Mendöl 1963, Paládi-Kovács 1984, 1994, Dankó 1992, Gál 2004). A Teleki-féle völgyi vásárvonal gazdaságfejlesztő-szerkezetalakító hatását magam is lehetségesnek tartottam a Hernád-völgy történeti földrajzáról publikált és egyéb mikroregionális jellegű munkáimban (Frisnyák 2008).

A Kárpát-medence tájhasználati (alap-) struktúráinak kialakulását elemző írásaimban a három medencetáj vásárvonalait tekintem meghatározó jelentőségűnek. Felfogásom szerint a *Cholnoky-féle vásárvonal-rendszer struktúra-formáló és integráló tényező: alapvető szerepe volt abban, hogy a medencerendszer és a kárpáti hegységkeret működőképes gazdasági egységgé szerveződjön* (Frisnyák 2008). Az 1. sz. ábrán megjelenített vásárvonal-rendszer a nagytájak (a kezdeti szakaszban a természetföldrajzi nagyszerkezetekhez igazodó gazdasági régiók) érintkező sávján, mélységben tagolt *vásárhelyövként* értelmezhető, amely mellett egyéb szerkezeti (gazdasági erő-) vonalakon is kialakultak vásárvárosok.

Az emberi tevékenységek térben releváns folyamatait és az ezekből eredő térstruktúrákat vizsgálva, megállapítható, hogy a *vásárövezet* mint határfelület (= kontaktzóna) *a társadalmi-gazdasági aktivitás és a gazdasági erő kumulatív területe*.

A 14–15. századi gazdasági centrumtértség nagyrészt a három vásárhelyöv zónájához kapcsolódik (Süli-Zakar, Csüllög 2003, Csüllög 2006). *A középkori és kora újkori védelmi rendszer is a mélységben tagolt vásárvonalban alakult ki és hatást gyakorolt a települések gazdasági életére*. A három vásárvonal, mint átmeneti jellegű és gazdaságilag fejlettebb – sokoldalú és kiegyenlített mezőgazdasági termeléssel, erdőgazdálkodással és iparral rendelkező – területsáv a 19–20. század fordulóján is markánsan elkülönült környezetétől (Fodor, Teleki, Cholnoky 1920, Fodor 1924).

(2) A vásárvonal a térszerkezet-formáló gazdasági erővonalak (tengelyek) egyik típusaként értelmezhető. A legnagyobb energiával rendelkező három (fő-) vásárvonalon kívül a regionális térszervező és/vagy összekötő erővonalak is fontosak voltak az emberi tevékenység térbeli rendszerének, a Kárpát-medence tájhasználati alapstruktúrájának kialakulásában. A medencecsoport (Nagy- és Kisalföld, Erdélyi-medence) és a hegységkeret gazdasági tereit, településeit a Kárpát-medence centripetális vízhálózata kapcsolta össze. A hegységközi folyóvölgyek és mellék völgyeinek találkozásánál és az intramontán kismedencék (életkamrák) energikus pontjain is kialakultak kisebb centrumok, a lokális és mikroregionális termékcseré-központok. A hegy- és dombvidéki vásártartó és egyéb településeket a vízrendszerek, völgyi *életvonalak* kapcsolják össze (Prinz-Teleki 1938). A hegységközi teraszos folyóvölgyek

és völgymedencék vásárvárosai eltérő helyi és helyzeti energiákkal rendelkeznek, ennek megfelelően méretük, piaci vonzás- (ellátó-) területük különbözőek, de egyaránt fontosak a kistérségek vagy nagyobb regionális egységek földrajzi munkamegosztásában. A vásárhelyeket összekötő térszerkezeti vonalat nem célszerű völgyi vásárvonalnak nevezni, mert akkor a Duna és a Tisza vízrendszerének hegyvidéki szakaszait is annak kellene minősítenünk.

A kis és nagy centrumok – egyben vásár- vagy kereskedő városok – és az ezek alapját képező gazdasági térszerkezetek (régiók) kialakulására ható struktúra-formáló erővonalakat és energikus pontokat rendszerezni szükséges. A tájtörténeti, hisztogeográfiai és humánökológiai elemzéseknél a következő gazdasági térszerkezet- (és annak részeként településhálózat-) formáló erővonalak és helyek vizsgálatát tartom fontosnak: 1. vásárvonal a három medencetáj peremén, 2. térszervező (gazdasági) erővonalak, alföldi folyószakaszokon térszervező tengelyek, 3. regionális térszervező vonalak, 4. talajhatárok, 5. folyami és hegyi átkelelőhelyek. *A Cholnoky-féle vásárhely övezet a Kárpát-medence nagyrégióit, a többi szerkezetformáló tényező a nagyrégiókon belüli strukturális egységeket: az alrégiókat, mezo- és mikrorégiókat különíti el.* A gazdasági táj- (jelenség-) határok sávósak, ún. kontaktzónák kisebb-nagyobb erőközpontokkal (vásárvárosokkal).

(3) A Nagymedencét övező vásárvonal Zágráb térségéből indul, a Dunántúli-középhegységen át a Duna váci völgynyílásáig, onnan a Nagyalföld peremén a Temes megyei Versec és Fehértemplom térségéig terjed (1. ábra). A vásárvonalon az energikus, nagy piacrádiusszal rendelkező vásár-(kereskedő-) városok (Nagykanizsa, Veszprém, Székesfehérvár, Vác, Pest-Buda, Eger, Miskolc, Sátoraljaújhely, Ungvár, Munkács, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad és Temesvár) mellett igen sok regionális jelentőségű centrumtelepülés található, pl. a Tokaj-hegylajai vonalszakaszon tizenkét mezőváros. A vásárvonal és egyben a Kárpát-medence legenergikusabb helye a váci Duna-nyílás, ahol a folyó elhagyja a Visegrádi-szorost és ahol összefutnak a lokális és makro-regionális jelentőségű, a Felvidéket és a medencesíkságot összekötő kereskedelmi és stratégiai jelentőségű utak. A Duna-nyílás mint település és gazdasági tér Váctól Budafokig terjed, a *Kárpát-medence központja*. Vác, Pest és Buda szerkezeti centrum jellegét és térstrukturáló-integráló jelentőségét a *tájenergiák koncentrált jelenléte* adja (Cholnoky 1915, Beluszky 1999, Dóvényi, Hajdú 2002, Frisnyák 2010).

Az ország közepé (medium regni) a 13. századig a Duna-nyílásnál nagyobb terület volt, magába foglalta Székesfehérvárt (a fejedelmi központot), majd az államalapítástól a tatárjárásig Esztergomot, a királyság és az egyház akkori centrumát is. 1241-től 1323-ig Buda, majd 1407-ig

Visegrád és 1408-tól ismét Buda a fő- és székváros. 1541-től több mint háromszáz évig Pozsony, 1848-tól újra Buda (1873-tól Budapest) az ország fővárosa.

Az alföldperemi vásárhely-öv másik energikus helye a Miskolcikapu, a Sajó, Bódva és a Hernád völgynyílása, az interregionális (nagy régiók közötti) kereskedelmi kapcsolatok egyik legfontosabb helye. A vásárvonal Tokaj-Hegyalján áthaladó szakaszán pedig egy mezővárosi agglomeráció, *tizenkét bortermelő oppidum* – az 1772-ben felvett paraszti vallomások (investigatio) és egyéb történeti források szerint – *egyetlen vásárterület vagy piacközpontként működött* (Frisnyák 2008). A sokadalmak (évi 52 vásár) idő- és térbeli megoszlása a mezővárosok folyamatos ellátását, az alföldi és hegyvidéki tájak terménycseréjét biztosította. A helyi és közvetítő kereskedelem jelentőségét a Tisza tokaji átkelőhelye határozta meg. Tokaj, mint jelentős forgalomgyűjtő és -elosztó hely, kereskedelmi centrum a vasútépítésig (1858/59) a mikrorégióban vezetőhelyet foglalt el. A 19. század vége felé a vasúthálózat kiépítésével a forgalmi központok megváltoztak, a vásárvárosi (kereskedelmi) szerepkör két városban, Sátoraljaújhelyen és Szerencsen koncentráldott.

Pest-Buda a Kárpát-medencét összekötő úthálózat centruma. Az innen kiinduló utak az ártérszűkületekben kialakult folyami átkelőhelyeken, majd a vásárvonal völgynyílásait elérve, a hegységkeret harántvölgyeiben folytatódtak a hágók és völgyesorosok felé, az országhatárig. Az alföldperemi vásárvonal egyes szakaszán (pl. az Északi-középhegység peremén) országos jelentőségű, máshol (nem összefüggően) a regionális utak (térpályák) bonyolították le a javak és az emberek áramlását.

A Kisalföld vásárvonalán is eltérő helyzeti és helyi energiák alapján alakultak ki a vásárvárosok (Pozsony, Sopron, Szombathely, Pápa, Tata, Esztergom, Léva, Nyitra, Nagyszombat). Pozsony a Dévényi-szoros előterében, Esztergom a Visegrádi szoros bejáratánál létesült, mindkettő helyzeti energiáját növeli a folyami átkelőhely. Pozsony országkapuváros, a nemzetközi kereskedelemben fontos közvetítő, hasonlóképpen Sopron és Szombathely is. A kisebb piacközpontok (vásároshelyek) közül a Kis-Kárpátok peremén a szőlő- és borgazdaságáról híres Szentgyörgy, Modor és Bazin érdemel említést.

Az Erdélyi-medence vásárvonala dombsági és hegyvidéki tájak érintkezési vonalán alakult ki, helyenként szélesebb folyóvölgyeket és völgymedencéket is érintve. Legfontosabb vásárvárosai Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Nagyszeben, Brassó, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely és Dés (2. ábra). A vásárvárosok helyzeti energiáját a forgalmi fekvésből származó előnyök képezik, működési rendszerüket a vonzás- (ellátó-) terület kiterjedése, gazdasági fejlettsége és népességszáma határozza meg. Az export-import forgalomból való részesedés (a közvetlen és közvetítő kereskedelmi tevékenység) Brassó és Nagyszeben

történetében jelentős városfejlesztő tényező volt. Brassó vásárvonalon fekvő vásárváros és egyben hágó-kapuváros és a Barcasági-medence központja is (*Bulla, Mendöl 1947, Mendöl 1963*). Vofkori L. szerint az alföldperemi vásárvonalon (az ún. kereskedelmi tengelyen) fekvő Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad és Temesvár kedvezően hatott Belső-Erdély kereskedelmére, pl. Kolozsvár, Marosvásárhely és a szász, valamint a székelyföldi kisvárosok árucsere-forgalmára is. A vásárvárosok vonzáskörzetében kisebb alközpontok is szerveződtek (*Vofkori 1996*).

(4) A klasszikus vásárvonalon kívül más térszervező erővonalak (tengelyek) mentén és egyes energikus térszínhelyeken is keletkeztek vásárhelyek és -városok. A hegységkeretet tagoló medencedombságok is rendelkeznek vásártartó-kereskedelmi központokkal, amelyek vonzásköre eltérő termelés-jellegű tájakra, településcsoportokra terjed. Pl. a Felvidéken Balassagyarmat, Szécsény, Losonc, Rimaszombat, Tornalja és Szepsi. A felsorolt vásárvárosokban a termékcseré mértéke nem nagy, az agrárium különböző ágazatain belül egyes terményekre korlátozódik (*Mendöl 1963*).

Az intramontán (hegységközi) medencékben is kialakulnak piacközponti-kereskedelmi szerepkört is ellátó, többfunkciós medenceközpontok. A medencék, mint hegyvidéki életkamrák nem csak gazdaságföldrajzi (kis-) régiók, esetenként közigazgatási egységek is (vármegyék). A medenceközpontok igen gyakran excentrikus helyzetűek, pl. Kassa az Abaúji-medencében. Kassa is vásárváros és egyben a Felvidék régió keleti felének központja energikus térszerkezeti vonalak kereszteződésében.

A székelyföldi kismedencék (a Gyergyói-, Felcsíki-, Alcsíki- és Háromszéki-medence) *vásárhelyei centrális helyzetűek*, a medencetáj mélyvonalában, a Maros, az Olt és ezek mellékvölgyeiben épültek. A kismedencék településeinek gazdálkodási tere a határoló hegységekre, a Hargita, Csíki- és Háromszéki-havasok egy részére is kiterjed (erdőgazdálkodás, hegyi és havasi pásztorkodás), így a termékcseré kisebb mértékű. A vásárvárosok a hegyi átkelőhelyek (hágók és szorosok) kapujában a régebbi korokban közvetítő kereskedelemmel is foglalkoztak.

A folyók alföldi szakaszai a vásárvonalhoz hasonló gazdasági erővonalak (szerkezeti tengelyek). A tengely a geográfiában olyan térszerkezeti elem, amely a gazdasági tevékenységet és a településfejlődést dinamizálja. A Duna-tengely két oldalán az interakciók bilaterális jellegűek és szélesebb területsávban, a nagyobb mellékfolyók mellett távolabbi területekre is hatást gyakorolnak. A Duna heterogén hazai és külhoni tájakat köt össze, így a társadalmi-gazdasági fejlődés korai szakaszaiban is releváns tényező a földrajzi munkamegosztásban, a térkapcsolatokban és a nemzetközi kereskedelemben. A Duna – különösen a Dévényi-szorostól Budáig

terjedő szakasza – mint többfunkciós vonal „a Magyar Királyság legfontosabb *térszerkezeti tengelyét képezte*” (Dövényi, Hajdú 2002). A Duna menti vásárvárosok közül Győr, Komárom, Baja és Újvidék a Kisalföld és a Nagymedence térstruktúrájában *belső gazdaság- és tájszervező központok*. Győr a Rába torkolatánál, Komárom a Vág-Duna és az Öreg-Duna találkozásánál alakult ki, mindkettő folyami átkelőhely és -kikötő. Komárom hosszú időn át hazánk legfontosabb gabona- és fakereskedelmi központja volt. Baja is gabona-, fa- és borkereskedelmi és ipari település (a városhoz tartozó Duna-szakaszon a 19. század első felében száznál több vízi- és hajómalom működött). A régió belüli árucseré mellett – a 18. században Budához hasonló méretű – közvetítő kereskedelmet folytattott. A Tisza menti vásárvárosok a *folyami átkelőhelyek* mellett alakultak ki, egyrészt az ártéri szűkületeknél, másrészt a mellékfolyók csatlakozásánál, pl. Tokaj a Bodrog, Szolnok a Zagyva, Szeged a Maros torkolatánál. A kis- és nagyalföldi tájakon, ahol a folyószabályozások és ármentesítések előtt az állandóan vagy időszakosan elöntött árterek 38 700 km²-t foglaltak el, az ármentes térszínnek (löszös- és homokos hordalékkúp-síkságok) peremvonalán alakultak ki a regionális vagy mikroregionális szintű vásárhelyek. Az ártérperemi telepítővonal (az „ősi települési szint”) két eltérő-jellegű termelési terület találkozása, ahol a vásárhelyeken kisebb méretű volt a termékcsere. A talajhatárok (helyenként az ártérperemmel összekapcsolódva) szintén telepítő vonalak, kistérségi vásárhelyekkel (3. ábra). Debrecen a történelmi Magyarország egyik legjelentősebb (a 16–17. században talán a leggazdagabb) vásárvárosa a Nyírség és a Hajdúság határán (tájhatáron), a hordalékkúp-síkság homokos és a lösztábla termékeny mezőségi talajának érintkező vonalán (talajhatáron) alakult ki. Helyzeti energiája kedvező közlekedéscsoporthoz fekvéséből ered: a városon és a tájhatáron alakult ki Erdélyt és a Felvidéket összekötő kereskedelmi út, melyhez a regionális utak az Alföld keleti tájegységeit is becsatlakoztatták (Borsy 1984).

(5) A síkságok, dombságok, a közép- és magashegységek eltérő táj- és természeti erőforrásainak használatával az Árpád-kor végére kialakult a gazdálkodás térbeli alapszerkezete. Az emberi tevékenységek további differenciálódásával: a különböző természeti és humán erőforrásokkal rendelkező területek szakosodása (a földrajzi munkamegosztás) létrehozta a helyi és regionális piacokat, hatást gyakorolt a vásárhelyek (-városok) allokációjára. A középkor végére kialakultak a Kárpát-medence *gazdasági régiói* és a *tartományok* (Erdély és Szlavónia) *alrégiói*. A régióközpontok – Körmöcbánya kivételével – a dolgozatban már több ponton is említett vásárvárosok voltak (Kubinyi 1999, Süli-Zakar, Csüllög 2003).

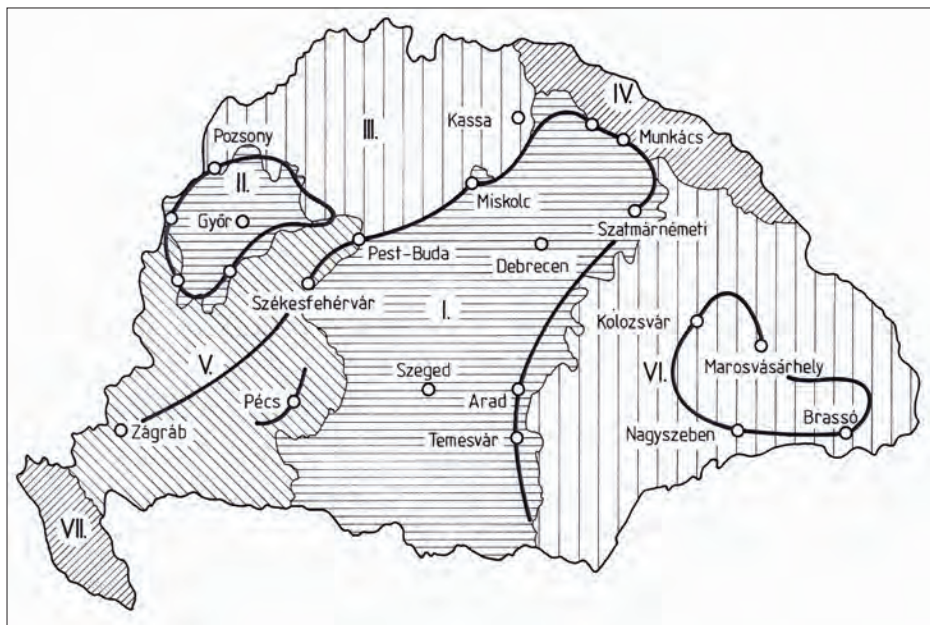
Az eltérő telepítő vonalakon kialakult vásárhelyek (-városok) a gazdasági térszerveződés történelmi folyamatának eredményeiként értékelhetők.

Irodalom

- BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos 1984 – Piackörzetek, piacközpontok és vásárok Magyarországon 1828-ban. Budapest.
- BELUSZKY Pál 1999 – Magyarország településföldrajza. Budapest–Pécs.
- BORSY Zoltán 1984 – Debrecen környékének földrajzi viszonyai. In *Szendrey I. szerk. Debrecen története 1693-ig*. I. Debrecen, 13–27.
- BULLA Béla – MENDŐL Tibor 1947 – A Kárpát-medence földrajza. Budapest.
- CHOLNOKY Jenő 1915 – Budapest földrajzi helyzete. *Földrajzi Közlemények* 43. 5. 193–225.
- CSORBA Csaba 1982 – A vizeken való általmenés (Közlekedésföldrajz-történeti vázlat). Borsodi Földrajzi Évkönyv, Miskolc, 3–34.
- CSÜLLÖG Gábor 2006 – A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolásában. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- DANKÓ Imre 1992 – Régi vásáraink világa. Debrecen.
- DÖVÉNYI Zoltán–HAJDÚ Zoltán szerk. 2002 – Magyarországi Duna-völgy településfejlesztési kérdései I-II. MTA, Budapest
- DÖVÉNYI Zoltán szerk. 2012 – A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FODOR Ferenc (*Teleki Pál* és *Cholnoky Jenő* közreműködésével) szerk. 1920 – Magyarország gazdaságföldrajzi térképe, Budapest.
- FODOR Ferenc 1924 – Magyarország gazdasági földrajza. Franklin Társulat, Budapest.
- FRISNYÁK Sándor 1990 – Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- FRISNYÁK Sándor 2000 – Észak-Magyarország. In: *Enyedi Gy.–Horváth Gy. szerk. Magyar tudománytár* 2. kötet. Táj, település, régió. MTA Társadalomtudományi Központ, Kossuth Kiadó, Budapest, 101–123.
- FRISNYÁK Sándor 2008 – Ősi vásárvárosok az Alföld és a Felső-Magyarország határán. In *Novák L.F. Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. Nagykőrös, 27–36.
- FRISNYÁK Sándor 2010 – Vác, a Duna-nyílás energikus helye. In *Lóki J. szerk. Interdiszciplinaritás a természet- és társadalomföldrajzban*. Debreceni Egyetem Természetföldrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Debrecen, 103–114.
- FRISNYÁK Sándor 2011 – A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. In *Gecsényi L. – Izsák L. szerk. Magyar történettudomány az ezredfordulón*. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomtudományi Központ, Budapest, 819–827.
- FRISNYÁK Zsuzsa 2001 – A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- GÁL Zoltán 2004 – A Felvidék története. In *Horváth Gy. szerk. Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói* 2. Budapest–Pécs, 27–81.
- KUBINYI András 1999 – Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod és Torna megyében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 37. Miskolc, 499–518.
- MENDŐL Tibor 1935 – A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. *Földrajzi Közlemények* 63. 98–108.
- MENDŐL Tibor 1940 – A Felvidék. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- MENDŐL Tibor 1963 – Általános településföldrajz. Budapest.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1984 – Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In *Kunt E.–Szabadfalvi J.–Viga Gy. szerk. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 61–73.

- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994 – A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia* 105. 1. 1–35.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 2015 – Népek, térségek, hagyományok. Akadémiai Kiadó, Budapest
- PRINZ Gyula–TELEKI Pál 1938 – Magyar földrajz II. kötet. A magyar munka földrajza, Budapest.
- SÜLI-ZAKAR István–CSÜLLÖG Gábor 2003 – A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: *Süli-Zakar I.* szerk. A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 15–44.
- TELEKI Pál 1931 – Magyarország városainak elhelyezkedése (térkép). In *Közgazdasági enciklopédia*, 4. Budapest, 1375–1376. oszlop.
- TÓTH József szerk. 2001 – Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- VIGA Gyula 1990 – Árucsera és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc.
- VOFKORI László 1996 – Erdély piachelyei és piacközpontjai a 18–19. században. In *Frisnyák S.* szerk. A Kárpát-medence történelmi földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Beregi Tudományos testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyiregyháza, 161–170.

* * *

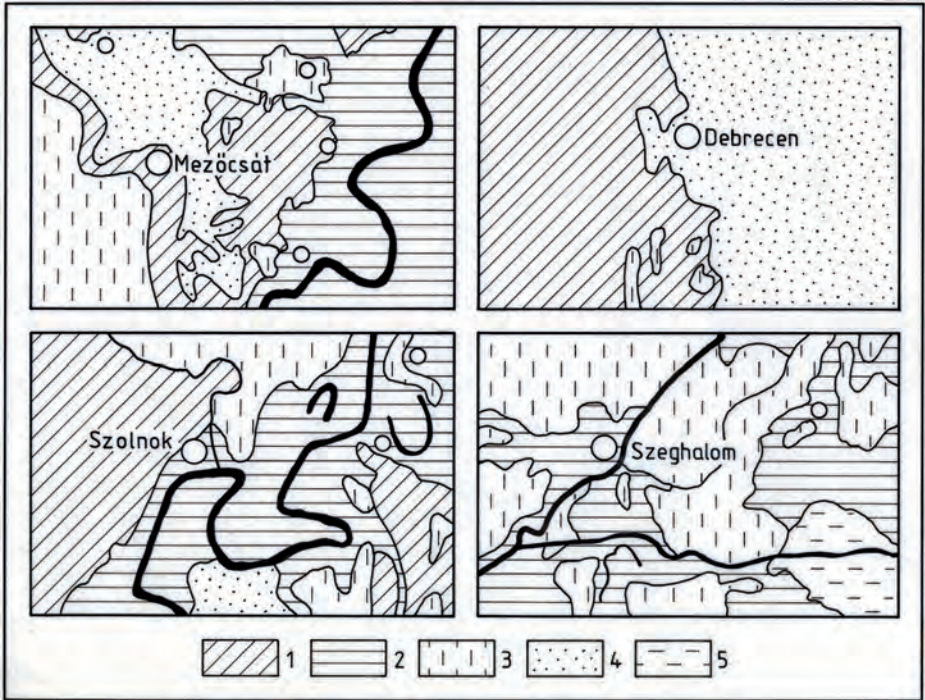

1. ábra. A Kárpát-medence vásárvonalai és feudális kori régiói: I = Alföld, II = Kisalföld, III = Felvidék, IV = Ruténföld, V = Dunántúl a Dráva-Száva közelével, VI = Erdély, VII = Tengermellék

2. ábra. Az Erdélyi-medence vásárvonalai. Jelmagyarázat: 1 = hegyvidékek túlevelű erdőgazdálkodással és havasi pásztorkodással, 2 = hegyvidékek lomblevelű erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással, 3 = dombvidékek erdőgazdálkodással, 4 = medencedomság mezőgazdálkodással, 5 = kismencedék átmeneti gazdálkodással, 6 = vásárvonal, 7 = vásárváros.

3. ábra. Talajhatáron (és ártérperemen) kialakult vásártartó helyek. Jelmagyarázat: 1 = mezőségi talaj, 2 = öntésföld, 3 = szikes, 4 = homoktalaj, 5 = láptalaj (Az ábrákat Frisnyák S. szerkesztette, Dobány Z., Mikó T. és Tóth Z. rajzolta).

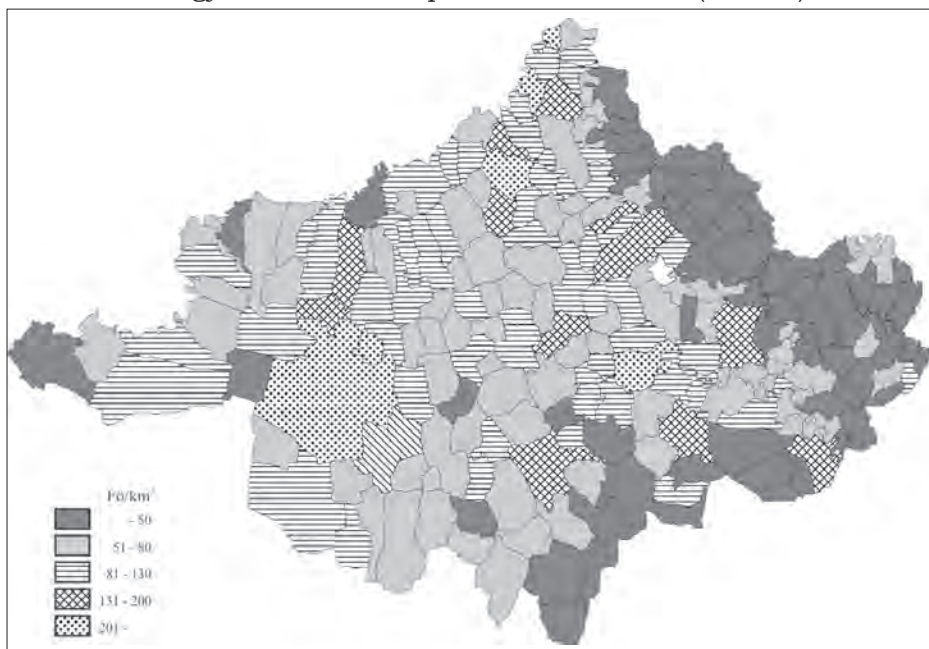

KORMÁNY GYULA

A népmozgalom főbb jellemzői Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a második világháború után

A megye népességének sajátosságai

A megye lakónépessége a 2015. évben 562 357 fő volt, amely az ország népességének 5,7 százaléka. Ezzel a megyék rangsorában a harmadik helyet foglalja el, csupán Pest-és Borsod-Abaúj-Zemplén megyének van ennél több lakosa. Népsűrűsége 95 fő/km², ez jóval az országos átlag (108 fő/km²) alatt van. A megyei átlagot meghaladó népsűrűség a városokban, nagyobb községekben, attól kisebb a bereg-szatmári térségben, valamint a megye déli- és a középső részén található (1. ábra).

1. ábra. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népsűrűsége

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa

A megye népességének száma, az azt meghatározó társadalmi-gazdasági folyamatok lényegében az országos tendenciáknak megfelelően alakultak, változtak. Vagyis a megye lakosságának száma –Magyarország egészéhez hasonlóan, ha nem is olyan mértékben – 1980 óta csökkenő irányt mutat, egyrészt a természetes fogyás, másrészt az elvándorlás következtében. E két folyamat alakítja a megye népességszámát, adott időszakban azonban más és más előjellel.

Amióta Magyarországon rendszeres népszámlálás (1869) történik, itt volt legmagasabb a természetes szaporodás, kiemelkedően magas volt az élveszületések és viszonylag alacsony a halálozási arány miatt. A megyét a magas természetes szaporodás következtében az „ország bölcsőjének” és a legnagyobb munkaerő-tartalékkal rendelkező, a legnagyobb munkaerő kibocsájtójának tartották.

Az élve születés, a természetes szaporodás nagyságát, arányát tekintve – az országos átlag két-háromszoros értékével – a 19. század végén és a 20. század évtizedeiben első helyen áll a megyék között. Az élve születések száma legmagasabb 1920–1930 között volt, ekkor az 1000 lakosra jutó természetes szaporodás országosan is magas (9,4 fő), a megyei érték (19,8 fő) még ennek a kétszeresét is felülmúlta. A második világháború után 1949 és 1960 között az országos 8,3 ezrelékes átlagmutatóval szemben Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 18,5 ezrelékes volt a természetes szaporodás. Az 1950-es évek végétől zuhanásszerűen csökkent az élve születések és nőtt a halálozások száma. E folyamat következtében a természetes szaporodás már fele sincs az 1945–1956 közötti évekének. A hetvenes évtizedben pedig a 3,5 ezrelékes országos átlaghoz a megye 10,0 ezrelékes átlaggal járult hozzá.

Az 1980-as évtől a természetes szaporodás erőteljes visszaesése következik be, ami kisebb ingadozásoktól eltekintve jelenleg is tart. Az ezredforduló utáni évtizedekben átlagos évenkénti fogyás 2–0,5 ezrelék között változott, ami jóval az országos átlag alatti értéket mutat.

A korábbi évek nagy természetes szaporodása mintegy eltakarta a hallatlanul nagy vándorlási veszteséget. Bár a megye évtizedek óta növekvő népességű terület, a tényleges népességnövekedés dinamikája meg sem közelítette a természetes szaporodás ütemét, mivel a legnagyobb belföldi vándorlási időszakban, 1949 és 1973 között a megye vándorlási vesztesége a 175 ezer fős természetes szaporulat 80 százalékaival volt egyenlő, vagyis 24 év alatt 140 ezer fő hagyta el a megyét.¹ A rendszerváltozás utáni a megyében az állandó vándorlási különbözet negatív előjelű, az itt felnövekvő gyermekek, illetve családok más me-

¹ *Barabás Ivánné-Kormány Gyula-Szilágyi Imre*: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népessége. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Monográfiája 2. Társadalom és gazdaság. Szerk. *Frisnyák Sándor*. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat és a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pedagógiai Intézet és Továbbképző Központ. Nyiregyháza, 1998. 28–43.

gyében vagy országban keresik a jobb anyagi létükhöz szükséges lehetőségeket. A legnagyobb elvándorlás (2891 fő) 2009. évben volt. Ezt követő években a megyét elhagyók száma mérséklődött, évi átlagban 0,3–0,5 százalékkal.

Napjainkban ugyan Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a népesség körstruktúráját tekintve az ország „legfiatalabb” megyéje, az elmúlt hetven évvel ezelőttihez képest azonban itt is nőtt a 60 éven felüliek aránya 8,7 százalékról (1949-ben) 21,3 százalékra (2015-ben), miközben a gyermekkorúak aránya (31,2 százalékról 16,2 százalékra) csökken. Több évtizedes adatok alapján megállapítható, hogy a megye népességének korösszetétele az elöregedési folyamat erősödését tükrözi.

A népesség számának alakulása

A magyarországi első hivatalos népszámlálás óta a megye népességének száma közel kétszeresére (1,9) növekedett. A gyarapodás azonban nem volt egyenletesen felfelé ívelő folyamat. A lakosság a 19. század nyolcvanas éveitől 1960-ig folyamatosan növekszik, majd az ezt következő években, évtizedekben folyamatos, egyre erőteljes csökkenés figyelhető meg (1. táblázat), köszönhetően a társadalmi-gazdasági hatások alapvető változásainak.

1. táblázat. A népesség számának alakulása 1941–2015 között

Év	Népesség (fő)	A népesség 1941–2015 %-ában	Népsűrűség (fő/km ²)
1941	546 639	100,0	92,1
1949	558 098	102,1	94,0
1960	586 449	107,2	103,9
1970	572 943	105,3	96,5
1980	593 829	108,6	100,0
1990	512 301	104,6	96,4
2001	582 795	106,6	98,2
2006	576 054	103,4	97,0
2011	559 272	102,3	94,0
2015	562 357	102,8	95,0

Forrás: KSH népszámlálási, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyveinek adatbázisa alapján a szerző számítása

A második világháború után az első népszámlálás 1949. évben történt. Ekkor a megye lakossága 1945–1949 között 11 459 fővel gyarapodott. Öt év alatt nemcsak pótolta a háború okozta embervesztéséget, hanem 1,9 százalékkal növelte az 1941. évihez viszonyított népességet

számát. 1960-ra a lakónépesség 586 449 fő, az 1949. évihez viszonyított 5,1 százalékos növekedést jelent, amely az országban a legmagasabb, 18,8 ezrelékes természetes szaporodással magyarázható. Ezzel a növekedési ütemmel az Alföld többi megyéit is meghaladta. 1949–1990-ig mindegyik népszámláláskor Szabolcs-Szatmár-Bereg megye természetes szaporodása kétszer, háromszor felülmúlta a többi alföldi megyéét. Ez azért is tűnik ki, mert az elvándorlások nagyságával is vezet. 1949–1960 között a vándorlási veszteség 13,7 ezrelékes, ugyanezen idő alatt Hajdú-Bihar megyében 8,9, Baranyában viszont 2,6 ezrelékes a vándorlási nyereség.

Amíg az ország lakossága 1960-tól folyamatosan csökken, addig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a hatvanas éveket kivéve 1980-ig mérsékelten emelkedik, ezt követő években viszont – különböző intenzitással – csökken. 1990-ben több mint 80 ezer (81 528) fővel, 13,7 százalékkal kevesebben élnek a megyében, mint 1980-ban, ez több kisváros népességének apadásával egyenlő. 1990-től 2001-ig a lakosság száma, ha szerény mértékben is, de növekszik, átlagosan évenként 1,2 százalékkal. Majd 2001-től 2011-ig 4,2 százalékos csökkenés következik. 2011-től viszont szerény gyarapodás (0,6%-os) jelentkezik. A népesség számának változása települési típusonként eltérő előjelű volt, általában a megye városaiban növekedés, községekben – változó nagyságban – viszont csökkenés a jellemző.

A népesség számbeli változásának főbb tényezői

A népesség számbeli alakulásában több alkotóelem hatása is kimutatható: például a házasságkötések, születések, halálozások, korszerkezet, vándorlások száma és aránya. Ezeknek a demográfiai jelenségeknek külön-külön történő vizsgálata is célszerű, hogy a lakosság számának változásában kifejezésre jutó okokat megismerjük.

A házasságkötések és válások alakulása

A házassági szokások minden társadalomban kötődnek a hagyományokhoz, nemzedékről-nemzedékeken át öröklődnek. Ez volt a jellemző az itt élő népesség házassági életmódjára is. Az 1950-es évektől kezdődően azonban jelentékeny változásokat tapasztalhatunk. A második világháború utáni években 1949-ig a házasságkötések és a születések száma folyamatosan emelkedett. Ebben az időszakban a házasságkötések évi átlaga meghaladta a hat és fél ezret (6882), ami jóval felülmúlta az 1941 évit. 1949-től viszont mérséklődött, 1949–1959 között évi átlagban 6016 pár kötött házasságot. Ezer lakosra vetítve évenként változóan 11–12 házasság jutott (2. táblázat). Az 1960-as években 5163, az azt követő népszámláláskor (1970) 5548, majd 1980–1990 között már

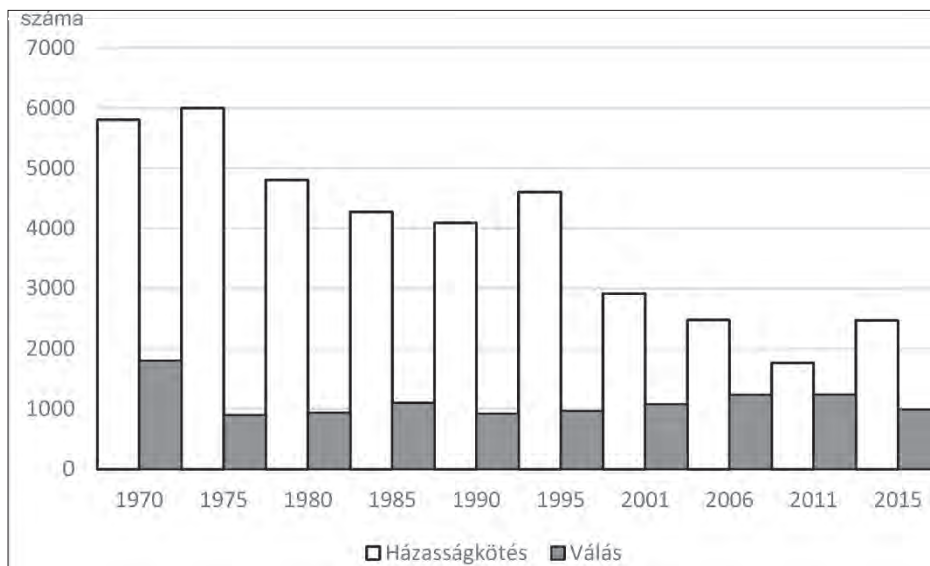
csak 4528 volt a házasságkötések évenkénti átlagos száma. A házasságkötések csökkenése az 1990-es évek után is folytatódik, évenként 1000 lakosra csupán 4–5 házasságkötés jut, mintegy 43–45 százalékkal kevesebb, mint 1949–1960 között. A 20. században a megyénkben ennél kevesebb házasságot csak az első világháború idején kötöttek. A 21. század első évtizedében a házassodási kedv visszafogottsága tovább folytatódik, 2011-ben ezer lakosra 3,2 házasságkötés jut, hasonlóan kedvezőtlen az arány az Észak-Alföldi régióban (4,2), és az országos átlagnál (4,0) is. 2011. évi mélypontot követően mérsékelt emelkedésnek indult. 2015-ben 2473 házasságot anyakönyveztek, 684-gyel többet, mint az előző év azonos időszakában (2. ábra). A házasságkötések növekedésének üteme utóbbi 4–5 évben az országgal is megegyező volt. Az 1950-es évektől a házasságkötések kisebb ingadozásoktól eltekintve folyamatosan csökken, ugyanakkor a házasságon kívüli kapcsolaton alapuló családok aránya emelkedő tendenciát mutatott. 1970-ben száz család közül 2,1, húsz évvel később 1990-ben 4,5, 2011-ben több mint nyolc (8,7) alapul élettársi kapcsolaton. Míg korábban a házasság nélküli együttélések az idősebb, korábbi házasságokat felbontó férfiakat és nőket jellemezte, addig a kilencvenes évektől kezdődően elsősorban a nőtlen és hajadon fiatalok tartós párkapcsolati formájává vált. A házasságkötések számának drasztikus visszaesése származik abból is, hogy emelkedik azoknak a férfiaknak és nőknek az aránya, akik egyedül tartós párkapcsolat nélkül élnek.²

2. táblázat. Házasságkötések, válások alakulása 1941–2015 között (ezer lakosra)

Év	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye		Magyarország	
	Házasságkötések	Válások	Házasságkötések	Válások
1941	9,7	0,2	8,1	0,6
1949	12,1	0,1	10,7	1,2
1960	10,0	1,2	8,9	1,7
1970	9,9	1,3	9,3	2,2
1980	8,1	1,5	7,5	2,6
1990	7,1	1,6	6,9	2,4
2001	4,1	1,9	4,5	2,5
2006	4,2	2,2	4,4	2,5
2011	3,2	2,2	3,6	2,3
2015	4,3	2,1	4,7	2,1

Forrás: KSH népszámlálási, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyveinek adatbázis alapján a szerző számításai

² Demográfiai jövőkép NFFT Műhelytanulmányok–NO 1. www.nfft.hu. Budapest, 2011. V.

2. ábra. Házasságkötések és válások alakulása 1970–2015 között

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvek adatai alapján a szerző szerkesztése

Jelentősen megváltozott a házasságra lépő párok életkor szerinti összetétele is. Tizenéveseket csak elvétve találunk a házasulandók között, ellentétben a korábbi évtizedek, sőt évszázadok gyakorlatával, amikor a lányok többsége 16–20 éves kora között férjhez ment. Napjainkban a nőknél a 20-as évek második felében, a férfiaknál a 30-as évek elején a leggyakoribb a házasságkötés. A fiatalon elmaradt házasságokat kevésbé tudják ellensúlyozni a 30-asok, 40-esek gyakoribb házasságkötései. Az eddigi tudományos kutató munka eredményei alapján mondható, hogy az 1980-as évektől fokozatosan emelkedni kezdett az első házasság időzítésének életkora, így jelenleg 18 éves kor alatt a nők 4–5 százaléka, 20 éves korig csak 18–20 százaléka megy férjhez.³ A házasságkötések megyénkben is jellemzően egyre későbbi életkorra tevődött át. A nőknél a 20-as éveinek a második felében, a férfiaknál a 30-as évek elején a leggyakoribb a házasságkötés. A házasodási életkor feljebb tolódása és egyáltalán a házasodás népszerűségének csökkenése többek között összefüggésben áll a nők iskolai végzettségének emelkedésével. Ugyanis az iskolában töltött évek alatt a fiatal nők státusza nem illeszkedik a házas nők státuszához, vagyis többségük csak legmagasabb nappali iskolai végzettségük megszerzése után megy férjhez.⁴ A házasságnak,

³ Tóth Olga: Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. TÁRKI. 1999. <http://www.tarki.hu>.

⁴ Tóth Olga: uo.

mint alapvető párkapcsolatnak visszaszorulása természetesen gazdasági tényezőkkel is összehozható. Például a munkanélküliség a pályakezdőket az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban sújtja, így ezeknek a fiataloknak a családalapítás önálló kereset nélkül bizonytalan jövőbe tolódik. A fiatalok leginkább a munkalehetőségek hiánya, a bizonytalan jövőkép, az otthonteremtés problémái, a külföldi munkavállalás kényzsere miatt halogatják a házasságot.

A házasságkötések csökkenésével párhuzamosan 1980-tól növekszik a válások gyakorisága is (2. táblázat). A válások számának növekedése változó társadalmi körülményekre, új szokások kialakulására és a módosult joggyakorlatokra vezethető vissza.

A törvényesen elváltak számának és arányának nagymérvű emelkedése az utóbbi két évtizedben jelentkezett. A válások gyakorisága 1960 óta több mint tízszeresére (11,0) emelkedett. A legnagyobb hányadot (11–16 százalék) a 35–64 évesek körén belül figyelhetjük meg. Ugyan ez az adat a 18–30 évesek körében 5–10 százalék. A válások arányszáma az elmúlt 20–25 évben az országotól 1–1,5 százalékkal kisebb.

A válások számának emelkedése, illetve tartósan magas szinten maradása összefügg azokkal a gazdasági, társadalmi és jogi változásokkal is, melyek az elmúlt évtizedekben bekövetkeztek. A nők tömeges munkába állása, társadalmi és földrajzi mobilitása, a válás jogi hátterének változása mind ebbe az irányba hatottak. A társadalmi-gazdasági okok mellett a válások számának magas szinten maradását a társadalomnak a váláshoz fűződő megváltozott viszonya is erősíti. Az elmúlt évtizedekben a válás nemcsak elfogadottá, hanem egyúttal a leginkább ismert, házassági konfliktus megoldó stratégiává vált.

Az élveszületések alakulása

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az élveszületések aránya az országos értékekhez hasonlóan az elmúlt évszázadok folyamán számottevően változott. A 19. században igen népes évjáratok születtek, arányuk 40 ezrelék felett volt. A 20. század elejétől viszont egyértelmű a csökkenés (3. táblázat). A trenden az sem változtat, hogy időszakonként különböző tényezők hatására erőteljes csökkenés vagy növekedés tapasztalható. A második világháború után 1945-ben a megyében nagyon kevés gyermek született (12 260 fő), minden bizonnyal az 1944-es háborús események következtében. Ennél kevesebb csak 1915–1919 közötti, majd az 1960-as években volt. 1946-tól tíz éven át ismét jelentősen emelkedett az újszülöttek száma. 1949–1959 között évenként átlagosan 15 144. A hatvanas évektől erőteljes csökkenés következik, évi átlagban 10968 fő, a hetvenes években 11 276 fő az élve születettek száma. 1980–1990 közötti években csökkenés folytatódik, éves átlagban 8250 fő a születések

száma. A trend az ezredforduló után sem változik, az élve születések száma 2011-ben 5346 főre esett vissza. Ennél kevesebb születésre nem volt példa sem a 20., sem a 21. században. 2011. évet követően mérsékelt növekedés indult, 2015-ben 2011-hez viszonyítva 764 újszülöttel (13,2 százalék) gyarapodott a megye népessége.

3. táblázat. A természetes népmozgalom főbb adatai 1940–2015 között (fő, százalék)

Évek	Élve születések		Halálozások		Természetes szaporodás, fogyás	
	száma	százaléka	száma	százaléka	száma	százaléka
1941	15 145	2,8	8004	1,4	7141	1,3
1949	16 147	2,9	6353	1,1	9794	1,7
1960	12 388	2,1	5227	0,9	7161	1,2
1970	10 557	1,8	6117	1,1	4440	0,8
1980	9 754	1,6	7288	1,2	2466	0,4
1990	8 420	1,5	7201	1,2	1219	0,2
2001	6 836	1,2	7131	1,2	– 295	– 0,05
2006	6 495	1,1	7013	1,2	– 518	– 0,09
2011	5 346	0,9	6505	1,2	– 1159	– 0,2
2015	6 050	1,1	7000	1,2	– 950	– 0,2

Forrás: KSH népszámlálás, illetve a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Statisztikai Évkönyveinek adatbázisa alapján a szerző számításai

A gyermekek többsége házasságban születik, de gyorsan nő az ezen kívül születettek számaránya. Például 1980-ban 3,5 százalék, 1990-ben 5,1 százalék, 2006-ban már 14,3 százalékra, öt évvel később 2011-be 47 százalékra emelkedett a házasságon kívül született gyermekek aránya. Magyarországon az 1990-es években átlagosan 19,8 százalék, a 2000–2007. években 33,2 százalék, 2011-ben 49,3 százalék volt a házasságon kívül született gyermekek aránya. A házasságon kívül született gyermekek döntő többsége, 80 százaléka hajadon családi állapotú anyától származik. Korösszetételüket tekintve a házas anyáknál fiatalabbak, egyharmada 20 éven aluli, 70 százalékuk 30 év alatti.⁵

A halandóság sajátosságai

A halálozások arányát a lakosság életkörülményei, életvitele, az egészségügyi ellátottság színvonala, korszerinti összetétele, az egyes emberek alkata, szellemi, fizikai adottságai befolyásolja.

A halálozások trendje az 1940-es évek elején növekedett – a háború embervesztéseinek következtében-, majd az évtized végétől irányt

⁵ Tóth Olga, uo. 1999.

változtatott és csökkeni kezdett 1969-ig, 1970-1980-ig megfordul az irányzat, emelkedik a halálozások száma, 1990-től viszont – jelentős évi ingadozásokkal – a halálozás aránya folyamatos csökkenést mutat.

Ismeretes, hogy legnagyobb a halálozási arány csecsemő és hatvan éven felüli korban. A csecsemőhalandóság és a halvaszületések számának jelentős csökkenése az 1950-es évek végétől tapasztalható. A halvaszületések száma 1957-ig évenként 250–300 között ingadozott, az egészségügyi intézkedések hatására folyamatosan mérséklődött, 1960-tól évi 65–100 között változik. A csecsemőhalandóság csökkenése terén még nagyobb az előrehaladás. A harmincas évek végén ezer újszülött közül 160 halt meg mielőtt elérte volna az egyéves kort. 1959-ben ezek száma 109, 10 év múlva már 60 volt, a hetvenes években 28–40 között változott számuk. Az 1980-as és az 1990-es években ez az arány 25–30, 2011-ben ezer újszülött közül 15 halt meg. Mindenekelőtt az anya-és a csecsemőgondozói hálózat kiépítésének és működtetésének köszönhető a jelentős csökkenés.

A felnőtt-és időskorúak halálozásának okát mindenekelőtt a népesség öregedésében kell keresnünk, mivelhogy idős korban jóval magasabb a halandóság, mint fiatalabb korban. A meghaltak átlagos életkora folyamatosan emelkedik: 1980-ban az elhunytak átlagosan 67,7 évesek, 2011-ben 75,5 évesek voltak.

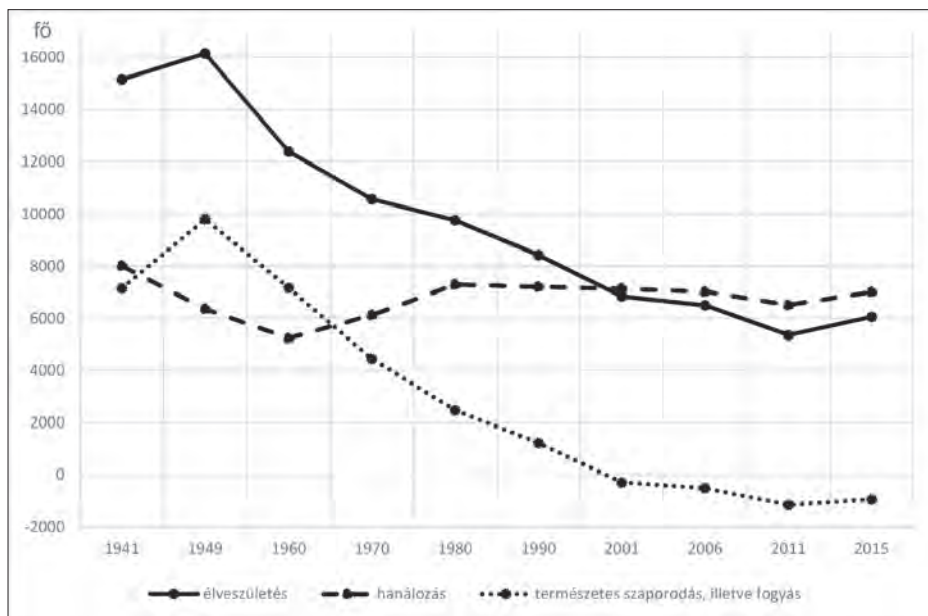
A halálozások közül a keringési rendszer betegségei a leggyakoribbak, a halálozások több mint fele emiatt következik be, ezt követik a daganatos megbetegedések, 21–25 százalékkal, s egyre többen halnak meg közúti baleset következtében.

A két nem közül a férfiak halandósága nagyobb minden korcsoportban. A halálozások kor szerinti vizsgálatánál kiderült, hogy az elmúlt évtizedek során (1950–2015 között) főleg a 45 és a 60 év közötti korosztálynál volt a legnagyobb. Az említett korcsoportnál a férfiak arányszáma jóval magasabb, mint a nőké. Az okok közismertek: túlhajszoltság, munkaalkalom hiánya, az alkoholizmus, dohányzás, drogozás.

A megye népességének számbeli gyarapodása döntően a természetes szaporodás magas értékének köszönhető. A természetes szaporodás több évtizeden át tartó, magas szinten stabilizálódott értékeire nehéz egyértelmű magyarázatot adni. Nyilvánvaló a magas termékenység tartós fennmaradásában több tényező játszhatott közre, amelyek közül kiemelhetők a következők: A megyében évszázadok óta a mezőgazdaság jelentette a foglalkoztatás döntő formáját, ahol a népes, a soktagú családészme öröklődött generációkról-generációkra. A sok gyermek rendszerint a mezőgazdasággal foglalkozó családoknál volt. Ott, ahol célszerűnek és szükségszerűnek is látszott a munkaerő családi körből való merítése. A megye premissa fekvése, a városi települések hiánya, a

közlekedési hálózat hiányossága kizárta a városi magatartásformák példájának követését, az életvitelt a helyi társadalmak erkölcs-és szokásrendszer szabályozta.⁶

A természetes szaporodás az országos átlagot meghaladó mértékben az 1950-es évek közepéig tart, majd az ezt követő években zuhanásszerű csökkenés, a hatvanas évek végétől 1975-ig pedig erőteljes emelkedés, a hetvenes évek derekától ismételten, szinte elkészerítő visszaesés következett be. A folyamat szerényebb mértékben, de napjainkban is tart, amit meggyőzően érzékeltet a 3. ábra. Ez nem elszigetelt jelenség, hasonlóságot mutat az Alföld megyéiben lejátszódó folyamatokkal. E kedvezőtlen jelenség számos eredőből származik. Ezek közül kiemelkedő a népesség előregedése, az általános családnagyság (4–5 fő) csökkenése, a házassági és születési arányszámok ingadozása, halandóság emelkedő irányzata, valamint a magas válási arány folyamatos növekedése.

3. ábra. Természeti népmozgalom alakulása Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1941–2015 között (fő)

Forrás: KSH népszámlálás, illetve a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Statisztikai Évkönyveinek adatbázisa alapján a szerző számításai

⁶ Eke Pálné: Népesedési sajátosságok és foglalkoztatási nehézségek Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyében. ACTA GEOGRPHICA Debrecina 1991–1992, Tomus XXX–XXXI. Debrecen, 1993. 155–170.

A népesség kor és nemek szerinti összetétele

A második világháború utáni évtizedekben a lakosság korszerinti összetételében a változás meglehetősen egyirányúnak tekinthető. Az utóbbi, közel hét évtized alatt folyamatosan csökken a gyermekkorúak száma és aránya. A gyermekkorúak 1949-től 31,2 százalékról 16,2 százalékra apadt. Ugyanakkor a hatvan évesnél idősebbek száma és aránya emelkedett (4. táblázat). A változás mértéke jelentős, 1949 és 1990 között 0–14 éves korosztály aránya 6,9 százalékkal csökkent, a hatvan éven felüliek pedig 7,8 százalékkal növekedett. Az 1990-es években is folytatódott a korábbi évtizedek trendje, így 2001-ben a megyében 101369 fő fiatalkorút regisztráltak, amely a megye össznépességének már csak 17,4 százalékát jelentette, 2015-ben pedig 16,2 százalékát adták. A gyermekkorúak csökkenésének oka többek között az, hogy a megye a nyolcvanas években is népesség kibocsájtó megyéhez tartozott. Az elvándorlás – azáltal, hogy a fiatal korosztályoknál gyakoribb – hozzájárul a népesség előregedési folyamatához.

A népesség korösszetételében a megyén belül szembetűnő területi különbségek mutatkoznak. A községek jelentős részben – különösen a kis létszámú és az ukrán, román határ mentén fekvő falvakban – az időskorúak aránya meghaladja a megyei átlagot. Ezekben a községekben a növekvő előregedési folyamat részben az alacsony községi születési arány, részben a munkalehetőség hiányában többnyire fiatal, illetve munkaképes korúakból adódó vándorlási veszteség idézte elő. A városok sem mutatnak egységes képet: legkisebb az időskorúak aránya, ahol a demográfiai egyensúly kialakításához jelentős mértékben hozzájárult a korábbi évek aktív vándorlási mérlege. Például Nyíregyháza, Mátészalka, Kisvárda, Vásárosnamény, Fehérgyarmat. A másik véglet: Máriapócs, Kemece, Nagyhalász, Ibrány, Dombbrád jelenti, ahol az időskorúak magas aránya az évtizedek során tapasztalható felnőtt korúak elvándorlása következtében alakult ki.

A megyében a nemek aránya lényegesen eltér az országostól. Amíg országosan 1970-ben ezer férfira 1064 nő jutott Szabolcs Szatmár Bereg megyében 1094, 1980-ban 1069, országos átlagban 1068. 2001-ben országosan ezer férfira 1068 nő jutott, a megyében 32 fővel (1072) magasabb a nőtöbbség. 2015-ben országosan az arány ezer férfira 1107 nő jut, a megyében 1077.

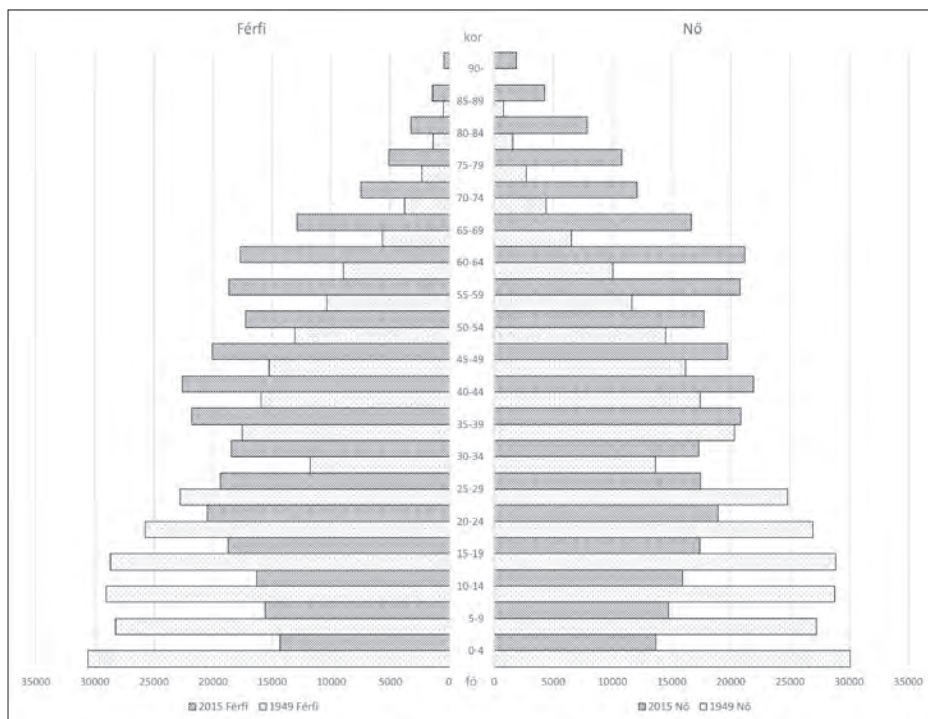
A két nem arányában korcsoportonként is számottevő különbség tapasztalható. A fiatal korcsoportok férfi többlete egyértelműen a nagyobb fiú születési arány eredménye. Ez 40-50 éves korosztálynál kiegyenlítődik, majd az e feletti korosztályt tekintve a nők vannak többségben, a nők hosszabb, illetve a férfiak rövidebb élettartamának következtében.

4. táblázat. A népesség megoszlása korcsoportok szerint (százalék)

Korcsoport	1949	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2015
0–14	31,2	32,7	28,3	26,5	24,3	17,6	17,1	16,2
15–39	39,6	36,3	34,7	35,5	36,9	37,2	38,6	34,4
40–59	20,5	19,6	22,3	23,7	22,3	27,6	24,4	28,1
60–	8,7	11,4	14,7	14,3	16,5	17,6	19,9	21,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH népszámlálási, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyveinek adatbázisa alapján a szerző számításai.

A népesség kor és nemek szerinti megoszlását legjobban az úgynevezett „korfa” ábrázolja (4. ábra), amely megmutatja a népesség-növekedés dinamikáját, a természetes szaporodás korcsoportonkénti ütemét.⁷

4. ábra. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népességének korösszetétele 1949-ben és 2015-ben

Forrás: KSH népszámlálás, illetve a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Statisztikai Évkönyveinek adatbázisa alapján a szerző számításai (az ábrákat rajzolta Tóth Zoltán)

⁷ Kovács Zoltán: Társadalomföldrajzi kislexikon. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 2001. 94–95.

A korfa szalagjai lehetőséget adnak a népesedési folyamatok sajátosságainak értékelésére, tanulmányozására. Amennyiben összehasonlítjuk a megye népességének az 1949–2015-ös korfáját, egyértelműen megállapítható két ellentétes demográfiai folyamat. Az 1949-es „piramis” alakú korfa arányos korcsoport – gyermek-, felnőtt-, öregkorú – megoszlást mutat. A 2015. évi szűkülő talpazata viszont a demográfiai folyamatok zavarát jelzi, tükrözi a megye népességének az elöregedését, a csökkenő munkaerőbázisát is előre vetíti, rámutat a jövő nemzedék egyre kisebb létszámú születésének lehetőségére.

Összegzés

A megye népessége a második világháború után 1960-ig dinamikusan növekszik, köszönhető a magas természetes szaporodásnak. A vándorlási mérleg az elmúlt hetven évben, néhány évtől (1990–1995 között) eltekintve mindig negatív előjelű volt. Ennek ellenére a megye természetes szaporodása 1949–2001-ig terjedő időszakban minden népszámláláskor felülmúlta a többi alföldi megyét és az országos átlagot is. A megye népességének számbeli alakulását az ezredforduló után a csökkenő folyamat jellemzi, amely nem elszigetelt jelenség, hasonlóságot mutat az Alföld megyéiben lejátszódó történéseivel. E kedvezőtlen jelenség számos eredőből származik. Ezek közül kiemelkedő a népesség elöregedése, a házasságkötések apadása, a születési arányszámok ingadozása, az általános családnagyság (4–5 fő) csökkenése, a halandóság emelkedő irányzata, valamint a magas válási arány folyamatos növekedése. A gyermekek többsége házasságban születik, de gyorsan nő a házasságon kívül születettek számaránya.

Bodrogszerdahely népesség- és településföldrajza

I. Bevezetés

Bodrogszerdahely földrajzi helyzetét, a település alaprajzának kialakulását és térbeli fejlődését a természetföldrajzi környezet, a közlekedés-földrajzi adottságok, illetve a mindenkori társadalmi-gazdasági folyamatok alapjaiban határozták meg. E tényezők együttesének eredménye Bodrogszerdahely településrészeinek eltérő szerkezete, melyek vizsgálatával feltárulnak a település múltjához kapcsolódóan azok az elemek, amelyek segítségével nyomon követhetők és a korabeli térkép segítségével igen jól rekonstruálhatók a településfejlődés egyes szakaszai, illetve az évszázadok folyamán bekövetkezett funkcionális változások folyamata. A települési környezet nem különíthető el a benne élő és tájatalakítást végző társadalom fejlődésétől, gazdasági tevékenységétől.

II. Bodrogszerdahely földrajzi környezete

Az Alsó- és Felső-Bodrogek határán elhelyezkedő harmadkori vulkánikus dombság vonulatainak (pl. Tarbucka, Bag-hegy, Bálványos, Akasztó-hegy stb.) és a Bodrog 4–6 km széles völgyének találkozásánál elhelyezkedő települést keletről és északról a Tarbucka (tszf. 277 m), Nyugatról pedig a Bodrog határolja. A település e két – természeti és gazdasági – régió határvonala mentén jött létre.

A Felső-Bodrogek 94–100 méteres tengerszint feletti magasságban elterülő ártéri síkság, amelyet csak néhol tarkítanak 300 méternél nem magasabb harmadkori vulkáni eredetű magaslatok. E magaslatok előterében a Bodrog és a Tisza egykori medrének maradványai (pl. Tice, Karcsa stb.) többé-kevésbé összefüggő mocsárrendszert képeztek. Az alacsony és magas ártéri síkságon a 2–5 méter relatív magasságú homokbuckák, és az 1–3 méteres egykori folyóhátak maradványainak előfordulása is jellemző, melyek az emberi megtelepülés számára a folyószabályozások előtt meghatározó, de viszonylag kis kiterjedésű térszínek voltak. A Zempléni-szigethegység mellett elsősorban a vulkáni

eredetű kisebb hegyek kedvező fekvésű délies lejtői váltak alkalmassá a tartós megtelepedésre (pl. Királyhelmece, Szentes, Nagy- és Kiskövesd, Bodrogszerdahely stb).

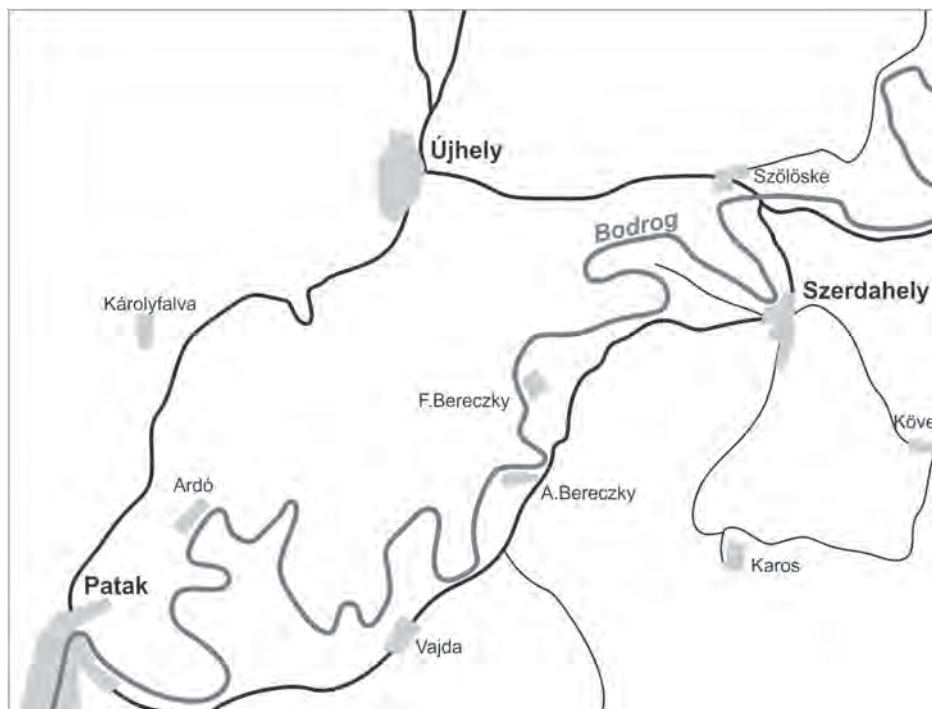
A harmadkori vulkánikus magaslatok és a mocsaras-lápos térszínnek érintkezési vonalán (tszf. 100 méter) – a Karcsa és a Bodrog szögletében – elhelyezkedő Bodrogszerdahely olyan energikus ponton helyezkedik el, ahol évezredek óta az emberi megtelepülés nyomai mutathatók ki. A Felső-Bodrognak kapujának tekintett település mind területi kiterjedését (22,63 km²), mind elhelyezkedését tekintve kulcsfontosságú volt a Zempléni-szigethegység és a Bodrognak anyagi javainak és emberi erőforrásainak feltárásában és áramlásában.

A Felső-Bodrognak kapujaként – a Bodrog jobb partján emelkedő Zempléni-szigethegység (legmagasabb pontja a Csókás: 469 m) és a Tarbucka között – ismert Bodrogszerdahely évszázadokon át országos jelentőségű kereskedelmi útvonal mentén (*1. térkép*), a sűrű és gazdag mezővárosi (pl. Zemplén, Lelesz, Királyhelmece stb.), illetve uradalmi központokkal (pl. Borsi, Perbenyik, Nagykövesd, Pácin stb.) rendelkező mikrorégió egyik fontos települése.

A település földrajzi helyzetét és kapcsolatrendszerét jelentősen növelte, hogy több mint 700 éve ezen az energikus ponton helyezkedik el. A mikrorelief kínálta változatos természeti adottságokat (pl. domborzat tagoltsága, a termőtalaj, a természetes vegetáció stb.) kihasználva már az őskor embere is megtelepült e helyen, s igyekezett kiaknázni e régió anyagi erőforrásait. A Bodrog folyó, mint közlekedési folyosó, évszázadokon keresztül meghatározta a térszerveződést és a gazdasági termelést (*Frisnyák S. 1990*). E kedvező természetföldrajzi környezet meghatározónak bizonyult a település és a benne élő helyi társadalom fejlődését tekintve.

III. Bodrogszerdahely népesség- és településfejlődése

A demográfiai és települési viszonyok alakulásában fontos szerepet töltött be a természeti-táji adottság, valamint a mindenkorin vonalas infrastruktúra fejlettsége. Ezek révén teremtődtek meg a mezőgazdaság mellett az ipar és a szolgáltatások megtelepedésének és érvényesülésének feltételei, melyek alapvető hatást gyakoroltak a település horizontális térbeli kiterjedésének időbeli változására is. Bodrogszerdahely településfejlődésének időbeli szakaszai során kialakult, az itt élő emberekre és táji adottságokra jellemző beépítési hagyomány is, amely jól tükrözi a bodrogszerdahelyiek mindennapjait, mind társadalmi, mind gazdasági elemeit tekintve.

1. térkép. Bodrogszerdahely közlekedésföldrajzi helyzete a 18. század végén
(Forrás: az első katonai térképfelmérés szelvényei alapján saját szerkesztés)

III. 1. Bodrogszerdahely népesség- és településfejlődése a kezdetektől 1647-ig

Bodrogszerdahely és határa régészeti lelőhelyekben rendkívül gazdag. A Bag-hegy nyugati pereme a bronzkor óta periódikusan lakott hely, de ettől régebbi – neolitikum időszakából való – cserép és kőszerszám maradványok is tömegesen fordulnak elő a települést kísérő dombsorokon. A teljes közigazgatási területen legalább 10–15 ponton található neolitikumi előfordulások, a leggazdagabbnak tűnő őskori lelőhelyek a közigazgatási határ északi részén, a Bag-hegy és az Akasztó-hegy térségében vannak. A település mai közigazgatási területén számos kultúra és nép településeit és temetkezési helyeit tárták fel az őskortól a magyar honfoglalásig (pl. badeni, korai bronzkori, hallstatti kultúra, dákok, vandálok, avarok stb.). Az 1955-ben – a Bag-hegyen – feltárt 69 sír és leletanyaga alapján a rézkort illetően külön bodrogszerdahelyi kultúráról beszélhetünk. A honfoglaló magyarok jelenlétét az Alsó- és Felső-Bodrogszerdahelyben számos régészeti lelet (pl. Karos, Ágcsernyő, Bodrogvécs,

Bodrogszerdahely, Nagykövesd stb.) bizonyítja. Azonban a 12. századig a Felső-Bodrogtömbben nem ismerünk egyetlen okiratosan azonosítható ma is létező települést sem. A leleszi alapítólevél (1211–1214) még nem említi Bodrogszerdahelyt, de a 13. század második feléből vannak adatok és utalások arra, hogy már lakott település volt. A korabeli oklevelek tanúsága szerint Zeredahel néven a település 1260 óta létezik (*Valter I. 1974*). Bogoly János (2004) helytörténész véleménye szerint, mivel román-kori római katolikus temploma a 13. századból származik, ekkor már biztosan lakott volt. Viszont neve az okiratokban csak a 14. század elején bukkan fel egy – 1331-ben átírt és egy 1332-es határjárást rögzítő – oklevélben.

Bodrogszerdahely már az Árpád-korban a Bodrog-völgy és a Bodrogtömb gazdasági és kereskedelmi központjává vált, s a történelmi Zemplén vármegye népesebb települése lehetett. Azt nem tudjuk, hogy a Bodrog déli partján vezető kereskedelmi főút mellett fekvő, s egyre fejlődő kereskedelmi mikro centrum a 14. század végére mekkora kiterjedésű és népességű lehetett, de az oklevelek kiemelik kettős arcukat. 1358-tól a források két Zerdahel-ről szólnak – *Eghazos* és *Wasarus* (neve is a szerdán megtartott hetivásárokból ered). Ekkor a honfoglalókra visszavezethető ősi Baksa (Boxa) nemzetség birtoka volt, amelyből a község nevét felvevő, a Bodrogtömbben több helyen is birtokos Szerdahelyi család származott. A család első ismert tagjaként Micz bánt említik a források. A 15. században (1438-tól) a Soós, a Ronyvai és a Kozmafalvi családok is társbirtokosok voltak a településen, valamint a Szerdahelyiek részét a velük rokon Bocskayak kapták meg. Az 1500-as években a már említett nemzetségeken kívül a Pogány, Serédy, Bornemissza, Paczoth, Szürthey és Terjény nevek olvashatók ki a birtokos okiratokból. 1600 után megjelentek a Daróczyak és a Csapyak. 1647-ben a Bocskayak birtokrészének zöme a császárhű Vécsey családra szállt királyi adományként, és csak kisebb rész maradt a régi birtokos Bocskay és Soós nemzetségek tulajdonában (*Bogoly J. 2004*).

A település fejlődésének ebben a szakaszában az ősi településmag létrejötté és a társadalmi-gazdasági funkcióknak megfelelő gyarapodása következett be (pl. 1329: római katolikus templom, 1358: vásártartás, 1459: Bocskay-család kibővíti a 14. században épült várat stb.)

III. 2. Bodrogszerdahely népesség- és településfejlődése (1647–1867)

III.2.1 A település első virágkora és pusztulása (1647–1715)

Fontos változás a település életében, hogy a felségárulással vádolt Bocskay István birtokainak jelentős részét a császárhű Vécsey-család kapta meg,

akik 1647-től évszázadokig döntő szerepet játszottak a település életében. A vár csak az 1670-es években került a tulajdonukba, amelyet rendbe tettek, majd szép kastélyá alakították a kurucháborúk idején romossá vált várat, sőt I. Lipót idejében még pallosjogot is kaptak. A Vécsey-család egyik ága (az Abaúj-Zemplén megyei) állandó jelleggel itt telepedett le és itt lakott egészen 1945-ig (Bogoly J. 2004). Valószínű, hogy a Vécsey-családnak komoly szerepe lehetett abban is, hogy Bodrogszerdahely mezővárosi kiváltságot kapott és a várban tartották a Zemplén megyei nemesek a megyegyűléseket. A bodrogszerdahelyi vár keletkezésének koráról alig tudunk konkrétumokat, csak sejthetjük, hogy a település déli részén – az egykori Egyházas-Szerdahelyen –, ahol ma a román-kori római katolikus templom található, a szomszédos dombon állhatott egy megerősített építmény. Biztosat csak egy reneszánsz várkastélyról tudunk, de azt is későbbi leírásokból. Az 1672-ben készült összeírás megemlékezik a „Serdahely kastél”-ról. Itt a következő helyiségeket említi: „*felső leányok háza, onnan nyíló bástya, kis szenelő ház, kis bástya, ivó ház, téli cselédház, annak bástyája, nagy nyári palota, felső pitvar, alsó cselédház, annak bástyája, sütőház és bástyája, nagy nyári palota, felső pitvar és még egy bástya*” (Bogoly J. 2004). 1672-ben és 1676-ban kelt összeírások szerint épségben volt. Értékét 2000 forintra becsülték. Az 1680-as években kelt leírások szerint azonban már romos, értékét ekkor 1500 forintra becsülték. A 18. század első felében keletkezett leírásban a következőket olvashatjuk: „*Déli oldalán volt az egykor nevezetes Botskayak által fenn tartott falu. Egy kastély maradt meg utánuk. Miután a kastély száz éven át elhanyagoltan állt, néhány évvel ezelőtt elfoglaltatott. ... A kastély a falutól délre, Karos irányában áll, árvizektől mentes kiemelkedő helyen. A négy tornyocskával díszített négyszögletű épületet fal övezi. [Mindkettőt] a Bocskay család építette.*” A későbbi állapota sem lehetett valami jó, mert a katonai térképészek 1784-ben ezt írták: „*Egy nemesi udvarház és egy öreg vár.*” Több forrás szerint az immár Vécsey-birtokba került reneszánsz várkastély átépítése 1700 tájékán történt, de ezeket a gyakran idézett állításokat az előbb idézett korabeli források részben cáfolják.

Bodrogszerdahely kis mezővárosi fejlődése azonban a Rákóczi-szabadságharc idején megtört, az 1715. évi összeírás szerint 47 lakóházból mindössze hét volt lakott, a többi üresen állt (1. táblázat). A hét lakott házból öt jobbágy és két zsellér családfőt jegyeztek fel az összeírók. A település ilyen mértékű pusztulását több tényező gyorsította fel. A 17. század végétől állandóvá vált a háborúskodás, amely időről-időre visszavetette a település fejlődését. A 17–18. század fordulóján Bodrogszerdahely korábbi gyors és dinamikus fejlődése lelassult, a háborús állapotok növelték a létbizonytalanságot. A folytonos harcok és pusztítások mellett az elemi csapások sokasága érte a szerdahelyieket. Árvíz rombolt, járvány tizedelte a lakosságot, házak égtek le.

1. táblázat. Bodrogszerdahely lakosságának és lakóházainak változása (1621–2011)

Év	népességszám	lakóházak	egy lakóháza jutó lakosok száma
1621	kb. 320	54	5,9
1715	40	7	5,7
1784/87	579	77	7,5
1828	1007	136	7,4
1870	1065	106	10,0
1880	1013	101	10,0
1890	1106	136	8,1
1900	1437	125	11,5
1910	1561	208	7,5
1921	1677	na.	a.
1941	2049	na.	na.
1949	2148	316	6,8
1961	2350	na.	na.
1971	2501	na.	na.
1980	2407	na.	na.
1991	2252	386	5,8
2001	2459	na.	na.
2011	2239	412	5,4

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, saját szerkesztés

III. 2.2 Az újrakezdés és a kiegyensúlyozott fejlődés évtizedei (1715–1867)

A dinamikus fejlődést azonban sem a természeti katasztrófák, sem a felszabadító háborúk nem tudták megakadályozni, s a szatmári béke időpontjától nyugodt, kiegyensúlyozott fejlődés vette kezdetét a településen. Bodrogszerdahely 18. század eleji épített környezetéről, utcáiról és házairól, alaprajzáról és térbeli kiterjedéséről még alig rendelkezünk információval. Ismert azonban a települést körülvevő táji környezet, amely meghatározta a település szerkezetét, épületeinek anyagait. Nagy valószínűséggel a tájegységre jellemző lakóháztípusok és településszerkezet alkották Bodrogszerdahely belsőségét, amely az ésszerű, tradicionális gazdálkodáshoz és határhasználathoz kapcsolódott. A település újjáépítését gazdasági szerepének 18. századi felértékelődését a korábbi évszázadokban is meghatározó tényezők segítették, melynek eredményeként dinamikus népességyarapodás és térfoglalás jellemezte ezeket az évtizedeket.

A társadalmi változásokat tekintve alapvető, hogy más bodrogi településekhez hasonlóan a reformátusok itt is visszaszorulnak – 1627-től a római katolikus templomot is ők használták –, s 1700–1733 között a római katolikusok romos állapotú templomukat visszaveszik és felújítják. A templom teljes felújítását báró Vécsey János költségén 1777-ben végzik el, 1800-ban tornyot és sekrestyét építenek hozzá. A római katolikus közösség 1784/87-ben a település lakosságának (579 fő) több mint 15 százalékát alkotta (2. táblázat).

A népesség cserélődésének fontos eleme, hogy megjelennek a görög katolikusok és az izraeliták. A görög katolikusok 1723-ban benyújtott parókia alapítási kérelmét elfogadják, s mindezt Vécsey báró ingyen telek biztosításával segítette elő. Az uradalom munkaerejének biztosítása érdekében ez alapvető fontosságú, s a település gazdasági szerepének reorganizálódásában is meghatározó fontosságú. Az 1784/87. évi népszámlálás során a görög katolikusok alkották az összlakosság 57,3 százalékát (332 fő). A görög katolikus ruszin népesség beáramlása mellett a Galiciából érkező izraeliták (14 fő) ekkor még a lakosság mindössze 2,5%-át alkották (2. táblázat). A 18. század végére kialakul a települést napjainkig meghatározó vallási arculat, római katolikus, görög katolikus és református vallási közösségek önálló templomaikban – II. József türelmi rendeletét követően 1790-ben megépül a református templom is – gyakorolhatják hitéletüket.

2. táblázat. Bodrogszerdahely lakosságának vallási összetétele

Év	római kat.	görög kat.	református	ágostai	izraelita	egyéb
1784/87	89	332	81	20	14	33
1870	331	459	196	19	60	–
1880	289	385	280	–	59	–
1910	467	596	395	1	98	4
1921	564	627	379	1	93	13
1930	739	740	355	16	127	34
1941	763	765	376	10	115	20
1991	907	536	440	–	–	369

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, saját szerkesztés

A természetföldrajzi kettősség meghatározó volt a település 18. századi fejlődésére is, s a tradicionális mezőgazdasági kultúrán (gabonatermelés, szőlő- és gyümölcsstermelés) keresztül Bodrogszerdahely településmorfológiai képét évszázadokig befolyásolta. A 18. században a szerdahelyiek jövedelmének fő forrása a szőlőtermesztés és a borkészítés, a növénytermelés és az állattartás. Mindezt megerősíti az első katonai térképfelvétel Szerdahelyt ábrázoló lapja (2. térkép).

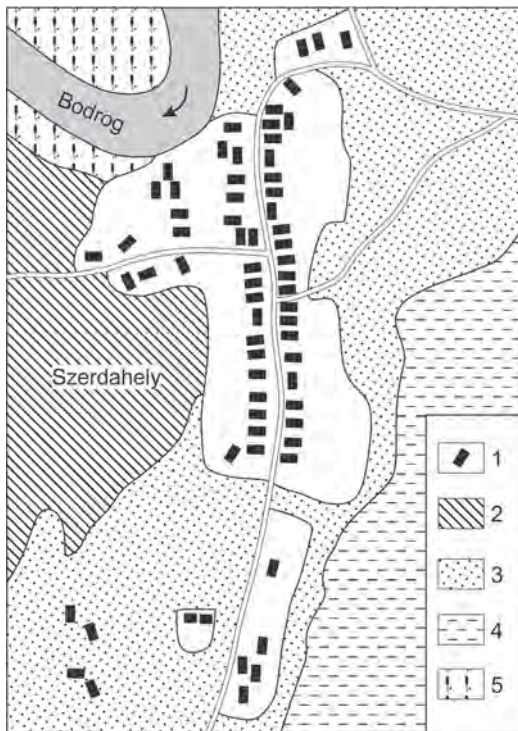
A dinamikus településfejlődés eredménye, hogy Bodrogszerdahely a 18. század végére közel nyolcvan lakóházzal rendelkezett, ahol a II. József korabeli népszámlálás összeirói 117 háztartásban 579 főt vettek lajstromba. A szintén e korból fennmaradt első katonai térképfelmérés szelvényein a település horizontális kiterjedését, valamint lakóházainak és középületeinek elhelyezkedését is tanulmányozhatjuk (2. térkép). A település alaprajzát tekintve tipikus utifalu, amely a Bodrog és a Szerdahelyi-tó közötti észak-dél irányú ármentes térszínen helyezkedett el.

A település kedvező fekvésének, szőlőtermelésének és a jól termő, humuszban gazdag csernozjom, réti és öntéstalajoknak köszönhetően jelentős eltartó képességgel rendelkezett. Bodrogszerdahely a 18–19. század fordulóján rohamos fejlődésnek indult, területe és népessége is számottevően megnőtt. Mindezt jelzi, hogy lakossága 1828-ra elérte az 1000 főt, s a lakóházak száma 40 év alatt megduplázódott. Bodrogszerdahely 19. századi gazdasági erejét és az átalakuló település képet jelzi, hogy 1790-ben befejeződött a református templom építése. A 18. században épített görög katolikus fatemplom helyett a 19. század elején – a ma is álló impozáns templomot – az északkelet-magyarországi templomok mintájára, barokk–klasszicista stílusban, a terezianusi épületek példája szerint építették fel. Fényes Elek 1851-ben kiadott munkájában az alábbiakat írja a településről:

„Szerdahely (Bodrog-), magy.-oroszl falu, Zemplén vmegyében, 285 r., 414 gör. kath., 306 ref., 21 zsidó lak., gör. kath., ref. anya-, r. kat. hol. fiók-szentegyházzal, 1231 hold szántófölddel, vizimalommal. F. u. többen. Ut. p. Ujhely.”

2. térkép.
Bodrogszerdahely (1784/87)

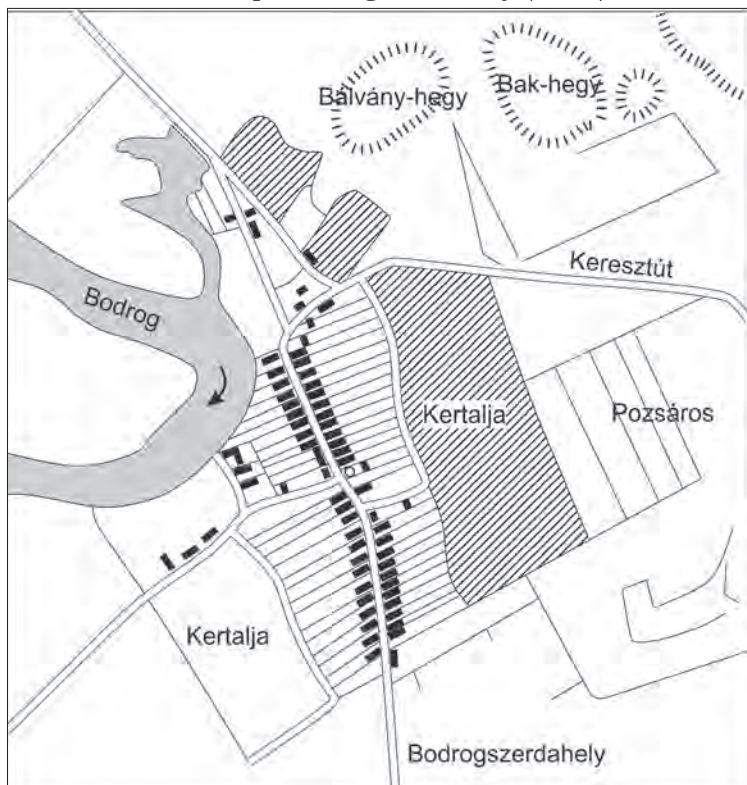
Jelmagyarázat: 1 = lakóépületek,
2 = szántó, 3 = rét és legelő, 4 = Szerdahelyi-tó, 5 = ártéri erdő

A társadalmi változásokat és a gazdasági megélénkülést (pl. gabonakonjunktúra) jelzi, hogy a 19. században a Vécseyek mellett az Ibrányi, Orosz, Szögyényi, Csuka és a Borbély nemesi családok is megjelentek a társbirtokosok között. Ennek köszönhető, hogy a településen több jelentős kastély és kúria is volt, s ezek egy része – bár átalakítva – ma is megtalálható. A község északnyugati peremén építette meg az Orosz család a 18. század végén saját barokk kastélyát, amelyet többször lényegesen átalakítottak, így eredeti jellegét elvesztette. Egy kisebb dombra támaszkodó építmény, amely hátul földszintes, elől viszont egyemeletes. A déli homlokzaton nyitott földszintes árkádos folyosót láthatunk, az emelet közepén nyitott pilléres. A Jósika-Lubby kúria a sok átépítés és nem rendeltetésszerű használat során sajnos teljesen elveszítette egykori jellegét.

E változások nem jelentették a települési tér horizontális kiterjedését, annál inkább a településmag lakó- és középületeinek minőségi változását. A település- és a gazdasági tér 19. század eleji szerkezetét a tagosítás előtti állapotokat bemutató térkép szelvényei alapján tanulmányozhatjuk (*3. térkép*). A térképen már teljes szerkezetében kibontakozik a Kersztút, a Főút és a Bodrogszög település felől érkező másodrendű út között elhelyezkedő szabálytalan alaprajzú ősi településmag. A terepadottságokhoz alkalmazkodó, a halmazos települések jellegzetes sajátosságait is magába olvasztó sűrű és szűk utcarendszer jellemzi. A Bodrogszerdahelyre vonatkozó régi térképszelvényeket tanulmányozva is megállapítható, hogy a település arculati jegyei szoros kapcsolatot mutattak a természeti környezettel, amelybe betelepült az ember és létrehozta a települést, alkalmazkodva a helyi környezet adottságaihoz, melyet a fejlődés és a terjeszkedés módja is jelez. Mindez a telkek használatára is kihatott, s különböző telekformák jöttek létre. A napjainkban is meglévő telekcsoportok és épületegyüttesek utalnak az eredeti úthálózati struktúrára is. A keskeny kis utcákkal és közökkel tagolt – fésűsen elhelyezkedő házak – mai településkép jól mutatja az eredeti funkciót. Mindez ma is meghatározó Bodrogszerdahely településképében (református és görög katolikus templom), hiszen ezekben az utcákban található a középület és a közösséget kiszolgáló, illetve kereskedelmi funkciójú épületek jelentős része. Szabálytalan telektömbök és vonalvezetés, illetve egyes részén az utcás terek jellemzik, eltérően a Főutca szabályos szalagtelkeitől.

3. térkép. Bodrogszerdahely (1838)

Forrás: Korabeli térkép alapján saját szerkesztés

III. 3. Bodrogszerdahely népesség- és településfejlődése (1867–1945)

III.3.1 A település második virágkora és fejlődése (1867–1920)

Bodrogszerdahely népességszáma 1870–1921 között közel 65 százalékkal (612 fővel) gyarapodott, ez az érték duplája a dualizmus kori Magyarország átlagos népességyarapodásának. Addig, amíg 1784-ben csak 14 zsidó lakott a településen, 1870-ben hatvan, s 1910-ben pedig közel száz, akik már saját zsinagógát építettek. A népesség etnikai összetételére az első biztos adatsort az 1880. évi népszámlálás jelenti, melynek adatai szerint gyakorlatilag homogén magyarul beszélő közösség élt Bodrogszerdahelyen (3. táblázat), azaz a ruszin és zsidó lakosság nyelvi asszimilációja erre az időpontra bekövetkezett, természetesen a vallási asszimiláció nem.

3. táblázat. Bodrogszerdahely lakossága etnikai összetételének változása (1880–2011)

Év	össznépesség	magyar	német	szlovák	ruszin	egyéb
1880	1013	948	–	42	1	22
1910	1561	1535	3	10	4	9
1921	1677	1516	–	62	7	92
1930	2011	1190	14	414	22	370
1941	2049	1955	13	59	8	14
1970	2501	1478	–	943	–	80
1980	2407	1461	–	936	–	10
1991	2252	1515	–	727	2	8
2011	2239	1216	–	842	–	–

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, saját szerkesztés

A népességszám különösen az 1880-as évektől emelkedett markánsan (a fiatalodó korstruktúrára jellemző, hogy 1910-ben az 1561 fős össznépességből 0-6 éves kor között volt: 281 fő, 6–14 év között: 357 fő, ugyanakkor 60 év felett: 102 fő) amely maga után vonta a település földrajzi képeinek változását és horizontális kiterjedésének megduplázódását is. A kiegyensúlyozott népesség-növekedéssel lépést tartott a lakóházak számának változása (1880–1921 között megduplázódott), az egy lakóházra jutó lakosok száma érdemben csökkent. A szerdahelyi lakosok is a természetes építőanyagok felhasználásával készítették új lakóházaikat (4. táblázat).

4. táblázat. Bodrogszerdahely lakóházainak falazata és tetőfedő anyagai (1910)

Falazat		Tetőszerkezet	
kő v. tégl	90	cserép, pala v. bádog	31
kő alapon vályog	97	zsindely v. deszka	35
vályog	19	nád v. zsúp	142
fa	2	–	–
Összesen 208 lakóház			

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, saját szerkesztés

Rendezettebbek lettek az utcák, sajnos a szalma és zsindely helyett még nem cseréppel fedték a házak tetejét. 1910-ben is csak 31 olyan lakóház volt, melynek cserép, pala vagy bádog volt a fedőanyaga. A telekstruktúra azonban érdemben nem változott, miként a beépítettségi sűrűség sem. A település északi és keleti peremén nyíltak új utcák és épültek a lakosok földszintes házai, gazdasági melléképületei (4. térkép).

4. térkép. Bodrogszerdahely alaprajzi fejlődése (1787–2015)

Forrás: katonai térképfelmérések alapján saját szerkesztés

A település a 19. század második felében is jelentős mikro regionális kereskedelmi-gazdasági központ volt. A gabonakonjunktúra, valamint a szőlő- és borkultúra, illetve az állattenyésztés jelentette a gazdaság legfontosabb pilléreit. Különösen fontos, hogy 1872-ben megépült a Sátoraljaújhely–Csap közötti vasútvonal, amelynek nyomvonala a több évszázados kereskedelmi-közlekedési útvonal futását követte. A vasút kiemelkedő jelentőségét a település gazdasági életében mutatja, hogy a termények tárolására magtárak épültek (pl. Vécsey-féle, Maillot-féle stb.), amelyekből az elszállítás vasúton történt. E magtárak és malmok a biztonságos tárolás mellett a kereskedelem és a magasabb jövedelem forrásaivá is váltak tulajdonosaik számára. A Vécsey-féle malomban olajsajtoló is működött, de a Kardos-féle szeszgyár is ekkor élte virágkorát. A vasúti szállítás lehetővé tette olyan tömegáruk szállítását is,

amelyek a település természeti erőforrásaira alapozódtak. A 19. század közepe óta mészégetéssel is foglalkoztak, amelynek ipari méretű felfutása szintén a dualizmus idejére esik, illetve a 20. század elején a Maillot báró által nyitott kőbányát ipari kisvasúttal kapcsolták a szerdahelyi vasútállomáshoz.

A dualizmus kori fejlődés fontos eleme, hogy a lakosság szellemi-kulturális fejlődését az oktatási intézmények (népiskola), a helyi olvasóköri és az egyházakhoz kapcsolódó könyvtárak, kórusok is jelezték, szellemi pezsgést hozva az itt élőknek. Az egészségügyi helyzet ellátásának javítását jelzi, hogy a községben orvos és bábaasszony is tevékenykedett. A szerdahelyi polgárok anyagi ereje, és az akkor már gabonatermelő-állattenyésztő, vásározó parasztság pénze megteremtette a magasabb életkörülmények anyagi feltételeit. Az 1910. évi népszámlálás foglalkoztatottsági adatai jelzik azt a szerteágazó tevékenységet, amellyel a szerdahelyi lakosok igyekeztek mindennapi megélhetésük anyagi forrásait biztosítani (5. táblázat)

5. táblázat. Bodrogszerdahely lakosságának foglalkozási összetétele (1910)

Gazdasági ág	kereső	eltartott
mezőgazdaság	422	629
bányászat	–	35
ipar	76	145
kereskedelem	6	13
közlekedés	17	39
közszolgálat	11	22
véderő	6	4
napszámos	1	7
házcseléd	24	13
egyéb	25	66
Összesen	588	973

Forrás: Népszámlálási adatok alapján, saját szerkesztés

III.3.2 A hit és a remény évtizedei (1920–1945)

A trianoni döntést követően megindult a szlovákok lassú beáramlása-betelepítése Bodrogszerdahelyre is. Az 1930. évi népszámlálás időpontjára – a közismert okok miatt – statisztikailag 60% alá csökkent a magyar anyanyelvűek aránya, megnőtt a szlovák lakosság számaránya, míg a zsidók és az állampolgárságuktól megfosztott magyarok (külföldön honos címmel) az egyéb kategóriába kerültek. A népesség növekedés jelentős építkezéseket is generált (1920–1941 között közel százal nőtt a lakóházak száma) Bodrogszerdahelyen. Az 1920-as években rendezik

az utcákat, kiépítik a közvilágítást, felépítik a Róth-féle malom épületét, új elemi iskola épül. Gyógyszertár nyílik, átépítik a bánya kisvasutat. A változásokat jelzi, hogy a lakóházak alapozása és falazata, valamint fedőanyaga is minőségileg átalakult. E tekintetben egyrészt figyelmet érdemel, hogy a kő, illetve téglá építésű és alapozású lakóházak száma kétszeresére-háromszorosára nőtt, másrészt a cserép és pala tetőfedő anyagként meghatározóvá vált. A magánlakások infrastruktúrájának néhány eleme mutatja, hogy milyen markáns különbségek voltak az egyes társadalmi osztályok, rétegek és csoportok ellátottságában. Mai szemmel nézve a legegyszerűbb (alap) szolgáltatások is hiányoztak a lakóházak zöméből és kétharmaduk egy szobás volt, ahol minimum 2–3 generáció élt együtt. Bodrogszerdahely is viszonylag lassan gyarapodott, mind lakosságszámát, mind szolgáltatási infrastruktúráját tekintve. Népelesszáma 1949-re mindössze 2148 főre emelkedett, a lakások száma 316 db volt.

III. 4. Bodrogszerdahely népesség- és településfejlődése (1945–2015)

III.4.1 A szocializmus évtizedei

A szocializmus első évtizedében a legfontosabb feladat Bodrogszerdahelyen is az új politikai-ideológiai és gazdasági rendszer bázisának megteremtése. A két világháború közötti földbirtokreform keretében zajló kolonizáció, majd pedig a második világháború utáni belső telepítések és a lakosságcsere során szlovákokat és komlós-kai ruszinokat telepítettek be, ezzel párhuzamosan 1947–48-ban magyar lakosainak egy részét (30 család) áttelepítették Magyarországra (Hajós és környező települések). A gazdasági változásokat jelzi, hogy termelészövetkezetek alakultak, szőlészeti-borászati szakszövetkezet működött, de nem hiányzott a palettáról az állami gazdaság és az iparosítás sem. Fokozatosan megkezdődött a település új arculatának kialakítása (pl. új iskola, mozi, könyvtár, óvoda, Bodrog vendéglő stb.), elemi infrastrukturális fejlesztések (pl. villany, víz, aszfaltozott út stb.) hajtottak végre. E nagyszabású építkezések napjainkig meghatározóak a településközpont beépítési-morfológiai jellegét illetően. Bodrogszerdahely extenzív növekedési jelleget öltött, azaz a mennyiségi gyarapodás dominált. A népességszám 1970-ig enyhén emelkedett, majd stagnált (*1. táblázat*). Ekkor épült ki a falu délkeleti részének szabályos utca és telekhálózattal rendelkező része. A telekformák és az egyes lakóházak alaprajz kombinációiból különböző beépítési típusok határozhatók meg, amelyet a gazdálkodás módja is befolyásolt. Az 1950-es évektől a társadalmi viszonyok változása, a vonalas infra-

struktúra átrendeződése és kiépülése, valamint a kibontakozó extenzív gazdasági növekedés együttesen azt eredményezték, hogy a település alaprajza, kiterjedése és településképe markánsan megváltozott. A lakásállomány növekedésével azonban nem tartottak lépést a minőségi változások. Bodrogszerdahely 1980. évi lakásainak szobaszáma és az infrastrukturális ellátottsága mutatja, hogy még mindig minden negyedik lakás egy szobás, a lakások felében nem volt fürdőszoba, illetve nem volt megoldva a szennyvízelvezetés, s ekkor még nem ért el a lakossági igényeket korszerű módon kielégítő gázvezeték-hálózat sem a településre.

III. 4. 2 A rendszerváltozás után

A rendszerváltozás óta eltelt évtizedek ismételten a minőségi változások fontosságára irányították a figyelmet. Az 1990-es évektől a népességnövekedés 2001-ig tartott, majd csökkenés következett be. Az etnikai és nemzetiségi viszonyok változása a lassú asszimilálódás és a római katolikus népesség gyarapodásának irányába mutat. A bodrogszerdahelyi iskola a falu és a vonzaskörzetébe tartozó községek – Ladmóc, Zemplén, Kiskövesd, Nagykövesd, Szőlöske, Borsi, Bári – magyar ajkú gyerekei számára kiemelkedően fontos, azonban e településeken is megfigyelhető, hogy a magyar szülők egy része szlovák anyanyelvű osztályba íratja be gyermekeit.

Bodrogszerdahelyt olyan élhető, infrastruktúrával jól ellátott településsé kell tenni, amelyhez lakosai szorosan kötődnek, megtalálva identitásuk gyökereit és kapcsolódásuk jövőbeni lehetőségeit. A társadalmi-gazdasági változások egyik fontos szegmense az állandó változásban lévő – mind számbelileg, mind területi eloszlásban – lakónépesség és a területi dinamikára is utaló lakásállomány változása. Bodrogszerdahely lakásállománya heterogén, mind a lakások életkorát, mind típusát tekintve. A lakások komfortfokozata jól jelzi azokat a minőségi változásokat, amelyek az egyedi igényekkel és lehetőségekkel összhangban valósultak meg az elmúlt két évtizedben. A település arculata történelmi időléptékkel mérve igen rövid idő alatt figyelemre méltóan átalakult, a lakók száma, összetétele, a lakáskörülmények látványosan megváltoztak. A községi területek funkcionális hasznosításának változása, az új építészeti karakterek megjelenése, valamint a központi szerepkörök újbóli erősödése és számbeli gyarapodása markáns változásokat eredményez a belső funkcionális-morfológiai tagolódásában is. Bodrogszerdahelyen napjainkban is a falusias lakófunkció dominál, régi és új építésű nagyméretű családi házakkal. A falusias karakterek dominanciáját jelzi, hogy Bodrogszerdahelyen gyakorlatilag földszintes lakások találhatóak és mindössze 2–3 emeletes lakás van.

Az elmúlt évtizedek társadalmi-gazdasági változásai markánsan érintették Bodrogszerdahely településmorfológiai képét, melynek köszönhetően a korábban jellemző településforma jegyei jelentősen átalakultak. Bodrogszerdahely alaprajzi és egyben beépítettségi karakterképét tekintve (4. térkép) megállapítható, hogy napjainkig megmaradt az a kettősség, amely korábban is jellemző volt. A településközpont ma is olyan halmaztelepülés képét mutatja, ahol az utcák futásában kisebb törések megfigyelhetők, miként a mellékutcák szabálytalan, zeg-zugos nyomvonala is utal erre. E településrész élesen elkülönül a szabályos alaprajzot mutató településrészekről. E belső strukturális egységek markánsan kifejezik a topográfiai fejlődés és a funkcionális átalakulás időbeli és térbeli sajátosságait, azaz egyszerre jelzik a múltat, a jelent és a növekedés, illetve változás specifikumait.

Bodrogszerdahely ősi településközpontja a református templom és a görögkatolikus templom közvetlen környezete. E kis területű városias magban, a műemlék templomok, és néhány kevésbé idős ugyancsak műemlék polgárház dominál. A község meghatározó, központi funkciókban leggazdagabb területe ez, ahol az üzleti funkciók sűrűsödnek, ilyen jellegű munkahelyi koncentrációval. Itt találjuk a különböző művelődési és kulturális intézmények zömét is. A kiskereskedelmi szaküzletek, valamint az idegenforgalom és vendéglátás létesítményei gazdagabban tagolják területét. E történelmi településrész lakóházai túlnyomó részt a 19. század végén vagy a 20. század első felében épültek. A központban található lakások nagyobb része még őrzi a községre egykor jellemző hangulatot.

A község nagy részén a családi házas övezetek jellemzőek, elsősorban régi építésű, hagyományos szerkezetű lakóépületekkel, ahol keverednek a legrégebb lakóházak, az 1970-es évektől típustervek alapján épült kockaházakkal és csak alig néhány modern, új építésű, nagyméretű családi házzal. Az új épületek mellett a régi épületek egy része meglehetősen elavult. Az épületek nagyjából földszintesek, estenként magas tetőségek (padlásszoba). Beépítését tekintve a sätortetős szabadon álló családi ház típus a meghatározó, de itt-ott megjelennek az oromfalával az utca felé forduló családi házak is. A lakóházak esetében a szabadon álló beépítési mód a jellemző. Szinte kizárólag kertes családi házak épültek, az elmúlt évtizedekben, de több régi „parasztház” is megmaradt még, a hagyományos magyar bodrogi építkezések stílusát idézve. Itt napjainkban is a sätortetős, 10x10-es kockaházak cserép vagy palatetővel a jellemzőek. Az épületek korösszetétele kedvezőbb, az átlagnál fiatalabb, egyrészt az 1960–1980 között épült kertes házak magas aránya miatt, másrészt azért, mert az elmúlt húsz évben a lakásállomány a település egyes területein jelentős megújuláson ment keresztül. Ezekre a területekre a nagyméretű telkek a jellemzőek, kinézetük mind a mai napig

erősen rurális.

A rendszerváltozás nem mennyiségi elemeit tekintve, hanem minőségi-szemléletváltási prioritásokban jelent újat, melynek eredményeként a lokális közösségek számára is felértékelődtek a múlt szellemi és tárgyi hagyatékai.

IV. Összegzés

Bodrogszerdahely épített környezetének változása, kialakulásának pillanatától szoros kapcsolatban állt a mindenkori társadalmi-gazdasági folyamatokkal. E folyamatok változásai napjainkig nyomot hagytak a település arculatán, beépítettségi képén és a vonalas infrastruktúra fejlettségén. A település mai arculata a térben és időben is változó jelenségek összességének eredménye, magán hordozva a mindenkori társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális fejlesztő tényezőket. Térszerkezeti helyzetét a Felső-Bodrogszék kapujaként a Sátoraljaújhelyhez közeli fekvése határozta meg. Bodrogszerdahely azonban a munkahely mellett egyre jobb lakóhelyé is kell, hogy váljon az élhetőségi maximum (pl. környezeti állapot, esztétikum stb.) elérése érdekében. A demográfiai és beépítettségi/műszaki paraméterek markáns különbségei mellett Bodrogszerdahely, mint a különböző társadalmi-gazdasági tevékenységek (lakóhelyi, ipari, kereskedelmi, rekreációs) és társadalmi csoportok differenciálódó lakó- és munkahelyeként értelmezhető. Erősödik a közösségi összetartozás igénye és a lokalitás jelentősége, s mindezek biztató jelek az új évezredben Bodrogszerdahely jövője szempontjából is. A település növényzete, a kertek, parkok, erdők, út- és térfásítások, mezőgazdasági felületek együttesen alkotják azt a zöldfelületi rendszert, amelynek megőrzése és fejlesztése kedvező az életlehetőségek és rekreációs funkciók hosszú távú ellátásához.

Felhasznált irodalom

- BOGOLY J. (2004): Felső-Bodrogszék és Ung-vidék kisenciklopédiája. Királyhelmece. 2004.
- BODROGSZERDAHELY. Honismereti Kiskönyvtár 90. szám. Komáromi KT Kiadó Kft. Komárno. 1998.
- BOROVSKY S. (1905/07): Zemplén vármegye története. Budapest 1905/7.
- CSORBA Cs. (1988): Várak, várkastélyok, kastélyok, kúriák a Bodrogszéken. Borsodi Művelődés. pp. 58–67.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geográfiai szótára I–IV. kötet. Pest.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest. p. 190.
- VALTER I. (1974): A Bodrogszék honfoglalás kori és középkori településtörténete. Agrártört. Szemle. pp. 1–55.

Harangok szavai

A belehallás jelensége Krúdy műveiben

Ósi *harang* szavunk, melyet még a finnugor kor előtt, valamelyik török nyelvből vettünk át, mind jelentésénél, mind hangzásánál fogva: mély magánhangzó, orrhanggal ejtett szóvégi mássalhangzója, a zenei *ng* hangkapcsolat következtében szókincsünknek *ünnepélyes, békét, nyugalmat árasztó*, mondhatnánk *méltóságteljes* eleme (vö. Szathmári 2003: 381). Nem véletlenül jutott tehát eszembe éppen a *harang* szó és a *harangok szava*, amikor témát kerestem a dr. Sallai József tanár urat, a „Jóska bátyánk”-at köszöntő kötetbe. Nem véletlenül, hiszen Ünnepeztünkét először hallgatójaként, majd később főiskolai kollégájaként maga körül mindig *békét, nyugalmat, derűt árasztó*, őszinteségével, munkabírásával, szakmai teljesítményével *tiszteletet érdemlő*, mondhatnánk *méltóságteljes* embernek ismertem meg. Emellett választásomnak az is oka volt, hogy a „harangok szavá”-nak interdiszciplináris témája részben történeti-helytörténeti érdekű, és így egybevág Ünnepeztünk munkásságával, ugyanakkor az általam művelt tudományterületekhez, a nyelv- és irodalomtudományhoz is illeszkedik.

*

A belehallás jelenségére először a néprajzkutatók figyeltek fel, és számos adatot rögzítettek például az állatok hangjának vagy a harangszónak a népi magyarázatairól, ám az etnográfusok után a nyelvészek is behatóan foglalkoztak e jelenséggel (vö. például Kiss 1961, Rácz 1992, Lukács 2001, Szathmári 2003). Magam is egy nyelvész, Rácz Endre meghatározását idézem, ő így jellemzi a belehallást: „Környezetünk hangjelenségeit [...] a már meglévő, értelmes szavaink segítségével vagy ezeknek értelmes kapcsolataival érzékeltetjük; a külvilág hangjaiból értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat vélünk kihallani, másképpen szólva: értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat értünk beléjük” (Rácz 1992: 3.). A belehallás, mint erre Rácz (i. h.) is rámutat,

szoros kapcsolatban van a szépirodalommal is, különösen a művészi hangutánzással, hangfestéssel, másrészt gyakran fontos stilisztikai eszközökké válik.

A belehallás érdekes szépirodalmi példáival találkozhatunk Krúdy Gyula műveiben. Ezek több szempontból is figyelemre méltóak: egyrészt tanúsítják azt, hogy az író mélyen ismerte szülőföldje néphagyományait, másrészt a nyelvi játékok iránti fogékonyságáról is tanúskodnak. Első példám Krúdy egyik legismertebb művéből, A tiszaezlári Solymosi Eszter című regényből származik.

Elharangozták már a delet az eszlári toronyban, de a Túlatiszánról is idáig hozza a szél a harangok hangjait, amelyek mindig azt panaszták: „Nincsen kenyér...”, „Itt sincs, itt sincs!” Amint a Tisza menti falvak tornyai szoktak felelgetni egymásnak.

(K. Gy.: A tiszaezlári Solymosi Eszter. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1975: 461.)

A Krúdy-műben egymásnak felelő harangok szava pontosan meg-egyezik a néprajzi gyűjtések által is megörökített harangszó-magyarázatokkal (vö. pl. Kiss 1961: passim, Erdész 1987: 441), de nemcsak ezért érdemes figyelmünkre ez a motívum, hanem mint a regény történetének háttérrel adó hiteles környezetrajz eszköze is.

Az eljegyzés című Szindbád-novellában szintén „beszélgetnek” a harangok. A cselekmény valahol a Tisza mentén, a „Lufercsi”-csárdában játszódik, az odavivő utazás alatt hallják a történet szereplői a harangok szavát:

Szép októberi nap volt, utazáshoz való idő, a környékbeli harangok mondogatták már a déli verset. „Nincsen kenyér Rádon” – panaszkodott a messziben egy kis harang. „Itt sincs, itt sincs!” – sietett a felelettel a kemetyei harang. Az aranylábú kéki harang tűnődve kérdegetti a távolból: „En istenem, miből élnek a komék?” „Mibelőlünk élnek!” – kiált a nagyhalászi harang.

(K. Gy.: Szindbád. Budapest, Magyar Helikon, 1975: 327.)

A fenti részletben Nyíregyháza környéki, pontosabban rétközi falvak harangszavait idézi fel Krúdy. A tiszarádi harang szava és az arra felelő „kemetyei” harang a tiszaezlári Solymosi Eszter című regényből megismert harang-párbeszédet variálja. A nem e tájra valóknak bizonyára fel sem tűnik az a tény, hogy *Kemetye* nevű község nincs a Krúdy által e novellában felidézett vidéken. Azonban csak egyetlen betűt kell kicserélnünk ahhoz, hogy megkapjuk a valóságosan létező rétközi település: Kemece nevét. Hogy a név forrása *Kemecse*, azt a hangalaki hasonlóság mellett egyértelművé teszi az elbeszélésben említett másik három település Rád (Tiszarád), Kék és a Halász (Nagyhalász). Ugyanis a szóban forgó négy helység egy néhány tíz kilométeres sugarú körön belül fekszik, mint azt az alábbi térképrészlet is mutatja:

A Rétköz Schedius Lajos és Blaschnek Sámuel 1833–36-ban készült Magyarország-térképén

(A kép/térképrészlet forrása: Kiss 1961: 11)

A térkép segítségével nagyjából rekonstruálható Szindbád fiktív utazásának az életrajzi háttérből adódó egy lehetséges útvonala: az út Nyíregyháza felől a Tisza irányában lévő pusztai csárdához vezet.

Nem sikerült kiderítenem, hogy az eredeti kéziratban (talán nincs is meg már a kézirat) vajon *Kemece* vagy *Kemetye* szerepel. Könnyen lehet, hogy pusztán az egykori szedő hibájának tudható be, hogy minden, a novella általam megnezett kiadásában *Kemetye* áll. Magam mindenestre nyomdai hibának tudom be ezt a *ty*-t, hiszen ha a másik három községet valódi néven szerepelteti Krúdy, ugyan mi oka lett volna arra, hogy éppen Kemeccével tegyen kivételt?

Érdekes egyezéseket, ugyanakkor különbségeket is találunk akkor, ha összevetjük a négy községnek a Krúdy-szövegben megjelenő harangszavait azzal, amit Kiss Lajos a régi Rétközről írt monográfiájában a belehallással és a települések akkori helyzetével, történetével kapcsolatban mond. A Rétközben nemegyszer megtörtént, hogy a kiáradó Tisza elvitte a termést, így a kenyérnek való gabona is idő előtt elfogyott. „Ilyenkor még a harangok is panaszkodtak. A kisközségek harangjai már kora tavasszal elkezdték a panaszkodást. A legkisebb községé, a tiszarádié (sic!) harangja ezt mondta: *Nincsen kenyér Rádon*. A vasmegyeri kisharang szaporán fecsegte: *Megyeren sincs. Megyeren sincs*. A legnagyobb rétközi község harangja bűgva hirdette: *Már Halászban sincs kenyér*” (Kiss 1961: 250). A Krúdy-szövegrészletben a kemetyei/kemecei harang is

az inséget hirdeti: *Itt sincs, itt sincs!* A Rétköz szélén fekvő Kemecsen a valóságban viszont általában bővében voltak a búzának, hiszen a falu határának egyharmada a rétközi földeknél hat méterrel magasabban fekvő Nyírségben van. Régi harangja – a Kiss Lajos (1961: 156) által megörökített hagyomány szerint – „azt hirdette, amiből a legtöbb termett: *Búzát, gabonát!* Ebből a legszegényebbeknek is volt elegendő. A kemecseiek nem is ettek tukorcát (gyékénytöve), mint a rétköziek. Bőven volt gabona, ugyanannyira, hogy az 1860-as években községről-községre hordták (Gáva, Paszab, Rád stb.), míg el tudták adni”.

Röviden hadd térjek ki arra is, hogy miért adhatta Krúdy az *aranylábú* jelzöt a kéki harangnak. Egy monda szerint a kéki halászok valamikor egy aranylábú kis kék asztalt húztak ki a vízből. Ezzel függhet össze, hogy „a nép aranylábú kis Kéknek mondta a községet” (Kiss 1961: 176). A néphagyományban tehát a jelző magára a településre vonatkozott, Krúdynál viszont – mondhatni, a szinekdoché stilisztikai alakzatára emlékeztető jelleggel: az egész-rész viszony alapján – a harangra.

A fent bemutatottaknál még szorosabb egyezéseket találunk az „eredeti” népi harangszó-magyarázatok és a Krúdy-szövegben megjelenő belehallások között Kiss Lajos (1929: passim) Földművelés a Rétközön című munkáját alapul véve. Eszerint ugyanis a következőképpen szól a harangok: Rád harangja így kezdi a panaszkodást: *Nincsen kenyér Rádon*, a legnagyobb községé, Halászé búgva hirdeti tovább: *Már Halászban sincs kenyér*, a megyeri kisharang erre szaporán fecsegi: *Megyeren sincs, Megyeren sincs*. Kemecse harangja sajnálkozva kérdezi: *Boldog Isten, honnan élnek ökemék?* Mire csüfölvél felel a jólétben élő Bogdány község harangja: *Innen élnek a szegények!*

A Károlyi különös pályafutása című portréban szintén beszélgetnek a harangok:

Keserves akácok, messze fehérlő, még havas mezők, szálldosó varjak a térdig érő, sáros út fölött. Magyarország ez, bánatos tájképeivel, amelyen most a lakodalmas menet halad. Aklok, csűrök, tanyaházak... Kálban delet harangoznak. Csak tudnám: mit mondanak a káli harangok? Talán azt: „Nincsen kenyér Kálon!” – A kápolnai harang ráfelel „Itt sincs, itt sincs!” – Aminthogy a harangok ezen a nyelven beszéltek akkor Magyarországon.

(K. Gy.: A tegnapok ködlovagjai. Budapest, Eri Kiadó, 2004: 46)

A néhány évvel Trianon után megjelent, ebben a részletben Károlyi kápolnai földosztását felidéző, alaphangulatában kesernyés, itt-ott ironikus szöveg jellegéhez igazodik a panaszkodó harangszó is. Az előző példák alapján feltételezhetjük, hogy Krúdy szülőföldjéről „plántálta át” Hevesbe a harangszó-magyarázatok. Ha így is van, elfogadhatjuk a megidézett korszak (1919 februárjában történt a kápolnai földosztás)

valóságára utaló keserű indoklást: *Aminthogy a harangok ezen a nyelven beszéltek akkor Magyarországon.*

Könnyen elképzelhető, hogy az itt említettek mellett Krúdy más műveiben is előfordulnak hasonló „belehallások”, harangszó-magyarázatok. Magam is remélem, hogy újabbak kerülnek majd felszínre, és ezeknek a bemutatása, elemzése is hozzásegít majd minket Krúdy írásművészetének és szűkebb régióink hagyományainak jobb megismeréséhez.

*

Azt, hogy a harang és a harangszó motívumának milyen nagy jelentőséget tulajdonított Krúdy, nemcsak e motívum gyakori előfordulása mutatja, hanem például a következő, az egyik Szindbád-novellából származó „oktatás” is, amelyben a főhős, Szindbád így tanítja fiát a harangszó jelentéséről és az életünkben való jelentőségéről:

Mert jegyezd meg magadnak, hogy a harangozás nem olyan könnyű dolog, amint mi itt a földön látjuk. A harangozónak pontosan kell tudnia, hogy milyen alkalomkor melyik harangját szólaltassa meg. Más harangot kell meglóditani ünnep előtti estéken, és több verset kell elmondani a haranggal, mint valamely közönséges estén. Másképpen folyik a harangozás búcsúnapokon, amikor már mindenki részeg, csak a harangozónak kell józannak lenni. És mást játszik a harang, például, a király nevenapján. Ezeket mind tudni kell az embernek, aki nem akar eltévedni az életben.

(K. Gy.: Szindbád. Budapest, Magyar Helikon, 1975: 327.)

2016 decemberének 25. napján, az ünnep estéjén – ha hiszünk Krúdy tanításának: és mért ne hinnénk? – *több verset kell elmondani a haranggal, mint valamely közönséges estén.* Sokunknak, Sallai tanár úr tanítványainak, tisztelőinek, barátainak nemcsak a karácsony ünnepének örömét jelenti majd ez a nap, hanem a születésnapi köszöntés örömét is. Abból a több ünnepi „versből” köszöntse hát néhány majd őt is, velünk együtt kívánva egészségben teljes, örömeinkben gazdag éveket! Én mindenesetre „belehallom” majd a harangszóba: „Isten éltesse Jóska bátyánkat!”

Irodalom

Kiss Lajos 1961 – *Régi Rétköz.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kiss Lajos 1929 – *Földművelés a Rétközön.* A Nyírségkutató Bizottság dolgozatai III. Debrecen.

Rácz Endre 1992 – *A behallás jelenségéről.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lukács László 2001 – Népi harangszó-magyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 56–68.

Szathmári István 2003 – Harang szavunkról. In: Balázs Géza–Bencédy József–Deme László–Fábián Pál–Grétsy László–Szathmári István: *Kedves Hallgatóim! Válogatás a Magyar Rádió Édes anyanyelvünk című műsorából.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 381–384.

Erdész Sándor 1987 – A Rétköz néprajzáról. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle.* 438–441.

JÁNOSI ZOLTÁN

„Fogadott földem”

A tiszadobi és a nyíregyházi évek szerepe Ratkó József költői életútján

*Szeretettel és tisztelettel a 80 éves Sallai Józsefnek,
e föld szerelmesének és éltetőjének*

Az 1936-ban született, s 13 éves korában „lelenc”sorsba került Ratkó József életének 1951-ig tartó nehéz szakaszában Tiszadob, a Gyermekváros (1950 és 1951 között) a viszonylagos megnyugvás, az otthonra találás esélyének periódusát jelentette. „A második világháború utáni években „valahol Európában” az országos szegénység és rendezetlenség közepette az újjáépítés lázában, az újrakezdés reménye ébredt, egy emberibb élet esélye formálódott. A koalíciós idők demokratikus illúzióinak, valamint a világmegváltó átalakulás szociális ígéreteinek farvizén valóban jelentős társadalmi mobilitás bontakozott ki, az esélytelenek széles rétegei ülhetek iskolapadokba. A nagyhatalmi érdekszféra, a megszállással silányuló felszabadulás nyomán berendezkedő diktatúra, a valós és ideológiai terror sötétebb horizontja csak később mutatta magát (...) Ratkó Józsefet éppen ez a lázas kor sodorta a lelencvilág keretei közé, az az idő, amely az egyetemes pusztulás mellett és után termette az önzetlenséget és az áldozatkészséget is, ahol éppen a tömegesen árván maradt gyermekek sorsán fordítandó, mutatta magát a pedagógiai elkötelezettség, a humánus vagy csak az egyszerű, kézzelfogható jó szándék.”¹ Tiszadobon, s később majd Nyíregyházán is ez a szellem elevenen és erősen élt, s jelentős mértékben segítette nagyszerű felnőtté formálni a kor viszonyai között cseperedő embert. „Az intézményrendszerben még nem vált totálissá az állam, még nem itatta át a pórusokat az elbutulás vulgáris ideológiája. A gyermekotthonok közül többen is egy-egy kiváló nevelő megpróbálkozott a demokrácia valódi kereteit kiépíteni, afféle gyermekköztársaságot teremteni, s erre még a pedagógiai hősköl-

¹ *Antall István*: A lelenc Ratkó József és az állami gondozottak. In: „Leszek haláltól ronthatatlan.” Olvasókönyv Ratkó József életművéhez. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta: Jánosi Zoltán. Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány kiadása. Budapest, 2010. 56–58.

temény makarenkói sztálinizmusa is hivatkozással szolgálhatott. Hozzá kell tennünk, hogy a vidéki iskolákban – ha az átvett tanárok megüszták a B listázásokat – nem egy, a hagyományos iskolai rend populáris értékeit és igényességét átmentő kiváló ember tanított, aki ismerte a tehetséggondozás felelősségét is.”² Az emlegetett nyíregyházi középiskolai tanárok és a tiszadobi nevelők, sőt más dolgozók között is számos ilyen ember volt. Róluk (Tiszadobról például Bagoly Lajosné, Bugya József, Kelemen Lajos és mások) Ratkó később versben és prózában is szeretettel emlékezett meg. (*Halálhír; Gyermekváros, Tiszadob*) Ezt a mélyről jövő, s a perifériára szorított közösségekből konstruálódó emberséget sokan tekintik a Ratkó-líra egyik karizmatikus felhajtóerejének, maga az előbbi gondolatokat megfogalmazó Antall István, az egykori jóbarát is. „Ratkó József költészetének érzelmi többletét, monumentális vonásait, megrendítő erejét, történelmi távlatait, társadalmi és szociális érzékenységét éppen az a sokszor mélységesen keserű tapasztalás, a kegyetlen sors, a többszörös kiszolgáltatottság, a kemény próbák sora, s az ebből fakadó örök nyugtalanság tette teljessé. A városperemi gyermekkort, az ipar fekete árnyékát, a tájak szépsége, a természet közvetlen élménye, a falvak bensőségessége ellenpontozta Erdőbényétől Kisrosvágyig, Tiszadobig. S ez az itt rögzülő élmény kötötte egy életre felnőtt éveiben is az ország keleti feléhez, Nagykovácsyhoz. Kegyetlen mondat, de ez az önpusztító, önemésztő, kétségekkel teljes lélekállapot, amelynek éppen a lelenc sors teremt gyúanyagot, termi meg az időtlen szépséget”³ A Tiszadobon eltöltött években kamasszá érő Ratkó szellemi fejlődését későbbi útján is alapvetően és gazdagítóan befolyásolta a Tisza melletti falu, a Gyermekváros nevelő „iskolája”, illetve ennek emléke. Az oktatás minősége, a sportélmények, az első szerelmek, barátságok életre szólóan mély emberi kötődéseket alakítottak ki benne.

A tiszadobi évek tiszta örömről és felemelő környezetéről Babosi László néhány tömör sora összegző képet fest. „Ratkó József eddigi zaklatott élete megnyugodott, s itt töltötte gyermekkorának „két legszebb” esztendejét. „Ez a térképen nem található város, »második születésem« helye [...] szorongásaim, gyászom oldódtán itt láttam és csodáltam meg először a bajaimon túli világot. S ezért lett fogadott földem Szabolcs-Szatmár megye.” A kis Tisza menti szabolcsi falu és környéke „archimédési” pontja lett a költőnek. A nyurga, nagyon sovány Ratkó Jósának társai közt Csang volt a beceneve, mert olyan sovány volt, mint kínai névadója. A gyermekvárosban technikai mindeneként dolgozó Bugya Józsefben, feleségében s nyolc gyermekükben pedig olyan befogadó családi közösségre talált, amely részben pótolta a pótolhatatlant: saját családjának hiányát. Itt „nyílt rá szemem a világra. Megszerettem a Rákóczi-erdő évszázados tölgyeit, a Tiszát, s ámulva vettem észre, hogy a felnőt-

² uo.

³ uo.

tek nem azért élnek csak, hogy verjék a gyerekeket.”⁴ „Ha kérdik, hová való vagyok, Budapestet említem, szülővárosomat, de azonnal eszembe jut egy másik város is, amelyhez gyerekként s felnőttként is több közöm van, mint a fővároshoz. (...)” – írja a költő később *Gyermekváros, Tiszadob* című emlékezésében. A környék több fiatalkori vers megírására is ihletti (*Hajnal a Holt-Tiszán, Levél a Holt-Tisza mellől, Tiszai falu* stb).

A rendszeres és komoly tanulás, az igényes közösségi élet, a visszahatás alakító akarata a közösségi sorsra igen nagymértékben erednek a költő tiszadobi éveiből. Mindezek erős inspirációként hatottak Ratkó továbbtanulási szándékaira is, annak állomásaira Nyíregyházán, előbb a technikumban, majd a gimnáziumban. Tanulni, olvasni már korai éveitől szeretett. „Szeretek tanulni. Minden másnap megyek csak iskolába, akkor, amikor én vagyok a soros. Apámnak van egy rossz bakancsa, abban járunk felváltva Lajcsi bátyámmal. Az a szerencsém, hogy ő nem nagyon kedveli a sulit, ezért gyakrabban kerül rám a sor. Ma már le tudtam írni hibátlanul a 2031-est.”⁵ Emlékezése szerint olvasni már négyéves korában megtanult édesanyjától és testvéreitől. „Állandóan olvasok. Elbújok az ágy alá, mert édesanyám sokszor hív segíteni, s rossz abba hagyni az olvasást. Ilyenkor sunyítok mindig, amíg rá nem jön, hová bűjtam. Most a *Nyomorultakat* olvasom – jó könyv, csak azt nem értem, hogy Gavroche miért osztja meg azzal a két gyerekkel a kenyeret.”⁶

A korai éveitől könyveket forgató fiú a hányódásának hullámain jelentő putnoki, parasznyi, erdőbényei, hajdúhadházi és más településeken, majd Tiszadobon végzett általános iskolai után 1951 szeptemberében Nyíregyházán már a valódi szellemi felemelkedés esélyeit kapja meg. Szorgalma és éles felfogása jó lehetőségeit kínálja embersége és tehetsége kibontakozásának. „Ratkó, befejezván az általános iskolát, 1951 szeptemberétől „ifjúsága városában”, Nyíregyházán, a 7. Számú Magasépítőipari Technikumban kezdte el a középiskola első osztályát. Tanulmányi értesítője szerint az első két évben jól tanult, de harmadikos korában egyre rosszabbul érezte magát a technikumban, mert a magasépítészet igen távol állt érdeklődési körétől. Az 1953/1954-es tanévben félévkor és év végén néhány szakmai tantárgyból „szándékosan” megbukott: nem járt be bizonyos órákra és nem teljesítette a követelményeket, de ekkor már szorgalmasan írta verseit, melyek közül sok megjelent a helyi napilap, a Szabolcs-szatmári Néplap hasábjain. Szerencséjének és „irodalmi sikereinek” köszönhetően az iskola nem gördített akadályt az elé, hogy 1954 szeptemberétől az Állami Kossuth Lajos Általános Gimnázium harmadik évfolyamán koptassa a padokat.

⁴ Idézi Babosi László i. m. 110.

⁵ Ratkó József: Önéletrajz. uo.

⁶ uo.

A nagy múltú iskola életébe könnyen beilleszkedett, s annak hamarosan megbecsült diákja lett. Itt ismerkedett meg az irodalomszerető földrajz-történelem szakos tanárral, Horváth Miklóssal, akivel szorosabb, egyfajta atya-fiúi kapcsolatot alakított ki.⁷

A tiszadobi, majd a nyíregyházi évek emberformáló szerepét a későbbi szerkesztő munkatárs, Antall István e települések szellemiségét hűen tolmácsolva elemzi: „A nevelőszülőktől nevelőszülőig való hányattatás után a közösségi eszménnyel együtt, a tanári önzetlenség, a vidék emberi és természeti élménye nemcsak a viszonylagos biztonságot, de a felemelkedés esélyét is megadja a gyermek Ratkó Józsefnek. Az otthontalanság tragikumája után ez a világ, a „gyermekköztársaság” eszménye és gyakorlata formálta mértéken felül erőssé társadalmi felelősségtudatát, a „mindenhez közöm van” magatartásformáját, alakította érzékenységét, az esetekkel való azonosulás képességét, a személyes sorsán keresztül a teljességet értelmezni képes történelemszemléletét. A korán megmutatkozó szellemi adottságok, a kiemelkedő képességek, a költői hajlam nyomán a későn városiasodó, mégis jelentős iskolai hagyományokkal bíró Nyíregyházán a személynek szóló pedagógia figyelméből arra is futja, hogy a műszaki középiskolából a nagy múltú (egykor Krúdy Gyula által is látogatott) Kossuth Gimnáziumba irányítsák. A Margócsy tanító-tanár dinasztia matematikus tagja, Emil bácsi egyenleti útját. Ez az a közeg, amely az evangélikus tírják polgári mentalitást akkor is, akaratlanul akár, szinte töretlenül őrizi, amikor arra más agresszív ideológiák igyekeznek rátelepedni.”⁸

A nyíregyházi középiskolás években a fiatalember már erőteljesen keresi a tehetsége természetét legjobban megmutatni és kibontakoztatni képes cselekvési formákat. A belső nyugtalanság és az érdeklődő útkeresés viszi a sport (az ökölvívás, az úszás, a vívás) tevékenységeihez, s nemcsak a földön, hanem a levegőben, az addig csak képzeletben elért magasságokban is. A „földhözragadt” szegénységbe született fiú szinte addigi sorsára is választ adó, jelképes, már-már mesei fordulatjal jelentkezik a Nyíregyházi Repülőklub Ejtőernyős Szakosztályába, s éveken keresztül hajt végre ugrásokat. Ez a magasból, az ég közeléből alátékintő, s hatalmas arányokat és távlatokat átlátó optika később versei világában is vissza fog tükröződni (*Dal, Üzenet*). A repülés és az ejtőernyőzés emlékeit később versben is (*Ejtőernyősök*, 1987) megörökíti: „A madárlátta levegőben / zuhanóban, majd lebegőben, / A szél szikláiközi résen / suhantunk föld felé merészen. // Alaprajza folyónak, fának, / búzaföldnek, kisebb hazának – / úgy néztünk, hajoltunk fölé mi,

⁷ Babosi László: „Kedves Miklós Bátyám!” Ratkó József levelei Horváth Miklóshoz. In: „Leszek haláltól ronthatatlan.” Olvasókönyv Ratkó József életművéhez. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta: Jánosi Zoltán. Magyar Napló–Írott Szó Alapítvány kiadása. Budapest, 2010. 36.

⁸ Antall István: Annetált metétk. Ratkó József és a határon túli magyar irodalom. Tariménes. Ratkó József emlékszáma. 2006. 1. 206.

/ mintha volnánk tervezői. // S aztán a föld – Föld! – újra lent / lestük a fönti végtelent, / hogy senkit semmi baj ne érjen; / álmunk épségben földet érjen.”

Képzőművészeti és zenei próbálkozásai mellett ekkoriban fordul érdeklődése a költészet irányába is. Emlékezete szerint 1953-ban, egy általa „rossznak” minősített, így számára kihívásként, a költészetpróba alapjaként szolgáló Zelk Zoltán-mű ihlette először versírásra. „Elég régen, 1953-ban, 17 éves koromban kezdtem verset írni. Itt jártam középiskolába Nyíregyházán akkor” – emlékezik egy interjújában.⁹ Egy másik beszélgetésben, részletesebben kibontva pályakezdését, arra a kérdésre, hogy „Mikor írta első versét, és milyen témában?”, minősíti is első műveit: „Ajaj. Ez a legkellemetlenebb kérdés számomra, mert ha visszaemlékszem az 1953-as évre, építőipari technikumba jártam akkor, és akkor írtam az első verseimet is, amelyek közül talán egy vagy kettő maradt meg. A többi, az a bizonyos első is, rendkívül rossz volt.”¹⁰ „Tizenhét évesen úgy éreztem, ha nem tudom valahogyan kifejezni magam, megbolondulok – nyilatkozik legelső verséről – Ekkor kezembe került Zelk Zoltánnak egy nagyon rossz verse. Azt mondtam magamnak, kutya legyek, ha nem tudok ilyet írni én is. Később persze kiderült, hogy sokáig képtelen voltam még azt a rossz verset is megközelíteni” Még az előző évben (1952-ben) „szerzi be” a nyíregyházi ócskapiacra a Cserépfalvi Kiadó által megjelentetett *József Attila összes versei és műfordításai* című kötetet, amely (már 1953 után) egész költői életművének legegységesebb és legerősebb poétikai és erkölcsi orientációja lesz. „’53-ban kezdtem el az írást nagyon inas színvonalon, és amikor az olvasmányaim elvezettek József Attilához, akitől szerintem ma a legtöbbet lehet tanulni fiatalnak, akár költő, akár pedig nem az, akkor kezdtünk el ketten a ceruzámmal valamivel jobb verseket írni.”¹¹ – rögzíti József Attila szerepét pályája indulásában. S életútja teljes ívében is igen gyakran utal majd vissza József Attila szerepére műveinek formálódásában. József Attila személyiségében, sorsában nemcsak a költői példát, hanem személyes sorstörténete számos vonásának tükörképét is megtalálja. „Természetes, hogy aki ma verset akar írni, az József Attilát ki nem kerülheti. Én sem kerülhettem ki: már 1952-ben, amikor kezembé jutott az egyik könyve Cserépfalvi kiadásában (ócskapiacról vásároltam), nagyon megszerettem, annál is inkább, mert az én gyerekkorom kísértetiesen hasonlít József Attilához. Az én anyám is rákban halt meg, én is nevelőszülőknél nevelkedtem, aztán gyermekotthonban voltam, apám részeges ember volt, és így tovább. De nem csak ez, hanem

⁹ Rádiós interjú Ratkó Józseffel. In: Ratkó József összes művei, III. Próza. Kairosz Kiadó–Ratkó József Olvasótábori Egyesület. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Babosi László. A szövegeket gondozta: Ratkó Lujza. Budapest–Nagykálló, 2014. 393.

¹⁰ Beszélgetés Ratkó Józseffel. uo. 388.

¹¹ Látogatóban SZOT-díjasoknál. Ratkó József. uo. 524.

az is hozzáköt – mert nem tudom kikerülni őt –, hogy rendkívül tiszta, nagy művész. Azt hiszem, ő a világ legkisebbmizettebb, legnagyobb és legtisztább embere, művésze, költője. És aki ma verset akar írni, az nem hinném, hogy ki tudná őt kerülni, más nyomdokon indulhatna el.”¹² József Attila hatásának súlya, ennek újra és újra történő fölmérése az eligazító fény erejének sugárzásával kíséri végig a teljes Ratkó-pályát. „Elődöm, mesterem és apám József Attila, akit a még hívó gyermek konokságával és hitével próbáltam föltámasztani magamban. Költői létem tőle ered, amiképpen a testi apámtól s édesanyámtól; tőle tanultam a magyar versbeszédet, első verseim őrzik „szellem-ujjának” vonásait.”¹³ „József Attilától tanultam meg igazán verset írni. Ez még ma is érezhető némelyik versemben.” – rója papírra még 1971-ben is.¹⁴

Verskísérletei – s környezetének, tanárainak biztatásai is – arról győzik meg, hogy sorsának, tehetsége természetének a líra kínálkozik a legnagyobb esélyeket kínáló megnyilatkozási terepéül. Rövidesen – s kezdő költőként jelentkezésének már első évében – 1953 decemberében két verse (*Nem emlékszem*, *Vallomás*) napvilágot lát a *Szabolcs-szatmári Néplapban*, amelynek 1955 őszeig rendszeres szerzője lesz. A *Nem emlékszem* az édesanyjára és kora gyermekkorára visszatekintő költemény, amely szerint kevés mese jutott neki és testvéreinek cseperedő életükben. Anyja, apja fegyvergyárba jártak dolgozni, s a legszebb mesének mindig az bizonyult, amikor a gyárból az odavitt, de el nem fogyasztott ételét visszahozva édesanyja „madárlátta kenyeret” adott át a kicsiknek. („De szebb volt az a legszebbik mesénél, / hogy – amit reggel elvitt – kenyerét / hazahozta; „madárlátta”- mondta / s eltakarta kezével szemét...”) A *Vallomás* pedig a maga rövidsége és patetikus-sága ellenére máris azt a küzdésre elszánt Ratkó-vonást mutatja fel, ami egész életében arcának egyik legfontosabb meghatározója maradt: „Tanúskodik majd minden költemény, / mily lendülettel vágtam én a harcnak: / emelt fővel, büszke öntudattal, / s ritmusával egy újhodó tavasznak.”

Első jelentkezése után mintegy fél évre, 1954 júliusában *A kedveshez* és az *Egy régi sírnál* című költeményeivel már az *Irodalmi Újság* is bemutatja.¹⁵ *A kedveshez* a fiatal szerző első, nyomtatásban megjelent szerelmes költeménye. Az *Egy régi sírnál* Ratkó egyik alapozó, a történelemnek szóló szociális üzeneteként a sírban nyugvó ember kihasználta, hatalomtól kifosztott életét s ennek igazságtalanságát, négy epigrammatikus sorban mutatja fel. Az *Egy régi sírnál* már a költőnek a múltba tekintő, a történelmet is befogadni akaró szándékát és szociális érzékenységét is megjeleníti a négysoros emberi portréban. Elődje lesz így ez

¹² Beszélgetés Ratkó Józseffel. uo. 388.

¹³ Rádiós interjú Ratkó Józseffel. uo. 395.

¹⁴ *Ratkó József: A magyar költészet napja*. uo. 275.

¹⁵ Lengyel Magda beszélgetése Ratkó Józseffel. uo. 411.

az arckép azoknak a verseinek, amelyek az előző generációk: „az öregek” emberi-nemzeti teljesítménye előtt hajtanak fejet, s előzménye lesz e rövid alkotás a szerző későbbi halott-mitoszát kiteljesítő műveinek is. Amelyek úgy koncentrálnak a sír alatt nyugvókra, mint akik hagyatékukkal, magatartási modelljeikkel a mindenkori jelenben is működtetik, örökségük erejével, a világot (*Az öregek, Mégis csak ők*). A Váci Mihály egyes műveire is emlékező (*Hatszáz forint*) aforisztikus miniatúra ezért tölt be rövidsége ellenére is fontos szerepet e későbbi költői téma kiteljesedésének genezisében. „Ez áll a fejfán: Élt hetven évet. / Becsaptátok ott is, a hant alatt! / Hazudtatok az öreg legénynek: / talán tízet élt s gürcölt hatvanat.”

1954 szeptemberétől a fiatal Ratkó már nem a magasépítő technikum, hanem az Állami Kossuth Lajos Általános Gimnázium diákja, ahol a harmadik évfolyamon folytathatja tanulmányait. Az iskolaváltás gyorsabb sebességet ad költői kibontakozásának. Itt a bölcsészet, az irodalom iránt még elkötelezettebb környezet: diáktársaság és tanári kar veszi körbe. S decemberben már első, kötetben megjelent (antológiába került) költeményeinek is örülhet. Kiss Tamás és Durkó Mátyás szerkesztők három versét válogatják be, mások között Móricz Zsigmond, Ady, Veres Péter írásai mellé, a *Túl a Tiszán – Tiszántúli írók és művei* című Debrecenben kiadott antológiába. Pályájának (egészen Ratkó haláláig) ekkortól kezdve lesz gondos figyelője és támogatója a Debrecenben élő Kiss Tamás, költő, szerkesztő, a *Nyugat* harmadik nemzedékének a cívisvárosban élő elismert alakja. S mellette később még támogatók sora lép fel Ratkó irodalmi tehetségének kibontakoztatása érdekében (tanára, Horváth Miklós, a nyíregyházi költő, Bory Zsolt, a szintén a városban élő irodalomtörténész, Margócsy József, majd Illyés Gyula, Váci Mihály, Fábrián Zoltán és mások is). Az iskola, a város szellemi felhajtóerejét is értelmezve, első költői jelentkezése utáni sikereit Babosi László így foglalja össze: „Az országos visszhangot kiváltó könyv recenzensei mind említést tettek a gimnazista poétáról, igaz, nem versei esztétikai minőségét emelték ki, hanem életkorát, tehetségét. E kötetben Ratkó versei a neves debreceni költő, Kiss Tamás jóvoltából jelenhettek meg, aki a fiatal Ratkó egyik mentora volt. Ugyancsak Kiss Tamásnak köszönhető, mivel ő volt akkor az *Alföld* egyik szerkesztője, hogy 1955-ben Ratkó a vidéki folyóiratok közül először a debreceni folyóiratban jelentkezett egy verssel. Nyíregyházi diákévei alatt a városban pezsgő kulturális élet folyt. Fiatal értelmiségiek, főként pedagógusok és középiskolás diákok kaptak lehetőséget, hogy különböző irányú ambícióikat megvalósíthassák. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) megyei szervezete színvonalas tudományos és művészeti előadásokat szervezett az érdeklődők számára. Létrejött a Megyei Írócsoport, amely a megyében élő és alkotó írók és költők irodalmi életét fogta össze. 1952 decemberétől már sugározta

adásait a Magyar Rádió Nyíregyházi Stúdiója, mely a *Szabolcs-szatmári Néplap* mellett rövidesen fórumot biztosított a helyi literátorok számára. Ratkó élt az adódó lehetőségekkel: publikált s irodalmi estek vendégeként országos hírességekkel szerepelt együtt.”¹⁶

A tiszadobi és a nyíregyházi évek katapultjáról felemelkedő költésze kisebb megszakításokkal ettől kezdve töretlen, s mindvégig őrzi magában az erről a földről kisarjadó emlékeit.

---

¹⁶ Vö.: *Babosi László* i. m. 112.

Az orosz démonológia ártó és védő szellemlényei

1. Démonok, házi szellemek világa az orosz népéletben

Nyesztornak, az orosz nép pogány gyökereit is feljegyző őskronikájától ezer évet kell ugranunk, hogy a 19. század második felében s a 20. század elején virágzásnak induló etnográfiai tanulmányokból a pogány istenségek mellett az orosz hitvilág peremvidékének másik, nyomokban, szólások, közmondások, találós kérdések, népmesei motívumok formájában máig is élő, bár alacsonyabb szintű rétegével, a démonikus szellemvilág leírásával találkozunk. A 19. században még élő valóság volt a népi kultúra, s a nemzeti identitás gyökereit kutató lelkes európai szakemberek számára kimeríthetetlen forrásnak bizonyult (vö. Bartók és Kodály századelőre eső népzenei gyűjtései). Az idő múlásával a szintén pogány eredetű szellemvilág és szokásrend átszőződött a kereszténység szintén erőteljesen megélt hagyományaival, motívumrendszerével. A kereszténység ezeréves hagyománya a nép vérébe ivódott, de a mélytudatban a pogány nyomok még házi szokásokként megmaradtak. A pogány eredetű szellemvilág a zord, szélsősége éghajlati viszonyok között nehéz sorban élő, tudatlan emberek önmegsegítéseként a félelem és tréfálgatás, a szorongással és nevetéssel kísért rossz szellemek, ördögi erők, rossz előérzetek szintjén behálózta a mindennapi tevékenységet. Ahogy egy orosz szólás mondja: *„Imádkozz Istenhez, de az ördögöt ne bosszantsd!”* (Богу молись, а черта не гневи!»)

2. A szellemvilág funkcionális szerepe

A szellemvilág több közös jellemzője közül az egyik a lokalizáció, az a hely, ahol a jó vagy rossz szellem az erejét kifejti. Ez minden olyan helyszín, amely a paraszti gazdaság fontos funkciójú behatárolt része: a ház, a pajta, a szérű, a zord klíma mellett a tisztálkodásban, gyerekszülésben fontos szerepet betöltő szauna-szerű fürdő, a *bánya* (баня), a megélhetést adó erdő, a mező, a vizek, a párás, ködös folyók és tengerek stb. A másik megkülönböztető jegy, a fent és lent tájolásban a földközeli

lét. A szellemvilág közvetlenül a hétköznapi élethez kapcsolódva fejtette ki erejét, ezért emberközelibb, fizikailag, de még inkább fiziológiailag konkrétabb, érthetőbb volt a nép számára. Nem az égi szférákban, hanem lent, a földben, a föld alatt, a ház padozatában, a fürdő nyírfaveszszóiban sejtették az erejüket, s ide tették az előfordulási helyüket. E lények megjelenési formája lehetett egy kutya vagy macska, a kéményből kiáradó füst, az ember fiziológiai jelenségei, az izzadság, valamilyen bűz, az álmatlanság, a jókedv, a bánat, minden, amire konkrét magyarázatot nem talált az egyszerű ember, de amely számára a szellem jelenlétét bizonyította.

2. 1. Domovoj

A *Domovoj* (Домово́й) házi szellem a legközelebb állt az emberhez. Ő a ház (дом – *dom*) titkos lakója és birtokosa volt. Minden hajléknak megvolt a saját *Domovoj* szelleme. Különbőféleképp tisztelték a megszólításban is. Leggyakrabban „házigazda”, „nagyapó” volt a neve. Ez a nagy tisztelet annak szólt, hogy a *Domovoj* a nemzetség legősibb alapítóját, az istenített ősatyát képviselte. A család ősenek lelke a ház és a tűz őrzője. Ezért a *Domovoj* általában a tűzhely körül élt, a paraszti házban a kemence mellett, fölött vagy alatt őrködött. Szokás volt, hogy lánykéréskor az idegen család feje a házba belépve először tenyerével a kemencét simította meg, mint egy a *Domovoj* áldását kérve, az ő védelmébe ajánlva magát. Az egyezés jeleként a menyasszony szülei a kemence köré ültek. Az új asszony a férj házában első dolgaként a kemencét érintette meg, sőt ajándékkal kedveskedett a *Domovoj*nak mint a család ősi szellemének. Ilyen lehetett az övre felfűzött sós percc, máshol egy kakas, amit a kemence alá dugtak vagy kenyér, amit a kemencére tettek. Ez az jelentette, hogy a feleség a család akaratának, szokásainak, szellemének mindenben aláveti magát.

A *Domovoj* az ábrázolásokban csapzott hajjú, szakállas ősz öregember. Keze, lába szőrös, még a tenyere, talpa is. Erről a lábnyomai tanúsodnak téli időben a ház melletti havon. Puha szőrös kezével néha megmegsimogat egy-egy családtagot. Aki ezt érezte már, úgy számol be róla, mintha puha cobolyprémmel simogatta volna meg valaki. A *Domovoj* láthatatlan, de folyamatosan jeleket ad jelenlétéről. Szerencsétlenség előrejelzője is. A háziak hol a sóhajtozását, hol a halk sírását, hol szagot jajongását hallják. Hallják lépteit, mocorgását a kemence mögött, vagy, ahogy az edényeket zörgeti.¹

¹ Вл. И. Даль: О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа, Полное собрание сочинений. Т. 10. Самара Изд. «Арт Презент» 2012. (V. I. Dal: Az orosz nép hitvilágáról, babonáiról és előítéleteiről.) http://royallib.com/read/ivanovich_dal/o_poveryah_sueveriyah_i_predrassudkah_russkogo_naroda.html#0 Letöltés ideje: 2016. április 5.

A ház jó szándékú őrzője, aki védelmezi az embert, állatot, háziszárnyasokat. Gondoskodik, hogy minden rendben legyen a házban. Kedveli a lovakat, bemegy éjjel az istállóba, tisztogatja őket, néha befonja a sörényüket, farkukat és zabot ad nekik. Meg is kérdezi a gazda, amikor lovat kar venni, hogy a házi szellemnek milyen színű tetszene. Az újszülött borjút, kiscsikót bent a házban gondozták a nagy hideg miatt, s ahogy beléptek vele a házba, a kemence üres szájhoz tolták a fejét, hogy bemutassák a Domovojnak az ő védelmét kérve rá.

A Domovoj minden segítő szándéka mellett néha csalafinta is tudott lenni. A tréfái viszont nagy bajt nem okoznak. Éjjelente csiklandozza, csipkedi az alvókat, kék foltok maradnak a nyomán, de persze nem fájdalmasak. Néha a mellére telepedik valakinek alvás közben, onnan tudja, mert nehéz a légzése. Ha a házban valami elvész, biztos, hogy a Domovoj dugta el. Büntetésként képzeletbeli kötéllel a Domovojt az asztal vagy szék lábához lehet kötni egy kis időre. Ekkor az elveszett tárgy magától előkerül. De ha a dolog előkerült, nem szabad elfelejteni kioldozni a házi szellemet – megint csak képletesen –, mert különben megsértődik és bosszút áll.

Ha a család új házba költözik, a ház szellemét magukkal kell vinni. Nem túl könnyű feladat ez, mert a Domovojt meg kell nyerni, hogy szeresse az új helyet is. Ezért ajándékot kap, például kenyeret és sót vagy cukorkát, esetleg vágott dohányt vagy egy adag kását, hogy megkedvelje az új helyet. Az átvitelre elegendő számára a gazda tenyere, aki teátrálisan el is végzi az ajándékozás, átszállítás ceremóniáját.

2. 2. Bajennyik, Bannyik; Ovinnyik; Gumennyik

A Domovojnak vannak a paraszti ház körül segítői, akik alacsonyabb rangúak, felügyelik a paraszti gazdaság épületeit, meghatározott területeit. A pajtaőr a *pajta*, *ovin* szóból (*овин*) az *Ovinnyik* (*Овинник*), a szérűskert felvigyázója a *szérű*, *gumno* szóból (*гумно*) a *Gumennyik* (*Гуменник*). A pajtaőr a csűrben, pajtában végzett munkát felügyeli, vigyáz a házi állatokra, az aprójószágra, hogy a róka el ne vigye. A megjelenése sötét színű állat, macska vagy kutya is lehet, de máskor kócos hajú, szőrös öregember is, akár egykori családtag képében. A Gumennyik hasonló szerepet tölt be a szérűskert munkálatait felügyelve. A legjelentősebb szerep azonban – a kemény hideg orosz időjárás miatt – mégis a fürdőfelelősnek jutott. Ő a fürdő szelleme, a *Bajennyik*, *Ваннйик* (*Баенник*, *Банник*) a szauna-szerű fürdő, a *bánya* (*баня*) nevéből. A zord klímájú oroszoknál a finnekhez hasonlóan a parasztember életében központi helyet foglal el az egyetlen tisztálkodásra alkalmas hely, a fűtött fürdőkamra, fürdőház. A kemény hidegben más lehetőség nem volt az alapos tisztálkodásra. Az asszonyok gyerekszülése is itt zaj-

lott. Minden háznak volt egy közelben levő kis fürdőháza, amelyet minden héten szombaton befűtöttek. Itt a szaunához hasonlóan gőzfürdőt vettek, mosakodtak, nyírfavesszővel csapkodták magukat, hogy kellőképpen testükben is tisztán készüljenek fel a vasárnap szent ünnepére. A fürdőből időnként kirohantak, meghemperegtek a hóban, majd ismét visszamentek gőzölni. A fürdőház használatáról már a 12. században Nyesztor is megemlékezik az őskronikájában. A korabeli külhoniak szemében Oroszföldet két dolog jellemezte: a templomok és a fürdőházak. Ezek a világmegismerés kognitív fogalmi rendszerében a FENT és a LENT fogalmi keret lokális szimbólumai. A görög utazók szerint a magasröptű szellemiség, az istenhit és a földi gyönyörök, a fürdőházakban zajló pajkos tréfák és vigaszágok jellemezték az orosz létet.

A Bannyik nem viseltetett mindig jóindulattal a háziakkal szemben. A fürdőt három turnusban használták a férfiak, nők és gyereke, de sohasem késő este. Negyedik turnusban már veszélyes volt bemenni a Bannyik miatt. Akkor fürödtek ugyanis a gonosz lelkek, maga a Bannyik is. A negyedik turnusban fürdő embereket a gőzben megfojthatták, halálra égethette a forró víz. Ezért ezeknek az ártó szellemeknek a fürdés végén kiengesztelésként ott hagynak egy kis szappant, vizet, friss nyírfavessző nyalábot. A gonosz szellemekkel együtt az orosz ember a fürdő küszöbe alatt hagyja a magáról lemosott szennyet, de a lelki bajokat, gondokat, rossz gondolatokat is.

2. 3. Lesij

A paraszti gazdaságtól távolodva az orosz ember életterei közül a hatalmas erdőségek szelleméről, a *Lesijről* (Лесуи) kell szólnunk. Neve az *erdő* (лес – lesz) szóból ered. Leginkább magas termetű borzas férfi alakjában jelenik meg. Az arca kék, a vére kék, a szeme zöld és tüzesen világít. Beleolvad a sötét erdő sűrűségébe. Fontos ismertetője, hogy a jobb keze a bal lábán van, a bal a jobbon. Ez is jelzi, hogy nem jó szándékú szellemlény, így akarja össze zavarni az ember gondolkozását. Az irányok ugyanis nagyon fontosak. A keresztény ember számára a jobb oldal a hiteles, igaz oldal, jobb kézzel keresztelnek. A bal a gonosz oldala, az orosz ember, ha teszi mérgében, bal felé köp, mert ott áll az ördög. Jobb oldalon pedig az őrző angyal. A balul elsülő munka, a bal lábbal felkelés ugyanúgy negatív tartalmú, mint a magyar hitvilágban.²

Az erdő a ház ellentéte. Veszélyes hely az ember számára. Ezért az erdő szelleme is megtestesíti ezeket a sötét szorongásokat. Alakja felveheti egy nagy göcsörtös fa vagy egy fűszál képét is. Ijesztgeti az

² Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Тодоров: Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва Изд. «Наука», 1965: 132–133. (V. V. Ivanov, V. N. Todorov: Szláv nyelvi szemiotikai modellrendszerek) <http://www.inslav.ru/resursy/elektronnaya-biblioteka/1128-----1965> Letöltés ideje: 2016. március 31.

erdőn járókat. Kiáltozik, fűtül, recseg, ropog, huhog, ezek a hangok mind hallhatók az erdő sűrűjében. Úgy rohan végig az erdőn, hogy nyomában recsegnek, ropognak a fák, törnek a gallyak. Legnagyobb gonoszsága, hogy látja az erdőben járó embert és mindent megtesz, hogy az eltévedjen, sehogy se tudjon kikeveredni a fák közül. Úgy intézi, hogy a kivezető utat keresve körbe-körbe járjon, mindig ugyanoda jusson, ahonnan elindult. Fontos népi tudás ezért, hogy lehet eltévedve a Lesij figyelmét elterelni és mégis kijutni a rengetegből: Le kell ülni a legközelebbi farönkre, levetni minden ruhadarabot, majd kifordítva újra felvenni. Ugyanígy fordítva, ültünkben a jobb kezet a bal lábra, a bal kezet a jobb lábra kell tenni. Ha ez hideg időben történik, a kesztyűs kézzel is ezt kell tenni, s ezt követően megtaláljuk a kivezető utat. Ezzel azt mutatjuk, hogy a Lesij szokásait követve, hozzá hasonlatossá válva egy rövid időre a keresztény „igazságot” feladjuk, visszatérünk Lesij pogány világába, s így mutatjuk neki, hogy az ő emberei, a barátai vagyunk. A régi istenekhez való visszatérés, a fordított világ varázseréje nyomokban mind a mai napig él. Gondoljunk az április elsejei „fordított napokra” az iskolában.

A Lesij az erdei állatok fölött is uralkodik. Ha az erdő egyik részéről a másikba vándorolnak a vadak, ez azt jelenti, hogy az egyik erdő rész szelleme elűzte a másik szellemhez tartozó állatokat a saját területéről. Télre az erdő szelleme a föld alá bújlik, s a kitavaszkodó természettel kerül elő ismét.

2. 4. Vogyjanoj, Ruszalka, Mokos

A végtelen erdőségek mellett a szabályozatlan vizek, mocsarak is az orosz ember életközelségében levő veszélyes területek. Az erdők ura mégsem annyira borzalmas, mint a víz (вода – voda) szelleme, a *Vogyjanoj* (Водяной). A ház, az erdő és a vizek szellemlényei közül ez utóbbi a leggonoszabb. Ő áll legközelebb a tisztátalan lélekhez, az ördöghöz. Leginkább meztelen férfialakként ábrázolják zöld szakállal, nagy pocakkal és az ivásztától felpuffadt arccal. A keze uszonyos ujjakban végződik, ezekkel csapkod a vízben, lába sokszor halfarok formáját veszi fel. Szokása, hogy a fürdőzőket lehúzza a víz alá. Az örvényeket is ő keveri. De csak azokkal az emberekkel teszi ezt, akik fürdés előtt nem vetnek keresztet és alkalmatlan időben, például délben vagy napnyugta után mennek a vízbe. Azokkal is így tesz, akik nem viselnek keresztet a nyakukban vagy azt leveszik fürdés előtt. Ha a megfulladt emberen, amikor kihúzzák a partra, karcolásokat, foltokat látnak, egyértelmű, hogy a *Vogyjanoj* kezébe került³. A vizek urának a mélyben kristálypalotája

³ С. В. Максимов: Нечистая, неведомая и крестная сила. Санкт-Петербург ТОО “Полисет” 1994: 71–93. (Sz. V. Makszimov: A tisztátalan, a titokzatos és a keresztényi erő.) <http://www.booksite.ru/fulltext/nec/his/ty/> Letöltés ideje: 2016. április 6.

van, s a sellők, a vízi tündérek mind a szolgálatában állnak. Maga a Vogyjanój is olykor sellőalakot ölt.

A nyugati mitológia szépséges nőalakjával szemben a szláv sellő, a *Ruszalka* (*Русалка*) nem mindig fiatal, leginkább rossz szándékú, természetében a Vogyjanójhoz hasonló női szellemlény. Neve a *meder* (*пучно – ruszlo*) szóhoz kapcsolható, a „mélységek királynőjeként” értelmezhető. Ő az, aki elkápráztatja a hajósokat, halálra csiklandozza, végzetes öleléssel megbénítja az embereket, a víz alá húzza, megfojtja őket. Néha a Ruszalka kimegy a partra, s a parti fák ágára ül, ott fésüli derékig érő haját. Hosszú tincseiből folyik a víz. (Képzeljük el a vízparti párban a fűzek lehajló, víztől csepegő ágait.) Ezek a néphitben fontos jelzések, mivel a régi szláv hiedelem szerint az öreg fák a halottaknak adnak lakóhelyet, a víz pedig bármilyen formában az élet forrása.

A Ruszalkák olykor ellopják az asszonyok fonásának elkészített matringjait, s feltekerik a fák ágaira. Az orosz sellő, a Ruszalka tulajdonságai alapján a pogány *Mokos* istennőhöz is kapcsolódik. Benne egyesül néhány alapvető szimbólum, amely a nőekkel, a vízzel, az élet forrásával, a halállal, a fonással, a sors alakításával kapcsolatos.

A kijevi Pantheonban, az orosz pogány istenek csarnokában az egyetlen női istenség, *Mokos* vagy *Makos* (*Мокошь*). Ő a speciálisan női házimunkát, a szövést, fonást felügyelő istennő. Úgy gondolták, hogy amikor mindenki alszik a házban, Mokos ül le a rokkához. De amit fon, az szélesebb kontextusban, nemcsak házimunkaként értendő (mitológiai párhuzamként gondoljunk a párkák életfonalának fonására). Mokos is az élet fonalát fonja. Mokos az éjjeli, házi történetek felelőse is. Ugyanakkor a nedves anyaföld megszemélyesítője. A *nedves* (*мокрый – mokrij*) melléknév összefüggésbe hozható a nevével. Idővel, a pogányságot követően, a kereszténység felvételével Mokos alakja a szellemvilág alacsonyabb, démonikus szintjére, a segítő vagy ártó szellemlények közé süllyedt, így szerepe lefokozódott. Hol gonosz, megrontó házi szellemként, hol boszorkányként, látóasszonyként jelent meg. Így áll kapcsolatban a vizek női lényeivel, tündéreivel, a sellőkkel is, akik – a magyar néphittel ellentétben – nem feltétlenül jó szándékúak, hanem inkább a párkákhoz hasonlóan az élet vizének bűbajos őrzői, olyan lények, akik ártó erővel is bírtak.

A rossz szellemek, így a Vogyjanój, a Ruszalka és a Lesij harcban állnak a házörző jó szellemmel, a Domovojjal. A természetben élő ember tudatában megjelenítik mindazt a szorongást, örömet, bánatot, ami az egyszerű orosz paraszti hétköznapiakat végigkíséri. Kapaszkodót jelentenek. Megadják a hihető magyarázatot a világ fizikai, természeti, lelki jelenségeire. Mindegyiknek megvan a saját birodalma, s őrzik a saját területüket.

2. 5. Kikimora (Kikimara)

Az orosz pogány szellemvilág bemutatását egy a paraszti élettérhez, s azon belül ismét a házi tűzhelyhez kapcsolódó nőalakokkal zárjuk. Ő a Makos istennőből házi szellemmé „lefokozódott”, madárijesztő kinézetű banya, a *Kikimora* (*Кикимора*), a női háziszellem, aki főleg a házi szárnyasok elpusztításában ludas. Neve a visitó *kiáltás*, a hangutánzó *krik* (*крик*) és a sötétséget, jelentő *mor*, *mracsnij* (*мор, мрачный*) szavakból ered. A Kikimora a Domovojjal ellentétben rosszakarató, gonosz teremtmény. Az idejét leginkább fonással tölti, s éjjelente hallatszik a neszezés, recsegés a házban, ahogy a keze alatt csattog az orsó, susog a fonal. Van, amikor éppen a Kikimora rontja el a fonást, így bosszantja a háziasszonyokat. Megbetegíti a házi szárnyasokat, kérés nélkül is megnyírja a juhokat. A lusta háziasszonyokat azzal bünteti, hogy nem hagyja a kicsi gyerekeket aludni, csipkedi, csiklandozza őket, azok így egész éjjel sírnak. Meglátni a Kikimorát rokkájával a sarokban rosszat jelent, rövidesen halott lesz a házban. A Kikimora alakja fokozatosan elhalványul a néphitben, az idő múlásával sokan csak a Domovoj házsártos feleségének gondolták. Fokozatosan a névhasználata is átkerült a népnyelvben a magának való, mindig perlekedő, zsörtölődő emberekre, csúnya öregasszonyokra.

3. Az orosz azonosságtudat és a népi mitológia

„Az öntudatos ember nevelése nem nélkülözheti a kontinuitást az ősökkel, nem létezik anélkül, hogy népe múltját, kultúráját ismerné” – hangsúlyozza egy mai orosz 10–12 éveseknek készített tananyag.⁴ A népi hitvilág ábrázolása, a hozzá tartozó hiedelmek leírása ma újra az orosz figyelem, a nemzeti öntudat új alapokon történő megerősítésének és az identitás megőrzésének középpontjában áll. A 19. században lendült fel az orosz folklór kutatása. Afanaszjev, Ribnyikov, Kirejevskij, Dal kutatásai után Uszpenszkij folytatta az ősi hitvilág értékeinek feltárását. Napjainkban Szinyjavszkij,⁵ Afanaszjev,⁶ Makszimov, Ivanov és Toporov munkáit újra kiadják, a pogány hitvilágra épülő illusztrációk százai tekinthetők meg a mesekönyvekben, tankönyvekben, oktatási segédanyagokban az internet segítségével Oroszország szerte mindenütt. A keresz-

⁴ Презентация к исследовательскому проекту «Славянская мифология». (Szemléltető anyag az orosz mitológia tanulmányozásához.) <http://nsportal.ru/ap/library/drugoe/2014/10/23/prezentatsiya-k-issledovatel'skomu-proektu-slavjanskaya-mifologiya-i> Letöltés ideje: 2016. április 11.

⁵ А. Д. Синавский: Иван-Дурак: Очерк русской народной веры. Москва, «Аграф», 2001. (A. D. Szinyjavszkij: Bolond Iván: Az orosz népi hitvilág áttekintő vázlata.) <http://www.enzymes.at/download/fool.pdf> Letöltés ideje: 2016. április 11.

⁶ А. Н. Афанасьев: Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. В трех томах. – Москва, «Современный писатель», 1995. T. 1. (A. N. Afanaszjev: A szlávok költői természetszemlélete.) <http://slavya.ru/trad/afan/> Letöltés ideje: 2016. április 11.

ténység előtti Oroszország hitvilágának megismerése szerves része a folklór érzelmi és tudati identitást növelő újraélesztésének, egy öntudatos, ősi múltjára büszke új nemzedék szellemi formálásához. Az orosz oktatás erre tudatosan és célirányosan törekszik 1991, a Szovjetunió felbomlása óta, s az oktatás minden szintjén nagy energiákat fordít az ősi kulturális értékekre épülő hazafias személyiségformálásra.⁷

Felvetődik a kérdés, mi a helyzet a magyar ősi hitvilág hasonló bemutatásával, szemléltetésével, oktatásban elfoglalt helyével. A magyar mondavilág összegyűjtése mellett a 19. századi irodalom, pl. Arany János balladáit örökítették meg a magyar kulturális emlékezet e szegletét. A pogány istenekkel, szellemvilággal azonban nem találkozunk. Miért nem maradtak fenn ősi magyar istennevek? Azért, mert ilyenek soha nem voltak – állapítja meg Kiszely István antropológus: „A magyarok ősei egvistenhívók voltak, egy Istent imádtak, a világegyetemet teremtőjét”, vagy ahogyan azt *Anonymus* nevezi: „a mindenek Urát”. Egyedül hozzá fohászokdáltak és csak neki mutattak be áldozatokat. *Theophylaktosznál* ezt olvassuk: „A turkok (magyarok) csupán azt imádják és nevezik Istennek, aki a világmindenséget teremtette”. *Ibn Fadlan* pedig azt írja, hogy „a magyarok az égben lakozó Istent mindeneknél feljebbvalónak tartják”. Ugyancsak *Anonymusnál* olvassuk, hogy „Árpád vezér, akinek a mindenség Istene volt a vezetője, Tas, Szabolcs és Tétény látták, hogy az Isten győzelmet adott nekik, az isteni kegyelem volt velük”. *Kézai Simón* írta le, hogy hadba híváskor „Isten és a magyar nép szava” szól a kikiáltók hangján. A Lehel-mondában pedig azt találjuk, hogy „Mi a nagy Isten bosszúja vagyunk”. A *Képes Krónika*, a *Budai Krónika* és *Thuróczy János* krónikája a magyar honfoglalást így kezdi: „Árpád a mindenható Isten kegyelmét kérte.” A kereszt jelét ott találjuk a honfoglalás kori bezdédi tarsolylemezén, a honfoglalás kori nők nyakában bizánci kereszt formájában és a szabadkai magyar temetőből származó öv csatján áldást osztó aggastyán alakjában. Őseink akár közép-ázsiai, akár későbbi, főleg kaukázusi tartózkodási helyén megismerkedtek a kereszténységgel, hiszen kaukázusi szomszédjuk, az örmények 285-ben vették fel a kereszténységet; püspökeik az onogurok között is térítettek. *Prümwart* püspök 926 táján Sankt Gallenben, *Szent Wíkbért* pedig 954-ben a kalandozó magyarok között térített. A Cyrill és Metód-legendákban 860-ban a magyarok a keresztény vallás ismeretéről tettek tanúságot. A történeti források feljegyezték, hogy 945–948 táján Bulcsú és Tormás (Termacsu), majd 953-ban Gyula törzsfő Konstantinápolyban megkeresztelkedett, Ajtony, Géza és István pedig Vidinben vették fel a keresztiséget.⁸

⁷ *Sage*: Почему докрещенский период истории Руси была большой головной болью советских историков и идеологов. (Miért okozott fejfájást a kereszténység előtti Rusz története a szovjet történészeknek és ideológusoknak?) http://cont.ws/post/126011?_utl_t=tw Letöltés ideje: 2016. április 8.

⁸ *Kiszely István*: Az ősmagyar hitvilág. http://www.kiszely.hu/istvan_dr/021.html Letöltés ideje: 2016. április 8.

A magyarok hitvilága elsősorban a honfoglalás kori művészetből és a néprajzi adatokból ismerhető meg: néphit, népszokások, archaikus népi imák, ráolvasások, népmesék, mondák, gyerekjátékok, fafaragás, himzés alapján, de történeti források, boszorkányperek, hiedelemtörténetek és nem utolsósorban a régészeti megfigyelések is segítik a rekonstruálását.

A honfoglaló magyarok vallása – amellett, hogy történetük során megismerték a monoteisztikus (keresztény, zsidó, mohamedán) vallásokat is – mindenek előtt és alapvetően a *samanizmus* volt, amely rendkívül összetett hitvilág. A sámán feladatköre a gazdasági-társadalmi fejlettség szerint, illetve területenként is igen változó lehetett. A magyarság sámánjaira, a *táltosokra* vonatkozó jelenkori hiedelmekből (révülés, foggal születés, egymással való viaskodás) sokat megtalálunk a szibériai népeknél is. E vallás emlékei nagyon töredékesek, és leginkább a halottak kultuszára vonatkoznak.

A hitvilágot a túlvilági élet hite alapozta meg. A sírokat a lakóhelyhez képest vízen túlra helyezték, általában lábbal kelet felé tájolva. Az elhunytat mindennapi használati tárgyakkal, rangjelző mellékletekkel látták el. Az ezeken lévő díszítő motívumok jelentéssel bírtak, viselőjüknek a közösségben elfoglalt helyét mutatták. Az állatalakos ábrázolás a totemizmusról tanúskodik, ami kapcsolatot feltételez az állatösökkel. A *totemizmus* fontos tényezője lehetett az ősi vallásnak, meglétére utalnak a származásmitoszok: a *turul-* és *csodaszarvas*-mondák és talán a későbbi állatábrázolású *címerek* is. A növényi ornamentika, stilizált életfa a világmindenségről, a világrépről beszél. Hitvilágunkban közös vonások találhatók a finnugor világképpel.⁹

A hit az a meggyőződés, mely a világ és az élet kérdéseinek megoldásához szellemeket és magasabb rendű isteni lényeket gondol el. Alapját általában természeti jelenségek alkotják, melyek értelmezéséből nála hatalmasabb lények feltételezésére jut az ember.

A népi hitvilág, eltérően az egyházi kultúrától, s összemosódva a folklórral, eltörli a határt a tények és a fantázia között. Ez nem azt jelenti, hogy a gyakorolt vallásos hit elferdítése csupán, hanem olyan képződmény, amely a kereszténység felvétele előtti távoli időkbe visszanyúló hitbeli alapvetésekre, mentális ismeretekre utal. Az emberi lélek és gondolkodás sajátos kiegyenlítődése jelenik meg benne a tudás és sejtés, az igazság és a fantázia, az emlékezet és az aktuális valóság elemei között. Ez az ősi vallásos hit, amely szólásokban, közmondásokban, népmesei motívumokban napjainkig visszaköszön, rendet teremtett az embert körülvevő világ értelmezésében, s alapjaiban határozta meg az orosz ember kognitív világképét.¹⁰

⁹ *Diószegi Vilmos*: A pogány magyarok hitvilága. Budapest, Akadémiai Kiadó 1983. <http://mek.oszk.hu/01900/01992/html/index5.html> Letöltés ideje: 2016. április 8.

¹⁰ *Pléh Csaba*: Bevezetés a megismeréstudományba. Budapest, Tipotex Kft. Elektronikus Kiadó, 1998.

Uralkodói legitimáció és írásbeliség Urartuban

A mai Kelet-Törökország területén a Kr. e. 9–7. században fennálló urartui állam legfontosabb forrása az az epigráfiai anyagmennyiség, amit az uralkodók vésettek sztélé- és sziklafeliratokra. Mai ismereteink szerint mintegy hatszáz feliratról van szó, beleértve a különböző uralkodók cselekedeteit megörökítő egyfajta *res gestae*-ket és a rövid, egysoros vagy néhány szavas votív feliratokat is. Az urartológiai kutatások mára már jól összegyűjtötték egy-egy ún. szövegcsoportban ezeket a feliratokat, így azok jól kutathatók.¹

Az urartui epigráfiai anyag szinte teljes egészében az uralkodók által vésetett feliratból, a feliratok pedig nagyrészt a királyok cselekedeteiről vagy az általuk elrendelt parancsok végrehajtásának leírásából áll. A feliratok nyelve – az első urartui király, I. Sarduri (Kr. e. kb. 835–825) feliratainak kivételével – urartui. A leírt események leginkább különböző hódításokhoz, zsákmányszerző hadjáratokhoz kapcsolódnak, vagy városok, gyümölcsös- és szőlőskertek alapításáról és az ezen alkalmakkor bemutatott áldozati cselekményekről szólnak.²

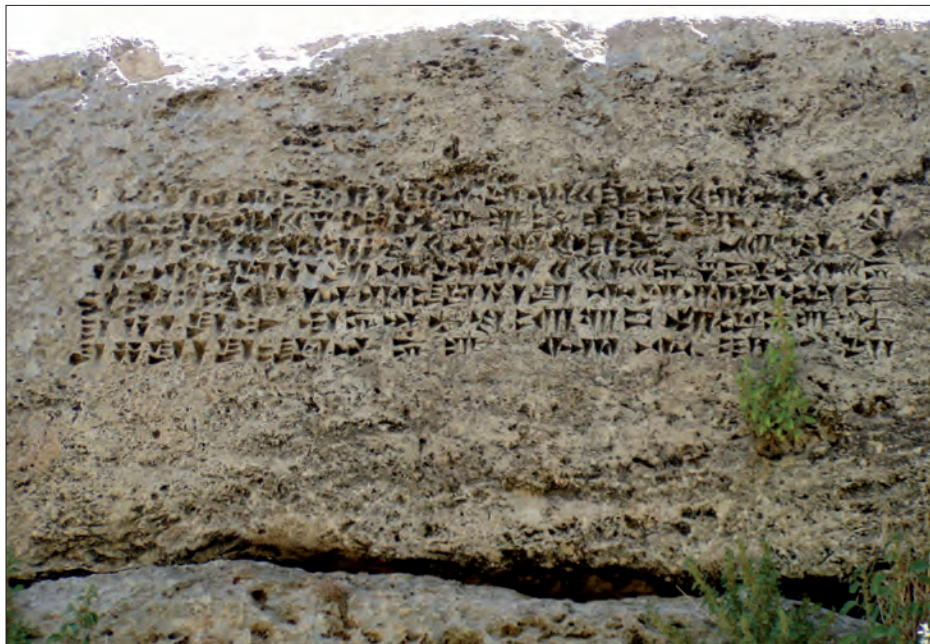
Mindkét cselekménytípus, mind a hadiesemények, mind az alapítási feliratok esetében elmondható, hogy az azokat tartalmazó feliratok célja az uralkodói hatalom, a királyi legitimáció biztosítása és demonstrálása, akár *kifelé*, egy legyőzött területen állított sztélé felirata esetében, akár *befelé*, a saját hatalmi gépezet alávetettjeivel szemben.

Ahogy fentebb utaltunk rá, az első név szerint ismert urartui király, I. Sarduri feliratai nem urartui, hanem asszír nyelvűek. Egy rövid, hat-soros alapítási feliratról van szó, amelyet az urartui fővárosnak is helyet adó Vankale sziklatömbjének legnyugatibb végében kialakított kőalapzat falába véstek három-három példányban, annak az északi, illetve a déli oldalára asszír nyelven. (Ld. 1. ábra!)

¹ Legutóbbi komplex szövegkiadások: *Kharutjunjan, Nikolai A.*: Korpus urartskich klinobraznych nadpisej. Erevan, 2001. (KUKN) illetve *Salvini, Mirjo*: Corpus dei testi urartei. Roma, 2008–2012. (a továbbiakban: CTU)

² A felirattípusok ilyen jellegű összefoglalása: *Zimansky, Paul*: Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State. Chicago 1985.

1. ábra: I. Sarduri urartui király felirata Vankale nyugati oldalának tövében

A felirat fordítása a következő:³

Sarduri, Lutipri fia »táblája«; nagy király, hatalmas király, a mindenség királya, Nairi királya, a király, akihez nincs hasonló, a csodálatos pásztor, aki a harcban nem remeg, aki aláveti azt, aki nem hajol meg előtte; Sarduri, Lutipri fia, királyok királya, akinek minden király behődöl. Sarduri, Lutipri fia így szól: „Ezeket a köveket idehoztam Alniunu városából. Én építettem ezeket a falakat.”

Néhány megjegyzés a felirattal kapcsolatban:

1. *Urartu, mint az ékírás elterjedés-területének („Keilschriftkultur”) része.* Gernot Wilhelm mutatott rá egy 1986-ban írt tanulmányában, hogy az ékírás Kelet-Anatóliában való megjelenése az ékírás általános történeti földrajzi elterjedéséhez és használatához képest unikális jelenség. Wilhelm szerint az ékírás „virágkora” a Kr. e. II. évezred, amikor az ékírás az eredeti (dél-)mezopotámiai születési helyéről elterjed Szíria, Anatólia irányába, sőt az Amarna-dokumentumok tekintetében Egyiptomba is. A Kr. e. 12. századtól azonban az ékírás „defenzívába” szorul: a késő-bronzkori nagy hatalmak és központok (pl. a hettita birodalom) összeomlása utáni hosszú évszázadokat tekintve az ékírás csak ott jelenik meg Mezopotámián kívül, ahova az újasszír katonai aktivitás elér. Az egyetlen kivétel (legalábbis Wilhelm szerint) a kelet-anatóliai Van-tó vi-

³ CTU A 1 alapján

déke, ahol a 9. század végén egy Asszíriától független politikai entitás. (I. Sarduri „birodalma”, azaz a kifejlődő Urartu) pont felemelkedésének okán lesz része – G. Wilhelm szavaival – az „ékirás-oikumenének”.⁴

2. Az *IM* (akk. „*tuppu*”) ideogramm megjelenése. A kifejezés jelentése közismerten „(agyag)levél”, legalábbis újasszír és újbabiloni környezetben. Votív tárgyak esetében előfordul a kifejezés a korábbi mezopotámiai ékirásos anyagban nemesfémekre vagy lazúrkőre vonatkoztatva.⁵ Itt azonban sziklafeliratról van szó, amelyik természete szerint elmozdíthatatlan a helyéről, így a kifejezés előfordulása legalábbis furcsa. Az egyetlen magyarázat, hogy az egyébként is asszír nyelvű felirat „előképe” egy újasszír agyagtábla vagy agyaglevél lehetett.

3. Az *uralkodói titulátúra*. Vessünk egy pillantást az újasszír és urartui (valamint óperzsa) uralkodói titulátúrákra: (2–3. ábra)

		Vor Anp. II.	Anp. II.	Slm. III.	Sg. II.	Sardure I.	İşpuni	Mínua	Argišti I.	Sardure II.	Rusa I.	Argišti II.	Rusa II.	Rusa III.	altpers.
<i>šarru rabû:</i>	LUGÁL GAL(-ú/e) LUGÁL GAL-ni LUGÁL alsuini	p. seit 11. Jh.	x	x	x	x	x								x
<i>šarru dannu:</i>	LUGÁL dannu LUGÁL taraie	p. seit 13. Jh.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
<i>šar kiššati:</i>	LUGÁL ŠÚ/kiššati LUGÁL KUR šuraie	18., p. seit 13. Jh.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x
<i>šar māt ...:</i>	...Aššur ...Nairi ...Bainaque ...Parsu	p. seit 13. Jh.	x	x	x		x	x							x
<i>šakin ...:</i>	*...Aššur ...Tušpan-URU alusi Tušpa-URU/paṭari							x							
<i>šar šarrāni</i>	(oder urart. Entspr.)	mehrf. seit 13. Jh.	x			x	x	x	x				x		x
<i>šar mātāti</i>	...šarju		x	x						x			x		x

2. ábra: Asszír, urartui és óperzsa királyok titulátúrája⁶

⁴ Wilhelm, Gernot: Urartu als Region der Keilschriftkultur. In: Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr. Hrsg.: Haas, Volkert. Konstanz, 1986. 95–113.

⁵ Uo. 102.

⁶ Uo. 108.

	Vor Assurnasirpal II. (883–859 v. Chr.)	Anp. II.	Slm. III.	nach Slm. III.	Sardure I.	Rusa I.	Argišti II.
<i>šarru (ša) šānīn-šu lā išū</i> »der König, der seinesgleichen nicht hat«		x	x		x		
<i>rē'i tabrāti</i> »der bewunderungswürdige Hirte«		x		Adad-nērāri III. (810–783)	x		
<i>lā ādiru tuqunte</i> »der den Kampf nicht fürchtet«		x	x		x		
<i>šarru mušaknis lā kans/šūtē-šu</i> »der die zur Unterwerfung zwingt, die sich ihm nicht beugen«		x		Asarhaddon (673–669)	x		
<i>rē'u kēnu</i> »rechter Hirte« – <i>ša nīšē / s(i)e muša</i> LÜ.UN.MEŠ-HE »rechter Hirte der Menschen«				Sargon II. (721–705)		x	x
<i>*arad Aššur</i> »Diener Assurs« <i>Halde-i</i> IR »Diener Haldis«						x	

3. ábra: Asszír és urartui királyi jelzők⁷

Ha ránézünk a fenti két táblázatunkra, a következő következtetések-re juthatunk:

1. I. Sarduri királyi titulaturája gyakorlatilag teljes egészében megegyezik II. Aššur-nasir-apli titulaturájával; az egyetlen kivétel, hogy az „Aššur királya” (*dar māt Adđur*) kifejezés helyett értelemszerűen a „Nairi [= Urartu] királya” (*dar māt Nairi* ill. LUGÁL^{kur}Nairi) szerepel.

2. Az I. Sarduri utáni (immár urartui nyelvű) titulaturák *némileg* megváltoznak: az első fenti táblázatunk elemei megmaradnak, kivéve, hogy Išpuinitól kezdve gyakorlatilag folyamatosan megjelenik a „Tušpa ura” (*aluse*^{uru}*Tušpa URU/patare*) kifejezés, jelezve ezzel az urartui főváros, a mai Vankale fontosságát. A második táblázatunk jelzői azonban teljesen elmaradnak; itt majd I. Rusa idejében (Kr.e. 734?–714) jelenik meg némi változás, az „igaz pásztor”, „az emberek igaz pásztora”, illetve („Aššur szolgája”) mintájára „Haldi szolgája”. Az első jelző egyébként II. Šarru-kín titulaturájában bukkan fel; a párhuzam, lehet, hogy megint csak nem véletlen?

Térjünk vissza most egyelőre I. Sarduri titulaturájához. Annak II. Aššur-nasir-apliéhoz való meglepő hasonlósága alapján a szakirodalom már régen levonta azt a következtetést, ami szerint az újdonsült urartui király őrnoke egy az Asszír Birodalom északi peremvidékén tevékenykedő, és talán valamilyen rabló hadjárat során Sarduri fogságába kerülő vidéki őrnök lehetett, aki eredetileg környezete ügyes-bajos írástudói feladatait intézte.⁸ Ha így volt, vidéki őrnökünknek kétségkívül jelentős státuszemelkedést jelentett az, hogy a vani sziklán berendezkedő új hadúr

⁷ Uo. 109. Az urartui királyok részletes titulatura-jegyzékét ld. még Zimansky, P.: Ecology i. m. Table 5 – pontos szöveg helyek feltüntetésével.

⁸ Wilhelm, G.: Urartu i. m. 106.

kiemelte és „udvari írnokává” tette. Felmerül azonban a kérdés ezzel kapcsolatban, hogy milyen ideológiai motiváció vezette Sardurit abban, hogy egy asszír írástudót (vagy legalábbis egy asszíriai írástudásban jártas embert) maga mellé vegyen, és mi lehetett ennek a saját hatalmát megtámogató gyakorlati haszna?

Az első kérdésre valószínűleg könnyű felelni: örök hatalomtechnikai jelenség, hogy egy uralkodó vagy önjelölt népvezér vagy trónbitorló nagyhatalmú ellenfele hatalmi szimbólumrendszerét akarja megszerezni vagy magára aggatni, hogy vetélytársával legalábbis egyenrangúnak, és ezáltal függetlennek látszódjon. Így akarnak például a kora középkor bolgár fejedelmei mindenáron *basileosszá* válni, vagy nomád fejedelmek (a szkítáktól a mongolokig) „letelepült”, „városias” ellenfelük uralkodójának lányát feleségként birtokolni...

A második kérdés, nevezetesen az (asszír nyelvű) írásbeliség gyakorlati haszna az újonnan formálódó Van-tó melléki hatalmi bázis keretében, feltehetőleg összefügg egy másik problémával. Az urartui epigráfiai anyag ugyanis – ahogy erről korábban már volt szó – első-sorban uralkodói alkotások gyűjteménye, így létrehozásuk feltehetőleg az uralkodói propagandával, az uralkodói szimbólumrendszerrel van összefüggésben.

Ha azonban megnézzük azokat a szimbolikus elemeket, amelyek az uralkodói hatalmat, a legitimitációt szolgálják, az ókori keleten (is) leginkább ikonografikus alkotásokat találunk. Legutóbb Joan Westenholz foglalta össze az uralkodói legitimitáció, az uralkodó és a birodalom kapcsolatának, a királyi reprezentációnak a szimbolikus elemeit, és azokban – akár az ikonografikus, akár az irodalmi alkotásokban – a következő csomópontokat határozta meg:⁹

- a *translatio imperii* eszméje, azaz a birodalom *sui generis* egyetemleges vezetője, intézményrendszere egyedülálló; egy birodalom mindig egy előző birodalomhoz hasonlítja magát, annak örökösének tartja magát, amikor jelképesen átveszi annak funkcióit, szerepét, intézményrendszerét;

- az uralkodó életciklusa: különös születés, isteni kiválasztottság, koronázás/felkenés, esetleg a halál módja;

- az uralkodó, mint az egyetemes kozmikus rend, a béke biztosítója;

- ennek megfelelően a hódítás mindig valamilyen értelemben „civilizálás”, „vad” népek pacifikálása, vad és terméketlen területek termővé tétele;

⁹ Westenholz, Joan: The King, the Emperor and the Empire. Continuity and Discontinuity of Royal Representation in the Text and Image. In: The Heirs of Assyria. Proceedings of the Opening Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project, Held in Tvärminne, Finland, October 8–11., 1998. Ed. Aro, S. – Whiting, R. M. (Melammu Symposia 1) Helsinki, 2000. 99–125.

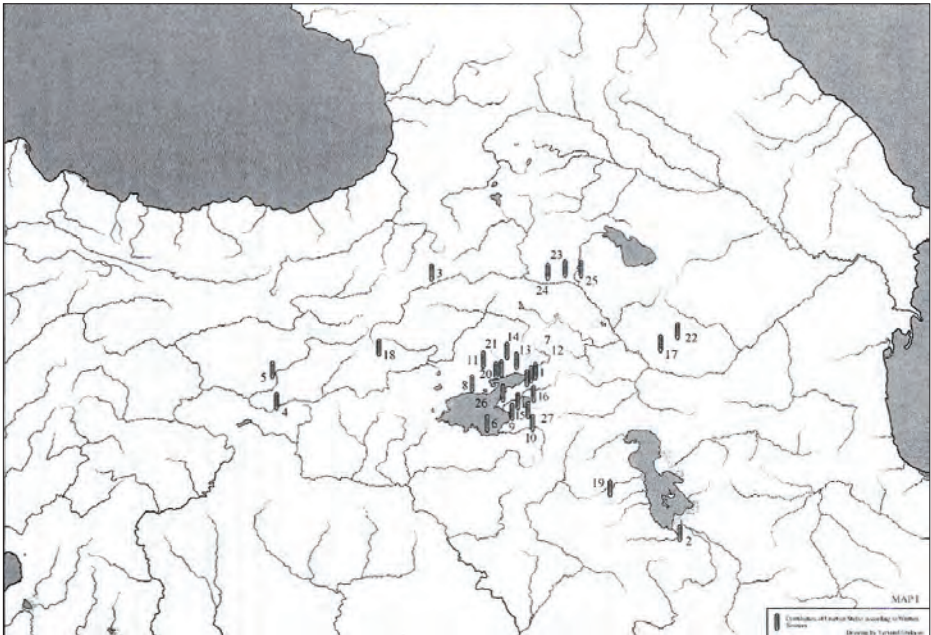
– az uralkodó és az isten/istenek kapcsolata: a király, mint törvényhozó, főpap, mint a közvetítő kapocs az emberek és az istenek szférája között;

– ezáltal a király, mint népének „pásztora”;

Mindezeknek az elemeknek a nagy része Urartu és királyai esetében is felbukkannak, van azonban egy bökkenő. Mint ahogy rengeteg példa mutatja, olyan történelmi korszakokban és kulturális kontextusban, amikor az írástudás csak a társadalom csekély része számára biztosított, ezek a propagandisztikus információk célszerűbben közvetíthetőek az ikonográfiai anyag révén. (Mivel ahogy mondani szokták: „A kép többet ér ezer szónál.” Pláne, ha a szó leírva van, és az írást nem sokan bírják.) Urartuban azonban viszonylag ritka a képi ábrázolás (ráadásul, ami van, úgy tűnik, leginkább istenek figuráival vagy szimbólumaival van kapcsolatban), és ezeket a propagandisztikus információkat absztrakt írásjelekbe *kódolt* módon próbálják közvetíteni az alábbi esetekben:

– I. Sarduri asszír nyelvű titulaturájával;

– I. Sarduri utódai alatt urartui nyelvű sztélé- és sziklafeliratokkal a hadjáratok során célba vett területeken. (Vö. 4. ábra)

4. ábra: Urartui sztélék a Van-tó környékén és a távolabbi területeken¹⁰

¹⁰ Grekyan, Yervand: The Will of Menua and the Gods of Urartu. Armenian Journal of Near Eastern Studies 1. 2006. 194.

Az említett esetekben a feliratok, mint propagandisztikus üzenetek hordozóinak funkciója értelmetlennek tűnik, hiszen kiről lehetne feltételezni, hogy ezeket a szövegeket dekódolni tudja, azaz képes nemcsak elolvasni, hanem meg is érteni azokat, azaz az I. Sarduri-korabeli Tušpában tud aszszíru, illetve az urartuiak által meghódított területeken tud urartuiul?

A kérdés és egyben a probléma megoldására az Ilya Gershevitch által értelmezett *alloglottográfia* jelensége lehet. Ilya Gershevitch a behistuni háromnyelvű (elámi–óperzsa–babiloni) felirat kapcsán írta körül az alloglottográfia jelenségét, amely szerint egy szövegfelirat nyelve különbözik attól a nyelvtől, amelyen az adott szöveget felolvassák.¹¹ Ilya Gershevitch modelljét az újabb szakirodalomban Gonzalo Rubio vette át, amikor a chicagói Oriental Institute Seminar kötetében rámutatott a jelenség általános, az egész ókori keleti oikumenében felbukkanó előfordulására.¹²

Gershevitch (és Rubio) modelljét az urartui epigráfiai anyag vonatkozásában az alábbiakban alkalmazhatjuk:

	<i>Az elhangzott beszéd, az uralkodó kijelentése (rendelete)</i>	<i>a felirat elsődleges nyelve</i>	<i>a felirat másodlagos nyelve, „visszafordítás”</i>	
A behistuni felirat	[óperzsa]	→ elámi	→ óperzsa	babiloni
I. Sarduri felirata	[urartui]	→ asszír	(→ urartui)	
Urartui epigráfiai anyag U. magterületén kívül	1.) [n] 2.) [urartui]	→ urartui	(→ n)	

Modellünk szerint a rendelkezésünkre álló epigráfiai anyagban az egyes feliratot nem pusztán csak önmagában kell elképzelnünk. Emlékeztetőül: a feliratokat szinte teljes egészében uralkodók állítják–állíttatják saját hadi sikereiket megörökítésére és/vagy bizonyos rituális előírások megszabására. A feliratokon található szövegek így nagyrészt maguk is *performatív szövegek*, azaz bizonyos értelemben cselekvésmódok is.¹³ A feliratokat így a következő kontextusban lehet elképzelnünk:

– Úgy tűnik, a feliratokat olyan, meglehet, ritualizált alkalmak előzték meg, amikor a felirat szövege konkrétan elhangozhatott, mondjuk az uralkodó, vagy az ő nevében valaki *előmondta* azt.

– A feliratok önmagukban biztosítják az adott szöveg felidézését, bizonyos, esetleg meghatározott alkalmak során bekövetkező *recitálását*.

¹¹ *Gershevitch, Ilya*: The Alloglottography of Old Persian. Transactions of the Philological Society. 77. 1979. 114–190.

¹² *Gonzalo, Rubio*: Writing in Another Tongue: Alloglottography in the Ancient Near East. In: Margins of Writing, Origins of Cultures. Ed. Sanders, S.L. (Oriental Institute Seminars 2) Chicago, 2006. 33–66.

¹³ *Vö. Austin, John L.*: Tetten ért szavak. Bp., 1990.

Az alloglottográfia „szabálya” szerint a folyamat a következőképpen mehetett végbe:

– Az elhangzott beszéd nyelve értelemszerűen az uralkodó és/vagy a befogadó közeg nyelve, amelyen keresztül az uralkodói propaganda és akarat manifesztálódik.

– A felirat, az „információhordozó” nyelve az asszír (I. Sarduri vankalei felirata esetében) vagy urartui (a meghódított területek esetében), egészen egyszerűen azért, mert az írásbeliség nyelve az adott felirat létrehozói számára *par excellence* az adott nyelv. (I. Sarduri írnoka számára az asszír, míg a későbbi írkokok számára már az urartui.)

– A szöveg recitálása megint az *eredeti* nyelven történik, mintegy visszafordítódik a közönség nyelvére.

Milyen nyomok alapján lehet ezt elmondani az urartui epigráfiai anyag tekintetében?

1. Ami I. Sarduri vankalei feliratát illeti, esetleg visszatérhetünk a kezdő IM (*tuppu*) kifejezésre. Korábban már volt szó a kifejezés keltette anomáliáról a vani sziklafelirat esetében. A gondolatot, miszerint a kifejezés eredeti és valóságos jelentése „agyagtábla” vagy „agyaglevél”, amiről a rajta szereplő szöveget felolvassák, tovább folytatva, adódhat annak a feltételezése, hogy sziklafeliratunkat valóságosan is felolvasták, mégpedig visszafordítva, mert egyébként hogyan is érthette volna meg a befogadó közeg a felirat szerzőjének intencióit.

2. Az urartui sztélé- és sziklafeliratok elhelyezkedési kontextusából adódóan több esetben is elmondható, hogy az azok előtti térben valamilyen rituális cselekvés zajlott le, aminek része lehetett a sztélén vagy sziklafeliraton megörökített szöveg felolvasása, recitálása. Leginkább a Vankalén is megtalálható uralkodói sír- és emlékhelyek (I. Argišti, II. Sarduri) esetében látszik ez nyilvánvalónak.¹⁴

3. A feliratokon szereplő toposzoknak, a szövegek belső elrendezésének egyik visszatérő eleme a „PN (így) szól:...” (PN *al=e*) kitétel, ami után a szöveg tényleges mondanivalója, az uralkodói hatalom vagy akarat kinyilvánítása következik.

Kétségtelen, hogy egy rövid, inkább elmélkedő jellegű áttekintés nem adhat mindenre kiterjedő magyarázatot. Célom pillanatnyilag csupán a szakirodalom eddigi eredményeinek felidézésével és némely határterület kutatási irányának számbavételével egyfajta *munkahipotézis* megalkotása lehetett, amelyet az uralkodói propaganda, legitimitáció, a hatalmi szimbólumrendszer urartui elemeinek, azok vallási-rituális relevanciájának vizsgálata során számos területen lehet még finomra hangolni.

¹⁴ *Buhály Attila*: „... egy juhót vágjanak le Haldinak a kapu előtt...” Az áldozatbemutató helyszínei Urartuban = Vallástudományi Szemle 6/1. 2010. 47–62.

ASZALÓS ÉVA

A korona és az „ügynevezett reformált valláshoz”¹ tartozó alattvalók kapcsolata Franciaországban XIII. Lajos uralkodása alatt

A reformáció szellemi mozgalma a latin keresztény egyház egységének felbomlásához és a protestáns egyházak felekezetekre szakadásához vezetett. A konfesszionalizáció folyamata Európa országaiban az 1560-as és az 1630-as évek között zajlott le.² Ezzel egyidejűleg megtörtént a tridenti szellemű hitújítás a római katolikus egyházban. Azonban a francia királyságban az 1562–1598 között pusztító vallásháború miatt ez később, az 1620-as évek és az 1650-es évek között következett be.³ A latin keresztény Európa királyságaiban a vallási egyöntetűség és a társadalom, az állam politikai egysége, belső békéje egymástól elválaszthatatlan volt. A politikai lojalitás és az alattvalók vallási konformizmusa szorosan összefonódott. Tehát a teológiai tévedést, az „igaz hit” tagadását polgári büntettként szankcionálták, lázadásnak, felségárulásnak tekintették.⁴

Mivel a 16–17. század az „erős államok” kora és az 1620-as évektől a francia királyságban is megkezdődött a fiskális-katonai állam kiépítése; a dinasztikus államok a morális és vallási egyöntetűséget a társadalmi rend megőrzésére és az alattvalók fölötti kontroll megerősítésére hasz-

---

1 Az „ügynevezett reformált vallás” elnevezés (= religion prétendue réformée) a 4. vallásháborút lezáró, 1573. november 5-én kibocsátott La Rochelle-i békeszerződésben fordult elő legelőször. A korona a francia reformátusokra 1787-ig ezt a kifejezést használta. A békeszerződés szövege megtalálható: *Jean Robert Knecht: Catherine de” Medici.* London – New York 1998. 290.

2 *Diarmaid MacCulloch: A reformáció története.* New York 2005. II. rész, 7–11. fejezet, 477–740.

3 Franciaország története I. Szerk. Georges Duby. Bp. 2005. 570–580. *William V. Bangert: A jezsuiták története.* Bp. 2002. 183–184.

4 *Hans R. Guggisberg: The Defence of Religious Toleration and Religious Liberty in Early Modern Europe: Arguments, Pressures and Some Consequences.* History of European Ideas (1983) 36–37.

nálták fel.⁵ Franciaország „legkeresztényebb királyai” 1215-től koronázási esküjükben hitet tettek az egyház védelmére, az eretnekek elleni harcra és I. Ferenc uralkodásától a világi igazságszolgáltatás, a parlamentek kiméletlenül megbüntették a vallási konformitást elutasító, evangéliumkövető hitelveket valló alattvalókat.⁶ A francia királyságban az 1550-es években hihetetlen gyorsasággal terjedtek a kálvini hitelvek, az 1560-as években a reformált gyülekezetek lélekszáma mintegy kétmillió főt számlált.⁷

A református alattvalók több mint háromnegyede Dél-Franciaországban, a Poitou–Guyenne–Languedoc–Béarn–Cévennes–Dauphiné félhold alakú régiójában élt. A francia történészek egyhangúan vallják, hogy minden társadalmi csoportban terjedtek a reformált hitelvek és morális értékek, bár jelentős tömegbázisát a városok értelmiségi, kereskedő és képzett iparos rétege adta.⁸ A francia reformáció egyediségét az adja, hogy erősen kötődött a tartományi partikularizmushoz, tehát a hugenotta főnemesség és klientúrája a reformált vallást privilégiumának védelmére használta fel és a korona centralizációs törekvéseivel szemben az ellenállás jogát, a zsarnokölés elméletet állította szembe. A korporációk kiváltságaira épülő rendi állam megőrzése volt a céljuk.⁹ Lehetséges volt-e a vallási türelem a 16–17. századi Európában, ahol a kirekesztés és a vallási üldözés tombolt? Adhatott-e a francia korona és a gallikán egyház a vallásgyakorlat kötelezően előírt formája alól mentességet egy kisebbségben levő vallásfelekezet tagjainak, felruházhatta-e őket olyan előjogokkal, melyek korlátozott vallásgyakorlatot és hivatalviselési jogot biztosítottak a reformáltaknak?

A 16–17. századi Európában csak a „gyakorlati ésszerűség” toleranciájáról beszélhetünk. Így a Német-római Birodalom számos városában (Hamburg, Ulm, Nürnberg), Svájcban, Elzászban, Angliában vagy a gazdasági-pénzügyi érdekek játszottak szerepet a vallási másság elfogadásában vagy a protestáns felekezetek közötti konszenzusok, az interimék.¹⁰ A fran-

⁵ *William Beik: Absolutism and Society in Seventeenth-Century France.* Cambridge 1985. 3–28. *Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700).* II. rész. A modern állam kialakulása, 1450–1713. *Világtörténet (2005. ősz-tél)* 3–29.

⁶ *Robert Jean Knecht: French Renaissance Monarchy: Francis I. and Henry II.* London–New York 1984. 25–26.

⁷ *Mark Greengrass: The French Reformation.* Oxford 1987. 21–42. *International Calvinism 1541–1715.* Szerk. Menna Prestwich. Oxford 1985. III. Menna Prestwich: Calvinism in France, 1555–1629. 71–107.

⁸ *Natalie Zemon Davis: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban.* Bp. 2001. Az erőszak ritusai. 139–167.

⁹ *Sz. Jónás Ilona: Sokszínű középkor.* Szerk. Nagy Balázs és Novák Veronika. Bp. 2010. Szabad-e zsarnokot ölni? A hugenotta politikai irodalom egy motívumának útjáról. 423–438. A „Vindiciae contra Tyrannos” Az ellenállás jogáról. 439–455.

¹⁰ A kora újkori Európában érvényesülő vallási türelem problémakörével nagyon sok tanulmány foglalkozik. Két tanulmánykötetet emelek ki: *Tolerance and Intolerance in the European Reformation.* Szerk. Ole Peter Grell and Bob Scriber. Cambridge 1996. *Persecution and Toleration (Papers read at Twenty-second summer meeting and the Twenty-third Winter meeting of the Ecclesiastical History Society).* Szerk. William J. Sheils. Padstow. 1984.

cia királyságban a vallási türelem kényszerű elfogadásához az 1562–1598 között zajló nyolc polgárháború céltalansága, romboló ereje, mintegy 1 millió alattvaló halála, az anyagi erőforrások megsemmisülése és a Valois-ház hatalmának meggyengülése; és nem utolsó sorban Spanyolország katonai beavatkozása a katolikus liga oldalán vezetett el. A kormányzati elitréteg, a parlamentek humanista műveltségű jogászai, tehát a mérsékelt katolikusok (az úgynevezett „politikuskok csoportja”) a politikai kényszerhelyzet miatt, az állam egységének helyreállítása céljából fogadták el a jogi alapon nyugvó, korlátozott előjogokat biztosító pacifikációs ediktumokat a vallásháború alatt.¹¹ A korona és a kormányzati elitréteg gondolkodásában a „vallási türelem”¹² (helyesebben a „lelkiismereti szabadság”, *liberté de conscience*)¹³ gondolata elválaszthatatlan volt a szuverén és abszolút állam koncepciójától és a vallási egyöntetűség, az egyetlen és igaz római katolikus egyház megőrzésétől.¹⁴ Ezt támasztja alá annak a hat pacifikációs ediktumnak a regisztrációs záradéka, amit a korona az 1562. január 17-én megjelent, úgynevezett „Januári Ediktumtól” 1585-ig bocsátott ki. A Nemours-i Ediktum (1585. július 7.) az összes megelőzőt hatályon kívül helyezte. Az ediktumok párizsi parlament által regisztrált nyilatkozataiban a következő formulák szerepelnek. Csak a korona nyomására, a körülmények kényszerítő ereje miatt iktatják be, de nem ismernek el két vallást a királyságban, az ediktumokat ideiglenes jellegűnek tekintik, hatályuk csak a következő ediktumig áll fenn.¹⁵

¹¹ *Malcolm C. Smith: Early French Advocates of Religious Freedom. The Sixteenth Century Journal Vol. 25. No. 1. (Spring, 1994) 29–51.*

¹² A 16–17. században a francia nyelvben csak a „toléran” igével találkozunk, aminek negatív jelentéstartalma volt, „eltűrni”, „elviselni”, „megtűrni” jelentéseiben. Olyan gondolatokra, vallási nézetekre és tettekre vonatkozott, ami veszélyes a társadalom rendjére, békéjére; tehát ellentétes a konkordancia elvével. A koronának és az egyháznak minden eszközzel fel kell lépnie ezen jelenségekkel szemben. Ennek nyelvészeti és történeti elemzése megtalálható: *William H. Huseman: The Expression of the Idea of Toleration in French during the Sixteenth Century. The Sixteenth Century Journal. Vol. 15. No. 3. (Autumn, 1984) 293–310.*

¹³ A reformáció Európájában először Franciaországban használják a parlamenti jogászok pozitív jelentéstartalommal a „*liberté de conscience*” kifejezést, ami bekerült az első vallásháborút lezáró pacifikációs ediktumba is (Amboise, 1563. március 19.). Az ember lelkiismeretére gyakorolt erőszakot céltalannak tekinti az ediktum, csak a lelkiismereti szabadság tiszteletben tartása lehet gyógyír a vallási megosztottságra. A kérdéskör részletes elemzése: *Philip Benedict: Un roi, une loi, deux fois: parameters for the history of Catholic-Reformed co-existence in France, 1555–1685. Chapter nine 280–290. The Faith and Fortunes of France’s Huguenots, 1600–85. Szerk. Philip Benedict. Aldeshot-Burlington-Singapore-Sydney 2001.*

¹⁴ *Mario Turchetti: Religious and Political Tolerance in Sixteenth- and Seventeenth-Century France. The Sixteenth Century Journal Vol. 22. No. 1. (Spring, 1991) 15–25.*

¹⁵ A „Januári Ediktum” regisztrációs nyilatkozatát a párizsi parlament 1562. február 14-én fogadta el. Ebből egy rövid részletet idézek: „... et sans que par nostredite ordonnance et la presente declaration, nous ayons ententu et n’entendons approuver deux religions en nostre Royaume, ains une Seule, qui est celle de nostre sainte Eglise, en laquelle nos predecesseurs Roys ont tousjours vescu” (kiemelés tőlem). A nyilatkozat szövege megtalálható: *André Stegmann: Édits desques de guerres de religion. Paris 1979. 31–32.*

A fentiekből következik, hogy a vallásháborút lezáró Nantes-i Ediktum (1598. április 13.) – amit a párizsi parlament 1599. január 7-én iktatott be – szintén ideiglenes jellegű. A parlament Nagykamarájának elnöke, Pierre de Beloy az Amnesztia, a Béke, a Rend ediktumának nevezte a 95 általános cikkelyt tartalmazó dokumentumot. Az 1593-ban katolizált IV. Henrik a vallásháború alatt körülbelül egymillió főre csökkent reformált kisebbséget korlátozott vallási és oktatási jogokkal ruházta fel és biztosította számukra a hivatalviselési jogot. A megelőző jogokat azokon a településeken gyakorolhatták, ahol 1596–97-ben gyülekezeteik voltak. Kerületi-, tartományi-, országos zsinatokat tarthattak, az utóbbit a korona engedélyével, királyi tisztviselő jelenlétében. IV. Henrik a katolikus többség és a reformált kisebbség békés együttélése érdekében kötelezte a reformáltakat a katolikusok hitgyakorlásának tiszteletben tartására a reformált többségű dél-franciaországi városokban is, elrendelte a katolikus templomok, temetők visszaszolgáltatását. Négy parlamentben felállította az Ediktum Kamaráját (a párizsi, a bordeauxi, a toulousei és a grenoblei parlamentek) a vallási sérelmek jogorvoslata, az ediktum betartatása céljából. A korona gyengeségét tükrözi és egyben félelmeit is, hogy szigorúan megtiltotta, felségárulásnak tekintette a ligákba és föderációkba tömörülését a katolikusoknak és a Dél-Franciaországban összpontosuló mintegy 800 ezer hugenottának. IV. Henrik fontosnak tartotta, hogy a militáns reformált nemesség lojalitását garantálja, tehát csak az erős királyi hatalomtól remélhesse vallási, politikai és különleges katonai jogainak megőrzését. 1598-ban 3500 olyan pallosjoggal rendelkező reformált nemes volt a királyságban, akik családjukkal, kíséretükkel, birtokaikon élő, dolgozó parasztjaikkal együtt gyakorolhatták vallásukat. Az uralkodó a párizsi parlament által nem regisztrált, a korona által nyolcévente megújítandó titkos záradékokban (1598. április 30-án és május 2-án írták alá) 151 menedékhelyet biztosított a reformáltaknak. Ebből 51 olyan „biztonsági hely” volt, ahol erőd volt a király által fizetett helyőrséggel, amit a király által kinevezett reformált nemes, mint katonai kormányzó irányított.¹⁶

IV. Henrik 1599-ben Fontainebleauban egy újabb ediktumot bocsátott ki a Navarrai Királyságban található Béarn tartományára vonatkozóan, ahol anyja, Jeanne d'Albret királynő 1569-ben a reformált vallást tette hivatalos vallássá. A hugenották számát 100–120 ezer főre teszik a francia történészek a tartományban. Az uralkodó előírta, hogy 12 településen biztosítani kell a katolikusok hitgyakorlatát.¹⁷

Mennyiben változott meg a reformált kisebbség helyzete 1600 és az 1640-es évek között? Egyrészt lélekszámuk jelentős visszaesése és a városokban százalékos arányuk drasztikus csökkenése figyelhető meg.

¹⁶ Az ediktum szövege megtalálható: *Stegmann, A.*: *Édits des guerres* i. m. 47–49.

¹⁷ *International Calvinism 1541–1715*. Szerk. Menna Prestwich. Oxford 1985. X. Élisabeth Labrousse: *Calvinism in France, 1598–1685*. 285–287.

Elsősorban kisvárosokban (2000–5000 fő között) éltek, de még ezekben is – Alsó-Languedoc, Cévannes és Vivarais tartományok városainak kivételével – kisebbségben voltak. A nagyvárosokban – Bordeaux kivételével – a katolikusok abszolút létszámfölényben voltak. A Dieppe-Carcassone közötti régióban volt a legnagyobb mértékű a reformált népesség csökkenése az említett időszakban, ugyanis átlagosan 30–40%-kal csökkent a hugenotta lakosság lélekszáma.

Ebben szerepet játszottak az ismétlődő pestisjárványok (1628–1631, 1635, 1645, 1653–54) és az 1630-as és 1640-es évek inséges évei. Ehhez hozzájárult a fiskális-katonai állam adóztatási, beszállásolási, rekvirálási politikája is a 30 éves háborúba való belépést követően. Mivel Dieppe-Carcassone közötti régióban a kisvárosok környékén levő falvakban katolikus lakosság élt, az onnan beköltözők dominánssá tették a katolikusok arányát a kisvárosokban. Elsősorban férfiak költöztek be a városokba, így a vegyes házasságok sem a reformáltaknak kedveztek, hiszen a hagyományoknak megfelelően a katolikus férfi és a reformált nő házassága esetén a nő volt az, aki áttért férje vallására. Csak a Nimes környéki régió és Cévennes, Béarn tartománya képez kivételt, mivel itt a vallásháború alatt a földesurak áttéréseivel a cenzusos földet művelő parasztok is reformáltak lettek, tehát a falvakban is jelentős számú hugenotta népesség élt.¹⁸ Négy biztonsági helyen az 1620-as évek előtt a reformáltak többségben voltak: így La Rochelleben (86%), Montauban városában (64%), MontPELLIERben (60%), és Nimesben (83%).

G. Hanlon, Ph. Benedict, E. Labrousse, M. Prestwick egyetértenek abban, hogy a reformáltak helyzetében a döntő fordulatot az 1620-as évek három vallásháborúja és a korona azon célkitűzése eredményezte, ami a rendi-vallási partikularizmus megszüntetését szükségyszerűnek tartotta az államhatalom erősítése érdekében. XIII. Lajos és Richelieu államminiszter számára a társadalom „engedelmességre” kényszerítése elengedhetetlen feltétele volt a fiskális-katonai állam kiépítésének, ami a Habsburg-ellenes nagyhatalmi politika szolgálatában állt.¹⁹ XIII. Lajos kiskorúsága és Medici Mária régenssége alatt (1610–1617) a hugenotta főnemesség és klientúrája 1612-től fellázította a korona ellen Poitou, Languedoc, Guyenne és Béarn nemességét és a reformált többségű biztonsági helyeket, melyekben a Nantes-i Ediktum előírásai ellenére nem engedélyezték a katolikusok hitgyakorlatát.

¹⁸ *Philip Benedict: The Faith and Fortunes of France's Huguenots, 1600–1685.* Aldershot-Burlington-Singapore-Sidney 2001. Part one, 2. The Huguenot Population of France, 1600–1685. 9–33. *Gregory Hanlon: Confession and Community in Seventeenth-Century France (Catholic and Protestant Coexistence in Aquitaine.* Philadelphia 1993. Part I. „Vivre en union et concorde, Unanimement, pour le bien de la République” 17–116.

¹⁹ *John H. Elliott: Richelieu and Olivares.* Cambridge 1991. 5. War and raison d'état. 113–142.

Az 1620–1621 telén La Rochelleben királyi engedély nélkül tartott országos zsinatokon Condé, Rohan, Soubise és Boullion hercegek vezetésével és a fanatikus lelkészek támogatásával konföderáció megalakításáról döntöttek. A korona és a reformáltak közötti három fegyveres vallásháború – amelyekben 37 dél-franciaországi menedék- és biztonsági hely vett részt – lehetőséget teremtett a korona és a gallikán, tridenti szellemű római katolikus egyház számára, hogy döntő lépéseket tegyenek a vallási egyöntetőség helyreállítására.²⁰ A Montpellier-i, a La Rochelle-i békék és az Alcs-i, úgynevezett „Kegyelmi” Ediktum az 1620-as évek végére nem csupán lefegyverezte a reformáltakat; hanem vallásgyakorlatukat, oktatási-, hivatalviselési jogait is korlátozta.

Az 1990-es évek előtti francia történeti kutatások a reformáltak vallási, politikai helyzetét két történelmi periódusban tanulmányozták. Úgy ítélték meg, hogy az 1562–1598 közötti vallásháború és XIV. Lajos 1661–1685 között kibocsátott rendeletei azok, amik a hugenotta kisebbség helyzetére meghatározó befolyást gyakoroltak. Azonban, Ph. Benedict, G. Hanlon, W. Beik kutatásai azt támasztják alá, hogy a korona az 1620-as, 1630-as években ugyan a Nantes-i Ediktumot nem törölte el, de a reformált kisebbség helyzetét visszavonhatatlanul meggyengítette. Megállapításaikat az alábbiakban foglalom össze:

1. Dél-Franciaország kisvárosaiban és jelentős kereskedővárosaiban az 1630-as évekig a reformált közösséghez tartozók legalább 40–60 százaléka a vagyonos előkelő réteghez tartozott. A kereskedők, az értelmiségi foglalkozásúak és a jogi és pénzügyigazgatási hivatalokat betöltők mellett a biztonsági helyeken a nemesi származású családok is emelték a hugenotta közösség társadalmi, politikai tekintélyét, befolyását.

A menedék-, és biztonsági helyek megszüntetése a hugenotta nemesség lefegyverzését, a reformált kisebbség önvédelmi képességének megszűnését eredményezte. Emellett a református hitelveket valló vagyonos polgárok és a reformált nemesség szoros politikai szövetségét is felbomlasztotta a korona. Ugyanis az 1629. június 27-én regisztrált Alcs-i Ediktum amnesztiarendelethez a nemesek tömeges áttérésével járt. XIII. Lajos Guyenneben ezeket a nemeseket jelentős katonai és kormányzati pozícióba emelte, számos főnemest marsalli ranggal jutalmazott (La Force, La Trémoille, Condé).²¹

2. A vegyes felekezetű városokban a belpolitikai válságot megelőzően a katolikus és reformált elitréteg között az üzleti, politikai kapcsolatok kiegyensúlyozottak voltak, amit a vegyes házasságok, a kölcsönös kereszt-

²⁰ Az 1620-as évek vallásháborúinak részleges elemzése megtalálható: *David Parker: La Rochelle and the French Monarchy: Conflict and Order in Seventeenth-Century France.* London 1980.

²¹ *Benedict, Ph.: The Faith and Fortune i. m. Chapter three: Faith, Fortune and Social Structure in Seventeenth-Century Montpellier.* 121–149.

szülői feladatok vállalása tovább erősített. Ebben szerepet játszott IV. Henrik 1603-as rendelete. Ennek értelmében minden vegyes felekezetű városban a városvezetést ellátó konzulok (4–8 fő) fele hugenotta előkelő volt. 1623-tól a korona számos városban megtiltotta ezt, az 1630-as években az adókerületekbe és tartományokba kinevezett intendánsok nyomására már csak katolikusok kerülhettek be a városi önkormányzatokba.²²

3. A korona az 1620-as évek végétől akadályozta azt, hogy Guyenne, Languedoc városaiban (Montpellier, Nîmes, Layrac, Toulouse stb.) a reformált értelmiségiek és kereskedők olyan hivatalokat vásároljanak, ami nemesítéssel járt együtt. Tehát reformált alattvalók nem emelkedhettek a taláros nemesség rétegébe. G. Hanlon és Ph. Benedict kutatásai azt támasztják alá, hogy a vagyonos reformált polgárok gyermekei (főleg a 15–24 év közöttiek) tömegesen tértek át a katolikus vallásra.²³ Ebben nemcsak a szülői értékrendszer elleni lázadás játszott szerepet, hanem a társadalmi státusszal összefüggő egzisztenciális tényezők is. Lyonban, Nîmesben, Montpellierben a gyülekezeten belül csökkenő tendenciát mutatott a jogi és pénzügyi hivatalokat ellátó személyek száma, viszont legalább megduplázódott a kereskedők aránya.

4. Az elitréteg egy részének áttérése negatív hatást gyakorolt a gyülekezetre is, anyagilag és morálisan is, felekezeti identitását gyengítette, amihez az is hozzájárult, hogy az erősödő katolikus többség értékrendszere normakövetésre ösztönözte.

5. Az 1620-as évek vallásháborúiban a korona ellen lázadó 37 települést példásan megbüntettek. La Rochelle kivételével a gyülekezeteket betiltották, templomaikat elkobozták vagy lerombolták. Ezekbe a városokba 1629 után csak katolikus költözhetett be.²⁴

6. A fegyverrel helyreállított katolikus hitgyakorlat (1620–1622) Béarn tartományban megdöbbenő következménnyel járt. Az 1569-ben bevezetett reformált vallás a kényszeráttértek számát gyarapította. Míg 1610 körül 100–120 ezer ember hugenotta volt a tartományban, az ide kinevezett két intendáns 1661-ben már csak 21 804 reformátust írt össze.²⁵

7. A korona korlátozta a hugenották oktatási jogait is, a Néracban és Montaubanban működő lelkészképző akadémiákon 1631-től és 1634-től már a tanárok és a diákok legalább fele katolikus volt. A jezsuita rend szerepe meghatározóvá vált a tanári karban.

8. A korona 1626-ig három alkalommal engedélyezte országos zsinat tartását a reformáltaknak. XIII. Lajos haláláig, 1643-ig már csak egy alkalommal, 1637-ben adott országos zsinat tartására engedélyt. A tar-

²² Hanlon, G.: *Confession and Community* i. m. 2. The Institutional Community. 39–72.

²³ Hanlon, G.: *Confession and Community* i. m. 7. The Nature of Confessional Ambiguity. 193–223.

²⁴ Parker, D.: *La Rochelle and the French Monarchy* i. m. 57–58.

²⁵ Labrousse, É.: *Calvinism in France* i. m. 294.

tományi zsinatokat is engedélyhez és királyi tisztviselő jelenlétéhez kötötte. A lelkészek csak lakóhelyükön prédikálhattak, így számos kisgyülekezet szűnt meg az 1630-as években.

9. A gallikán egyház tridenti szellemű megreformálása XIII. Lajos uralkodása alatt történt meg. Egyrészt megreformálták a régi rendeket – amiben Richelieunek és fontos szerepe volt, másrészt új rendek is létrejöttek (jezsuiták, kapucinusok, az 1611-ben Pierre de Bérulle által alapított oratoriánusok).

Ezeknek fontos szerepe volt a plébánosok képzésében és a népmissziókban.

XIII. Lajos és a gallikán egyház fontos feladatának tekintette, hogy a hugenotta befolyás alatt álló régióban a vallásháború alatt szétzilálódott plébániarendszert helyreállítsa és a terjedő népi vallásossággal szemben egy precízebb doktrínaformulákkal és liturgiai eszköztárral rendelkező katolikus egyházzal vegye fel a harcot.

Az 1620-as és 1630-as években a reformáltak volt menedék- és biztonsági helyein, továbbá Béarn tartományban újjászervezték a plébániákat és püspökségeket.

Bár a gallikanizmus szellemissége miatt a püspöki kar és maga Richelieu számos alkalommal konfliktusba került a jezsuitákkal, a korona 1634-ben 10 jezsuitának, 1638-ban 50 rendtagnak támogatta a féléves misszióját Guyenne, Languedoc, Vivarais városaiban és falvaiban.²⁶ A reformáltak között voltak olyanok, akik vonzalmat éreztek a katolikus vallás látványosabb, emocionálisabb hitgyakorlata iránt. Sőt a vagyonosabb hugenotta szülők szívesen írták be gyermekeiket a színvonalas jezsuita iskolákba.²⁷

10. A korona a vegyes felekezetű városokban az intendánsokkal együttműködő plébánosokat politikai céljai érdekében is felhasználta. A világiak számára testvériségeket hoztak létre, ezek erősítették a katolikus elitréteg vallási identitását, gyengítették a reformált elitréteggel kialakított társadalmi, szociális kapcsolatait. Hozzájárultak ahhoz, hogy a városokban az előkelő rétegen belül élesebbé váltak a felekezeti törésvonalak. Az 1640-es években már tipikus volt, hogy a testvériség tagjai töltötték be a konzuli tisztségeket is. Végezetül, a leírtak felvetik a kérdést, hogy a korona miért nem helyezte hatályon kívül a Nantes-i Ediktumot?

A gallikán püspöki kar már az 1631-ben Mantes-ban tartott zsinatán ezért Richelieu államminisztert tette felelőssé, akinek nagyhatalmi politikai koncepciójában Franciaország „legkeresztényebb királyának”

---

²⁶ *Duby, G.*: Franciaország története I. i. m. 570–572.

²⁷ *Hanlon, G.*: Confession and Community i. m. 8. Religious Identity and Competing Reference Groups. 224–231.

volt a kötelessége, hogy a Spanyol-, és Osztrák Habsburgok hegemoniáját megroppantsa. Ezt a célt szolgálta La Rochelle kapitulációja után a Mantovai örökösödési háborúba való belépés is.²⁸ Bár a korona reformáltakra vonatkozó politikáját Franciaország szövetségi politikája is befolyásolta – hiszen a protestáns Svédországgal, Hollandiával lépett XIII. Lajos koalícióra –, a francia történészek nem ezt tekintik meghatározó tényezőnek. Úgy ítélik meg, hogy a fiskális-katonai állam kiépítése olyan szintű belpolitikai instabilitást idézett elő, ami a tartományok katolikus elitrétegét is szembeállította a koronával. Így az adóztatási politika, a katonák kötelező beszállásolása, a hadseregek mindent felélő pusztításai Dél-Franciaországban a tartományi rendek ellenállásához vezettek. A kiváltságait, tartományi jogköreiket védelmező parlamentek, városi önkormányzatok és a helyi nemesség szembehelyezkedett a korona követeléseivel.²⁹ Az államminiszter a kormányzók és intendánsok segítségével az ellenállást brutális büntető intézkedésekkel torolta meg. Ez a helyi elitréteg megosztottságához vezetett és a helyi parlamentek és a városokat vezető konzulok a városi felkeléseket és parasztfelkeléseket saját politikai érdekeik érvényesítésére használták fel a korona ellen.³⁰

A kormányzati egység felbomlása, tehát a királyság kormányzati rendszerének diszfunkcionális működése az, ami XIV. Lajos kiskorúsága alatt az elitréteg fegyveres felkeléséhez vezetett (1648–1653 közötti Fronde). Egy másik tanulmány témája lehet annak vizsgálata, hogyan próbálta megakadályozni J. Mazarin államminiszter, hogy a reformáltak is csatlakozzanak a lázadásokhoz.³¹

²⁸ A háború legátfogóbb elemzése: *David Parrott: The Mantuean Succession, 1627–31: A sovereignty Dispute in Early Modern Europe. The English Historical Review Vol. 112. No. 445. (feb., 1997) 20–65.*

²⁹ *William Beik: Magistrates and Popular Uprisings in France before the Fronde: the Case of Toulouse. Journal of Modern History 46. (1974) 585–608. William Beik: Absolutism and Society i. m. 1. Absolutism and class. 3–34.*

³⁰ *Sharon Kettering: The Causes of the Judicial Frondes. Canadian Journal of History 17. (1982) 275–306.*

³¹ *Ruth Kleinman: Changing Interpretations of the Edict of Nantes: The Administrative Aspect, 1643–1661. French Historical Studies Vol. 10. No. 4. (Autumn, 1978) 541–571. William Beik: Urban Factions and the Social Order during the Minority of Louis XIV. French Historical Studies Vol. 15. No. 1. (Spring, 1987) 36–67.*

KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

Az újratelepített Nyíregyháza évszázadának iskolái, tanítói

A 18. század közepén, amikor gróf Károlyi Ferenc az ecsedi-uradalom megvásárlásával Nyíregyháza osztatlan felének birtokosává vált, a korábbi lakosok egy része már elköltözött innen. Akik még itt maradtak, azok főként görög katolikusok és reformátusok voltak, de élt köztük néhány római katolikus is. A reformátusoknak a 17. század első felében volt lelkészük és tanítójuk, ez utóbbit Lórántffy Zsuzsanna 1649-ben figyelmeztette is, hogy „igyekezzék tisztiben, hivataljában serényen eljárni, nem részegeskedéssel és restséggel az időt héjában mulatni.”¹ A nyíregyházi református gyülekezet iratai között megtalálható feljegyzés-kötetben is említik a 17. századi rectort,² akinek járandósága a lelkészének a harmada,³ ezen kívül az esketésért és a halotti beszédért fél ezüst forint vagy egy váltóforint illette meg. Az oroszoknak mondott görög katolikusok gyülekezete a 18. század közepén kelt összeírás szerint 20 családból állt. Volt papjuk és a gyerekeket katekizmusra, imádkozásra, egyházi énekekre és az ennek olvasásához szükséges szintig olvasásra, írásra tanító, kántorizáló rectoruk is.⁴

Az 1753–1754. évi betelepítés új korszakot nyitott Nyíregyháza életében. Nem csak a lakosság száma nőtt sokszorosára, hanem új felekezet jelent meg: az evangélikusoké. Az első betelepedési hullámban Békés megyéből és a Felvidékről érkező 300 családot a rokoni kötelékek mellett az azonos származási vagy lakóhelyhez fűződő kapcsolat, de főképpen hitük kovácsolta össze. A közösség hangadói a csabaiak voltak, akikkel együtt érkezett lelkészük, Wandlik Márton, akinek azonban a vallásüldözés miatt hamarosan el kellett hagynia a települést.

1 Lukács Ödön: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Nyíregyháza, 1886. 372.

2 Nyíregyházi református gyülekezet irattára, Nyíregyháza. Ekkor a lelkész a gazdáktól 1 véka gabonát, 1 véka búzát, 8 garast, fára pedig egy márvást kapott.

3 Lukács Ö.: Nyíregyháza i. m. 385.

4 Ember Győző: Amunkácsigörögkatolikuspüspökséglelkészseégeinek 1747. évi összeírása http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/Ember%20Gy%C5%91z%C5%91l/ember_munkacsi_osszeiras.pdf 100. old. Letöltés ideje: 2016. szeptember 19.

Szolgálatát a szintén Csabáról jött tanító,⁵ Johanidesz Márton vette át, és titokban házaknál tartott könyörgéseket és szentbeszédeket.⁶ Emiatt börtönbe vetették. Bár a nép zúgolódására szabadon bocsátották, neki is el kellett hagynia a települést.⁷ Két évig nem volt se papja, se tanítója a formálódó gyülekezetnek. Amikor patrónusuknak, gróf Károlyi Ferencnek köszönhetően helyzetük lassan stabilizálódott, hívhattak olyan tanítót, aki az oktatás mellett az éneklést és a napi könyörgést elvégezhetette. Az eperjesi főtanodából érkezettek (Jasztrabinyi Sámuel, Porubszky János, Lehoczky István) csak 1–2 évet maradtak. Az 1765-ben ide hívott Papp István⁸ azonban már 28 évig tanította a nyíregyházi gyerekeket. Kezdetben fiúkat, lányokat vegyesen, 1768-tól a lelkész házában egyik szobájában már csak a lányokat. A fiúknak a paplakkal szembeni házat bérelték ki. Oktatójuk Berzenczey Lipót lett. Vele azonban elégedetlenek voltak az egyházi előljárók, a viselkedését nem találták megfelelőnek, így 21 év után állásából elküldték. Ezt a gyakorlatot a továbbiakban is megtartotta az eklézsia, nem egy tanítót tanácsoltak el hozzáértésének hiánya vagy elfogadhatatlan viselkedése miatt.

Tapolcsányi Györgyöt 1771-ben lelkésznek hívták, de csak tanítóként működhetett és kántori feladatokat láthatott el.⁹ A megyei összeírók feljegyzése szerint 164 fiúgyereknek tanított declinatot (főnévragozás) és olvasást, míg Papp István a 84 lánynak olvasást és imádságot.¹⁰ A tanításért akkor a fiúgyermek 15 krajcárt, az idegenek 1/4 köből búzát, a lányok pedig 1/8-ad köből búzát fizettek.

A település fejlődésének, a folyamatos bevándorlásnak és a természetes szaporodásnak köszönhetően a népesség folyamatosan nőtt. Amikor az osztályok zsúfoltsága elviselhetetlenné vált, akkor az eklézsia házat bérelt, vásárolt vagy építtetett az új iskolának. Az egyre népesebbé váló gyereksereghez pedig újabb és újabb tanítókat keresett és hívott meg a presbitérium.

⁵ A Szarvasról ide költözőkkel is jött tanítójuk, Reguly Sándor, ő a település jegyzője lett.

⁶ Az evangélikusok csak II. József türelmi rendeletét követően gyakorolhatták szabadon vallásukat és fogadhattak papot.

⁷ A tanítók életrajzára lásd Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (MNL SZSZBML) X. 102., valamint „Történetkönyv melyben a nyíregyházi evangélikus eklézsia XIX-dik századtól kezdve évenkénti történetei Miklósfy Sámuel által szerkesztve és Nagy Sámuel és Mihályik Mátyás által írva.” Nyíregyházi Evangélikus Egyház Levéltára, E/5/1.290. (Történetkönyv), továbbá *Kujbusné Mecsei Éva: Evangélikus tanítók Nyíregyházán a XIX. század elején. Pedagógiai Műhely* (1995:1) 50–55.

⁸ Papp lányát, Rozinát nemes Kovács András vette feleségül. Lányai: Rozina (Karlovszky József rozsnói professzor, majd csetneki lelkész neje), Anna (Kralovánszky András neje), Karolina (Schmál Sámuel lelkész fia, Károly neje), Zsuzsanna (Soltész József városi jegyző neje).

⁹ A nyíregyházi evang. nép- illetve általános iskolák története 1753-tól 1948-ig. Egybeállította *Mátis Béla* tanító, Nyíregyháza, 1924. kézirat MNL SZSZBML XV. 66. Adattár Lsz. 293.

¹⁰ Berzenczeyről az összeírók nem ejtenek szót.

lasztottak párt maguknak, sokuknak a gyermeke, unokája is nyíregyházi maradt. A korszak tanítói között többen rector-dinasztiák tagjai vagy éppen alapítói voltak. Mint ahogy a pap-, úgy a tanítófiak is – ahogy akkor nevezték őket – gyakran folytatták apjuk hivatást, de a 19. század elejétől a teológia mellett egyre többen jogi képezést szereztek és ügyvédként vagy a közigazgatás prominenseiként tevékenykedtek. Házassági kapcsolataik is összefűzték őket. Gyakori volt, hogy a pap a tanító lányát vagy a tanító a pap lányát, hűgát, nővérét vette feleségül. Az anyakönyvi bejegyzések szerint keresztkomának is hívták egymást, sőt a más valláson lévő papokat is. Néha a segédtanítók is bekerültek férjnek a családba, ilyenkor hosszabb időre maradtak Nyíregyházán.

1792-ben érkezett Miskolcra a fiatal, 25 éves Jurányi Ádám segéd-tanítónak, aki egy év múlva a lányok tanítója lett. 1803-ban itt nősült, Schmal Sámuel lelkész lányát, Sófíát vette el. 1803-tól Mihóky és Jurányi mellett Király János okította a 817 gyereket.¹⁴ Fia, Király József Pál, aki német, magyar, tót, francia, olasz, angol nyelven beszélt, németül, latinul írt, követte apját a pályán: a soproni tanítóképezde igazgatója lett, lánya, Apollónia pedig az apja katedráját elfoglaló Csillag Mártonhoz¹⁵ ment feleségül. 1817-ben érkezett az egyik legaktívabb és egészen 1849-ig itt tanító Kollmann Sámuel. Az 1830-as években két olyan tanárt is meghívott az eklézsia, akik nem csak az oktatásban jeleskedtek, hanem fontos szerepet vállaltak a közösség szervezésében és a város, a gyülekezet történetének megörökítésében. Nagy Sámuel¹⁶ Nyíregyházán született, itt tanult a professzori iskolában. Az oktatás mellett a tanulás előkészítését és kiegészítését is fontosnak tartva szervezője volt a Vasárnapi Oskolának,¹⁷ illetve kezdeményezője a kiseddóví létrehozásának. Egyháztörténeti krónikája,¹⁸ tanítói életrajz gyűjteménye¹⁹ a korszak nélkülözhetetlen forrása. A másik tanító, Susztek Sámuel 1833. október 1-jén „a szántai eklézsiából” jött és naplója szubjektív szempontú dokumentálása a város és az iskola életének. Feljegyzéseiknek köszönhetően tudhatjuk meg többek között, hogy a hét nyíregyházi tanító az egyházi előljárással felszólításának is engedelmessé miként próbált meg összehangolt munkát végezni az 1835. szeptember 18-án alakult,

¹⁴ Történetkönyv, 31–32.

¹⁵ 1829–1831 között tanított Nyíregyházán, majd a szarvasi nagyobb fiúk tanítója lett.

¹⁶ *Bánszki Hajnalka*: Nagy Sámuel és Leffler Sámuel, Nyíregyháza történetének korai krónikásai. In: Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv, 19. Szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2011. 253–264.

¹⁷ 1836-ban Kollmann Sámuellel alapították az iskolát azzal a céllal, hogy a kimaradt inasok, legények, mesterek, földművelők számára „hasznos és a közönséges életben szükséges tudományokat” oktassanak.

¹⁸ Történetkönyv

¹⁹ MNL SZSZBML X. 102.

bár rövid ideig fennállt Tanítói Széken.²⁰ A tanárok szakmai munkáját kezdetben a lelkész, 1820 után az iskolaigazgatóság felügyelte.²¹

1798-tól az egy-egy osztályba járó 100-150 gyerekhez már segédtanítókat is alkalmazott az eklézsia, akik többnyire eperjesi diákokként 30 forintért egy-két évet töltöttek itt. A 19. század első felében minden évben hárman voltak.

Annak érdekében, hogy a legkisebb gyerekek minél hamarabb elérjenek az iskolába, 1820-tól a város különböző pontjain: a Pazonyi utcán, a Búza téren, a Serház utcán és a Szarvas utcán, később más utcákon is, házakat béreltek és itt szervezték meg számukra az oktatást. A „tanítók” írni-olvasni tudó iparosok lettek, akik a gyülekezettől havonta nyolc forintot, a tanulóktól pedig fejenként egyet kaptak.²² Minthogy képzettségük nem volt, ők maguk is oktatásra szorultak.²³ Pedagógiai ismereteik bővítése érdekében hetente egy alkalommal a lelkészek, majd a tanítók okították őket.

Minthogy a jogaiban gyarapodó városnak²⁴ egyre nagyobb szüksége lett írni-olvasni tudó, képzett tisztségviselőkre, ezért egyrészt szorgalmazták a gyermekek iskolába járását, másrészt igyekeztek rászorítani a mestereket arra, hogy írástudó inasokat vegyenek fel, harmadrészt úgy döntöttek, hogy helyben is létrehoznak egy magasabb szintű oktatást nyújtó, ún. professzori iskolát. Ekkor már nemcsak a papok, tanítók gyermekei tanultak a felvidéki kollégiumokban, hanem a jómódú gazdák és iparosok fiai is eljutottak Eperjesre, németül tanulni Késmárkra, „magyar szóra” pedig a pataki, debreceni főiskolára. Aki pedig csak a nyelvet akarta megtanulni, az a közeli falvakba, városokba (Nánásra, Böszörménybe, Polgárra, Dorogra, Lökre, Kállóba) ment cseregyerekként szolgálni.

A „gymnasium”-ot 1806. augusztus 20-án alapították. Októberben egy bérelt lakásban elkezdődött az oktatás is az új iskola megépültéig. Vezetésére olyan professzort hívtak, aki jól képzett és a teológiai akadémia vagy a főiskola elvégzése mellett pedagógiai alapismeretekkel is ren-

²⁰ Galambos Sándor–Kujbusné Mecsei Éva: A reformkori Nyíregyháza hétköznapijai. (Susztek Sámuel feljegyzései, I.). (Forrásközlés). Szabolcs-szatmár-beregi Szemle (1998: 1) 8.

²¹ Történetkönyv, 128., 129. 1841-ben az addig felügyelőből és 6 tagból álló iskolatanácsot kiegészítették még négy taggal azok közül, akik kevésbé tanultak lévén hanyagsággal és lustasággal vádolták meg a tanítókat. Azt remélte a presbitérium, hogy ezek az iskola ellen ágálók így jobban belezárulnak az oktatás menetébe és a tanítók iránti tiszteletet erősítik.

²² A tanítók: Benkő István csizmadia, Balázs Mihály, Habdák István és Tóth József pedig szücs volt.

²³ 1841-ben két újabb oldaliskola nyílt. Az egyik a Homoki, a Bundi korcsma szomszédságában lévő házban, a másik a Kállói utcán. Két év múlva ezeknek az oldaliskoláknak új épületet építettek, amelyben helyet kapott egy újabb tanítólakás is.

²⁴ Nyíregyháza 1786-ban oppidum lett, 1803-ban pedig megváltkozott egyik földesurától.

delkezett. Az első tanító az eperjesi Karlovszky József lett, aki 9 évet maradt. Őt a nyíregyházi Greguss Tamás (1815–1823), Krmeszky György (1823–1825), majd a szintén nyíregyházi Jurányi Sámuel váltotta, aki a professzori iskola diákja volt.²⁵

Míg a 18. század második felében az újabb iskolaépületek megszerzése, az osztályok elhelyezése és megfelelő tanító hívása volt a presbitérium elsődleges feladata, a 19. század első felében az oktatott tananyagra és a módszerekre is figyelem irányult. Az egyházi életet felügyelő superintendens 1824-ben adott ki útmutatást a tantárgyakra vonatkozóan, azt is meghatározva, hogy melyik könyvből kell tanítani. Az elvárás az volt, hogy minél több imádságot és éneket tudjanak a gyerekek, illetve, hogy tanuljanak meg magyarul. Az evangélikus tótok szlovákul beszéltek, a felvidékiek közül sokan értették-beszélték a német nyelvet is. Az iskolákban csak tótul tanítottak. A főszolgabíró 1802-ben rendelte el a magyar nyelvű oktatást, amit a megyegyűlés, majd az 1806-os miskolci esperességi gyűlés erősített meg. Az eklézsia ezután a tanáraitól megkövetelte, hogy értsenek és beszéljenek magyarul. Egyedül a vallásoktatásban voltak engedékenyek és járultak hozzá ahhoz, hogy ezt mindenki az anyanyelvén tanulja. 1833-ban megtartották az első magyar nyelvű konfirmációt, 1836-ban pedig az első magyar nyelvű vizsgát. Ekkor már a hét iskola több mint ezer tanulója adott számot a templomban tudásáról a megyei bizottság előtt. A magyar nyelv tanulásában jeleskedők ajándékkönyvet és az Andaházi Szilágyi Alapítványnak köszönhetően pénzjutalmat is kaptak.

Az 1836. július 26–27-én Nyíregyházán tartott egyházkerületi gyűlésen is szóba került az iskolai tananyag egységesítésének a kérdése. A reformokhoz hozzájárult az új „oskolai igazgatóság” megalakítása és a tanítói ülésen megszületett új tanterv.²⁶ Fontos volt az az utasítás is, amely az osztályok és tantárgyak meghatározásán túl a tanítás módjára, az osztályozásra és a fegyelmezésre is útmutatást adott.²⁷ A tananyagot igyekeztek az életkorhoz igazítani. Minden osztályban tanították a vallást, az olvasást, a nyelvet, a számvetést. A gyakorlatias oktatás része volt a selyemhernyó tenyésztés, valamint a faültetés és -gondozás szerdán és szombaton délután. Figyelmet fordítottak a motiválásra is, ezt főként az alapítványok által biztosított év végi jutalomosztással érték el –, valamint a büntetésre is. „A testi büntetés minden oskolából száműzettesék, mert az már sok panaszokat és visszaélést okozott.”

²⁵ *Margócsy József*: A professzori iskola (1806–1854) helye és szerepe Nyíregyháza polgárosodásában. In: Thesaurus solemniss. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Szerk. Kujbusné Mecsei Éva. Debrecen–Nyíregyháza, 2002. 151–161. https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZSM_SK_2002_ThesaurusSolemniss/?pg=162&layout=s Letöltés ideje: 2016. szeptember 1.

²⁶ Történetkönyv, 298.

²⁷ uo. 349–355.

Elegendőnek és hatásosnak vélték a négy szemközti megdorgálást, megszégyenítést, esetleg az intést vagy az iskolába zárást. Akinél ez nem volt hatásos, azt szüleivel együtt idézték be az iskolafelügyelés elé.

A magyar nyelv tanulását azzal is igyekeztek előrelendíteni, hogy a tantárgyakhoz a helybeli tanárokkal írtak könyvet: az embertudományhoz Mikuss Sámuellel, a magyar nyelvhez Jurányi Sámuellel, a természeti történelemhez és a földleíráshoz Nagy Sámuellel, a természettudományhoz pedig Susztek Sámuellel.²⁸ Jelentős előrelépést jelentett a kicsik tanításában Mikuss Sámuel 1843-ban megjelent „Elemi iskola magyar-tót ABC a nyíregyházi tót ajkú evang. ifjúság számára című tankönyve”.²⁹

Az oktatás színvonala nagyban függött a tanító felkészültségétől, jellemétől. Annak érdekében, hogy az oktatók megfelelő ismeretekkel legyenek felvértezve, 1847-ben megnyitották az Oskola Tanítókat képző Intézetet.³⁰ 1847-ben az evangélikus kisdíákok száma már 1255 fő volt, 9 iskolaépületben tanultak, kellett a tanító-utánpótlás. A felsőbb osztályba csak az léphetett, aki a megfelelő ismereteket elsajátította, így volt, aki több éven át járt ugyanabba az osztályba. A legjobbak azonban helyben végzett tanulmányokkal is elérhették, hogy tanítókká legyenek.

Az evangélikus gyülekezet iratai, Történetkönyve és Susztek Sámuel naplója, valamint a tanítók életrajzát magába foglaló kötet alapján jól felvázolható az eklézsia „oktatáspolitikája”, az itt tanítók személyisége, a tanítás mikéntje. Sajnos ilyen típusú források a többi felekezetenél nem ismeretesek, így hasonló részletességű feltárás nem lehetséges. Domján Pál lelkész³¹ 1798-ban az egyház megmaradt régi iratait összeszedte és egy kötetbe leírta,³² de dokumentumok nélkül már ekkor sem tudta rekonstruálni, hogy kik voltak a korábbi tanítók, mit tanítottak, mennyi juttatást kaptak munkájukért. Személyükre vonatkozóan ezért más forrás adataira támaszkodhatunk csupán. A megyei összeírás szerint

²⁸ Galambos S – Kujbusné M. É.: Susztek i. m. 27.

²⁹ A könyvet részletesen ismerteti *Németh Zoltán*: Mikor és hogyan tanult meg magyarul a tírpa? Nyíregyházi szlovák („tírpa”) nyelvjárásai és néprajzi emlékek 2. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 19. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza, 1981. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_SZSZ_Jamk_19_Tirpak2/?pg=0&layout=s&query=iskola. 2016. november 11.

³⁰ 1848 őszéig működött, majd 10 év szünet után indult újra. Bővebben lásd *Orosz Gábor*: A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának a története. In: *Evangélikus tanítók, iskolák, tanítóképzés Nyíregyházán a 19. században*. Szerk. Csoma József. Nyíregyháza, 2008. (Evangélikus) 44–144., *Csoma József*: A nyíregyházi evangélikus tanítóképző intézet működésének második szakasza (1858–1872). In: *Evangélikus i. m.* 114–177.

³¹ Lásd Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (TtRL), Nyírségi egyházmege, 1976. évi gyűjtés

³² A Nyíregyházi református gyülekezet irattára, Nyíregyháza. A lelkésznek a 19. század elejéig a kótáji határnál, majd később máshol mértek ki egy köblös földet az orosz papé és kántoré között.

1771-ben Kántor János³³ a 9 református gyermeknek olvasást és imádságot tanított, amiért gyermekeként 12 krajcárt és 1/4 köből búzát kapott.³⁴ 1773-ban Szabó János már 12 gyereket oktatott és csak az idegenektől kérte a terményt.³⁵ Az iskolamesterek jegyzőkönyvébe tett nyilatkozat szerint 1797-ben Lovass János volt itt az iskolamester. A 18. század végi, 19. század eleji nyíregyházi rectorok neve felbukkan az anyakönyvekben is néhol. Az 1802-es születési anyakönyvben Benkő Pált mint apát jegyzik be, feltüntetve, hogy rector. 1808-ben pedig Varga Mihály rector található meg a keresztszülők között. Egy 1801-ben kelt díjlevél szerint a nyíregyházi oskolamester 10 váltóforinton felül 11 váltóforint értékben kapott hatodfél köből búzát, 7 váltóforint 51 krajcár értékben ugyanennyi rozstot, tűzifára adott neki az eklézsia 4 váltóforintnyi fát, vetés alá tavasszal két ekényi földet, 10 embervágó kaszálót, gyermektanításért 10 váltóforintot, sabbathalét árpából 5 váltóforintnyit, temetési stólát pedig évente 2 váltóforintnyit.³⁶

1806-tól megváltozott a rector juttatása, a lelkésznek járók felét kapta mindenkől. A papi jövedelem az új díjlevél szerint a feleséges, házzal bíró férfiak, a szállással rendelkező nőtlen férfiak és özvegyasszonyok jogállásuktól függetlenül adtak egy véka búzát, egy véka gabonát, 8 garast, fára 16 krajcárt, a ház nélküliek, a nőtlen mesterlegények, a férjük iparát folytató özvegyasszonyok a felét adták, a simaiak pedig egy véka gabonát és 20 krajcárt. A javak nélküli özvegyasszonyok két napszámmal tartoztak. Az „erőtlenek”, öregek és nagyon szegények nem adtak semmit. A fát a Tisza partjáról vagy a helybeli erdőből szerezték be, ennek a hazaszállítása is megillette a papot és a tanítót is. Az esketésért és a temetésért egy ezüst vagy 2 váltóforint járt a lelkésznek, a tanítónak pedig ennek a fele.³⁷

A 19. század elejét még mindig homály fedi, csak az 1813-ban kelt halotti anyakönyvben olvasható az, hogy Rector Szabó László fia meghalt. 1825-től azonban már Lukács Ödön lelkésznek köszönhetően ismert a tanítók névsora. Feljegyzése szerint 1825–1834 között Kópis János és Gyöngyösi Juhász Péter tanított Nyíregyházán. 1832-ben meghalt Domján Pál lelkész és a Pazonyban szolgált ifj. Ferge Jánost választotta meg a gyülekezet, aki úgy vélte, hogy „Istennek veteményes kertje az iskola”, ezért arra ösztönözte híveit, hogy támogassák a tanítót, segédkezzenek az iskola rendben tartásában. „A lelképásztor azt is előadta, hogy a királyi parancsolatoknak értelme szerint hatalommal is kellene kényszeríteni a magok gyermekekről elfelejtkező s mint atyai s anyai indulatot levetkező szüléket arra, hogy az ő magzatjaikat kemény büntetés terhe alatt os-

³³ Hogy Kántor János kántortanítói mivolta miatt lett-e Kántornak írva, és azonos-e az 1773-ban itt tanító Szabó Jánossal, egyéb adatok híján kideríthetetlen.

³⁴ MNL SZSZBML IV. A. 1. F. 35. N. 45. 1771.

³⁵ MNL SZSZBML IV. A. 1. F. 35. N. 70. 1773

³⁶ TtRL, I. 1. u. 9. Nyíregyháza

³⁷ Lukács Ö.: Nyíregyháza i. m. 385–387.

kolába járassák.”³⁸ 1834-ben meghalt Ferge lelkész és Gyöngyösi Juhász Péter tanító is. A tanítóságra hívtak (László András, Nagy János,³⁹ Fodor János, Funyi Dániel, nemes Horváth Gábor) azonban alig 1-2 évet voltak itt. A szülők már aggódtak, az eklézsia pedig restelkedett, mert ez idő tájt „az egész haza a nevelésügyére fordította a figyelmét,” itt pedig nem találtak jó tanítót.⁴⁰

A debreceni Andaházi Szilágyi Alapítványból a nyíregyházi evangélikusok mellett a reformátusok is részesültek. A tőkepénz éves kamatát, a 100 forintot ők nem a magyar nyelvben jeleskedő gyerekek jutalmazására fordították, hanem 50 forint a papé, 20 a tanítóé és 30 az eklézsiáé lett. A tanítótól megvonható volt a neki járó rész, ha nem voltak vele elégedettek, kötelességét nem teljesítette, vagy nem engedelmeskedett az egyházi előjáróknak.

A katolikus gyermekek oktatóiról még a reformátusokétól is kevesebbet tudunk. Míg az evangélikusok tanítói leginkább Eperjesről vagy a Felvidék más városaiból jöttek, a reformátusok tanítói pedig sárospataki, debreceni⁴¹ diákok voltak, addig a római katolikusoké az 1828-ban megnyílt egri tanítóképzőbe jártak, a görög katolikusoké pedig vagy a nagykárolyi iskolában, vagy a máriapócsi monostori iskolában, esetleg Hajdúdorogon tanultak. 1744-től a papok képzésével párhuzamosan már Munkácson is folyt kántorképzés. 1775-ben, amikor a püspökség székhelye Ungvárra került, a képzést is átvitték, itt indult meg 1794-ben az ún. énekléstanító képezde, a kántorképző szeminárium is.⁴²

A forráshiány miatt ami keveset lehet tudni arról, hogy hol, milyen körülmények között tanultak a nyíregyházi görög katolikus gyerekek, az főként Udvari István kutatásainak köszönhető.

Az 1771-es összeírás szerint 16 görög katolikus diákot tanított Bogdányi János, aki a kántori feladatokat is ellátta. Munkájáért a gyülekezet tagjaitól 4 mérő rozst kapott, az idegen gyerekek után pedig 1 mérő búzát kapott. Temetésen való énekléséért és imádkozásáért is pénz illette.⁴³ 1773-ban már Gál János tanította a 20 gyereknek az írást és olvasást.⁴⁴

1803-ban a munkácsi egyházmegyében szolgált parochusok és kántorok évi és stoláris jövedelmét Bacsinszky András püspök⁴⁵ kör-

³⁸ uo. 391.

³⁹ uo. 398.

⁴⁰ uo. 390. Lovass Károly tanító is csak 1847–1850 között Nyíregyházán.

⁴¹ Az 1830-as években Debrecenben is megindult a tanítók speciális, a lelkészképzéstől elkülönülő felkészítése.

⁴² *Fedinec Csilla*: Az ungvári görög katolikus tanítóképző kultúrmissziója az észak-keleti Felvidéken. In: A magyar művelődés és a kereszténység: IV. Szerk. Jankovics József et al. Budapest – Szeged, 1813–1819. http://real.mtak.hu/13174/1/FedinecCs_keresztenyse3.pdf. Letöltés ideje: 2016. október 10.

⁴³ MNL SZSZBML IV. A. 1. F. 35. N. 45. 1771.

⁴⁴ MNL SZSZBML IV. A. 1. F. 35. N. 70. 1773.

⁴⁵ Lásd *Udvari István*: Bacsinszky András püspök (1732–1772–1809) a ruszin felvilágosodás képviselője http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/images/udvari_bacsyn.pdf. Letöltés ideje: 2016. október 10.

levélben határozta meg. A kántor jövedelme fele volt a parochusénak, azaz jobbágygazdától egy véka gabona, házas zsellértől fél véka, stólaris jövedelme pedig keresztelésért 3 krajcár, esketésért 6, kis temetésért 12, nagyért 24, énekes miséért 6, olvasottért 3, zsoltároskönyv olvasás a halottért 30, új ház megszenteléséért 9, a vízszenteléssel kapcsolatos teendőkért 6 krajcár.⁴⁶ A város határában a görög papé mellett mérték ki a neki szánt szántót vagy kaszálót. Általános kedvezmény volt a jobbágyterhektől való mentesség, valamint az, hogy nem vitték el katonának.⁴⁷

Azary János feltehetően az 1820-as évektől lehetett a gyülekezet kántora. Neve elhunyt leánya 1842-es halotti anyakönyvi bejegyzésében tűnik fel. 1831-ben és 1837-ben már Papp Jánost, mint kántort említik az anyakönyvek gyermekei születésekor és halálakor.⁴⁸ 1841-ben Szálvizky János volt a tanító, aki ruténul és magyarul is tanított.⁴⁹ 1843-ban Basilius Molnár, 1847-ben Basilius Nemes a gyülekezet kántora és tanítója.⁵⁰ A parókiális vagy kisiskolás tananyag az írás, olvasás, katekizmus és liturgikus énekek voltak. Ezeket egyházi szlávul, oroszul tanították, mert ez volt a liturgia nyelve. A katekizálás 6–14 év között volt kötelező. A szóbeli tanulás mellett a 19. század elejétől már ábécéskönyvet is használtak: Kutka János 1801-ben megjelent munkáját kellett az egyházközségnek megvenni. A katekizmus kötelező tananyag volt, a házasulandóknak ebből vizsgázni is kellett. Bacsinszky András püspök fontosnak tartotta azt is, hogy aki tanítani akar, az maga is tanult legyen, ezért megkövetelte, hogy a kántor jól felkészült, valamint serény, lelkiismeretes, józan életű és mértéktartó ember hírében álljon. Feladata a liturgiában való közreműködés mellett a gyerekek tanítása, katekizálása volt. Munkájának ellenőrzését a pap kötelességévé tették. Évente egyszer azonban vizsgáznia kellett az esperes előtt, akinek a hozzájárulása nélkül a lelkészek nem küldhettek el, de nem is fogadhattak fel tanítót. A kántortanítót az egyházi jövedelem harmada illette, valamint a liturgiai díj egy része,⁵¹ ami a folyamatos beköltözés következtében megnövekedett gyülekezeti létszám arányában emelkedett. 1803-ban Bonyi

⁴⁶ A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása. http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/udvari_1806_osszeiras_rov.pdf Letöltés ideje: 2016. október 10.

⁴⁷ Páll István: Elemi iskolák a régi Szabolcs megyében. In: *Evangelikus i. m.* 38–43.

⁴⁸ MNL SZSZBML XXXIII. 1. Nyíregyházi anyakönyvek

⁴⁹ *Kriveczky Béla*: Görög katolikus falusi iskolák 1770–1848 között. In: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* (1990) 203–218. Kállósejmenben és Máriapócon, ahol a legtöbben voltak is csak 20 gyerek járt iskolába.

⁵⁰ A Munkácsi Egyházmegye sematizmusai, 1843. évi 116., 1845. évi 119., 1847. évi 131. Köszönet Majchrics Tiborné Ujteleki Zsuzsannának és dr. Kührner Évának a szíves segítségért!

⁵¹ *Udvari István*: A munkácsi egyházmegye oktatásügye a XVIII. században http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/images/udvari_papkepzes.pdf . Letöltés ideje: 2016. október 10.

Bazil esperessége idején már 744 görög katolikus élt Nyíregyházán.⁵² Bár az itt működött iskolájukról nem tárult még fel adat, a bazilita rend által Máriapócon működtetett iskolában, ahol kántorokat is képeztek, több nyíregyházi is tanult: Bónyi Antal fia, Antal, aki görög katolikus, ruszin nemzetiségű volt, továbbá Lebeda Jakab római katolikus magyar bérlő fiai, Mihály és Péter. Az itt képzett kántortanítóknak ismerniük kellett a liturgikus nyelvet, az egyházi szláv nyelvet, a liturgiában való részvételhez szükséges imákat és énekeket. Megtanulták a magyar és orosz betűket, ezek szavakba foglalását, továbbá feladatuk volt még a magyar és német szókötéseknek olvasásban való gyakorlása. Az első osztályban a Kis Katekizmusból, a 2. osztályban a Szent Históriaból tanultak és a testamentumot olvasták. A matematikai alapműveletek közül az összeadás, kivonás, szorzás, osztás volt tananyag, valamint a latin nyelv kezdetei.⁵³

Az újratelepítés éveiben a római katolikusok kevesen voltak, illetve az új lakosok megérkeztét követően többen is elhagyták Nyíregyházát. A megyei összeírók szerint 1771-ben Némethi József 3 római katolikus gyermeknek tanított olvasást és írást. A diákoktól semmit nem kért, hanem az egyháztól kapott tanítói és kántori munkájáért 75 forintot.⁵⁴ 1773-ban már 5 diákja volt és az egri püspöktől 75 forintot kapott járandóságul.⁵⁵

Az 1779. június 3-i egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint 647 római katolikus élt Nyíregyházán. A római katolikus gyerekek tanítóiról forráshiány miatt a 19. század második harmadáig semmit nem tudunk, a róluk szóló információ még feltárássra vár. Az anyakönyvi bejegyzésekből annyit lehet sejteni, hogy 1830 előtt lakhatott itt Sirilla Péter, akinek felesége 1831-ben halt meg, és mint professzornét jegyzik be. 1830–1845 között Parizsa József neve több anyakönyvben is megtalálható. Emlegetik ludimagisterként, kántorként, orgonistaként.

A felekezeti tanítói példaképei voltak a diákjaiknak és a helyi értelmiség tagjaként tevékeny részesei vallási közösségüknek, de a városi társadalomnak is. Mindezek miatt mind a katolikus, mind a protestáns gyülekezetek jól képzett, erkölcsös életét élő, hitbuzgó, ugyanakkor pedagógiai érzékkel és tudással is felruházott oktatókat kerestek. Ha szerencsésük volt és az ide hívott megszerette a nyíregyháziakat, akkor életre szóló tudást és indíttatást tudott adni a feltörekvő város fiataljainak, így járulva hozzá a település páratlan fejlődéséhez is.

⁵² A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészseégeinek 1806. évi összeírása. Szerk. Udvari István, 44., 121.

⁵³ *Udvari István*: Adalékok a XVIII. századi máriapócsi cirill betűs kéziratokhoz. Szabolcs-szatmári Szemle 23. (1988:4) 379–386.

⁵⁴ MNL SZSZBML IV. A. 1. F. 35. N. 45. 1771.

⁵⁵ MNL SZSZBML IV. A. 1. F. 35. N. 70. 1773.

FAZEKAS RÓZSA

A sőregi uradalom az 1878. évi hitbizományi leltár tükrében

Sőreg puszta megvásárlása és a hitbizomány létesítése

Gróf Károlyi György öröklött birtokainak egy része a Felföldön, Szatmár megyében és a szomszédos törvényhatóságokban feküdt, másik része pedig az Alföldön, Békés és Csongrád megyében. Az 1827. évi osztály után átvette az uradalmaiban folyó gazdálkodás irányítását, és átalakításokba kezdett. A hatékonyság növelése érdekében jól működő birtokszervezetet alakított ki, amelyet képzett gazdatisztek irányítottak. Az elméleti és gyakorlati tapasztalattal rendelkező tisztekre várt a birtokgazdálkodás korszerűsítésének végrehajtása, amely folyamat az 1830-as évek elején kezdődött, de nagyobb lendületet csak az 1850-es évek végétől vett.

A racionális gazdálkodásra való fokkonkénti áttéréssel egy időben Károlyi nagyszabású birtokgyarapításba is kezdett. 1834-ben zálogba vette a Fejér megyei Csurgót, 1840-ben pedig a Heves megyei debrői uradalmat. Az 1840-es években és az 1850-es évek második felében a debrői uradalom területének kikerekítése érdekében újabb és újabb kisebb birtokokat vásárolt. A birtokszerzés és a belterjes gazdálkodásra való átállás is kezdetben több kiadással járt, mint haszonnal. A birtokok zálogba vételével járó költségeket saját bevételeiből nem tudta fedezni, kölcsönöket kellett felvennie, ami adósságállományának növekedéséhez vezetett. Az 1830-as évek közepén 500 ezer rénes forint (Rft) fölé emelkedett a kölcsöntőke kamatok nélkül, az 1840-es évek elején pedig meghaladta a másfél, majd két millió rénes forintot.¹

A birtokgyarapítás második hulláma az 1850-es évek végén, az 1860-as évek elején következett. 1856 és 1859 között Károlyi György megkapta az elvesztett úrbériség után járó kárpótlást kamatozó földtehermentesítési kötvényekben, illetve az 1848 májusától a földtehermentesítési

¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) P 414. D. Károlyi György iratai, 1777–1903, Főpénztár

1. Sőreg puszta adóközsegnek birtokrészletezési vázlat²

2. A sőregi uradalom beltelke (117 hold) a kastéllyal

² MNL S 78. 1882. Térképtár. Kataszteri-gyűjtemény, 1786–1948. Sőreg puszta adóközseg Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun megyében, 1882. 1. és 42. szelvény

kötvények átvételéig számított kamatokat, úgynevezett járadékkötvény formájában. A kötvények nagyobb részét tartozásainak törlesztésére fordította, de a Pest megyei Sőreg pusztát is ebből vette meg.³ Az 1862-ben megszerzett mácsai uradalom vételárának nagy részét viszont jelzáloghitelből fedezte, ami adósságállományát ismét megnövelte, az 1860-as években megközelítette a 3 millió osztrák értékű forintot.

Károlyi György 1859. október 13-án vette meg gróf Keglevich Gyula és Béla⁴ Sőreg pusztai birtokát, amely a család nagykáta uradalmához tartozott. A birtokrésztől – nagy valószínűséggel – az eladósodás miatt kellett megválniuk. Károlyi György ugyanis átvette a birtokot terhelő 214 211 osztrák értékű forint adósságot is, amit beszámítottak a vételárba. A sőregi birtokért Éble Gábor közlése szerint 470 000 osztrák értékű forintot fizetett, az igavonó és gulyabeli marhákért, a birkákért, a gazdasági eszközökért és a takarmánykészletért pedig 55 ezret.⁵

Károlyi György egész életén át nagy figyelmet fordított jöszágai igazgatására. A birtokokat három kerületre – nagykárolyi, orosházi és debrői – osztotta. Sőreg pusztája a debrői kerülethez tartozott, a debrői és a csurgói uradalommal együtt. 1870-ben a nagykárolyi és az orosházi kerületek irányítását átadta Gyula fiának, a debrői kerületet viszont haláláig ő felügyelte. 1874. október 30-án a debrői kerülethez tartozó szerzett birtokaiból két rendbeli elsőszülöttségi hitbizomány létrehozását kezdeményezte, amelyeket a király 1875. május 15-én jóváhagyott. A Sőreg pusztai birtok a csurgói uradalommal, valamint két pesti Üllői úti házzal a másodszült fia, Victor és utódai számára alapított hitbizomány részét képezte.

Károlyi György a hitbizományok alapító okiratában úgy rendelkezett, hogy fiai csak akkor léphessenek hitbizományi javaik élvezetébe, ha a birtokok tehermentessé válnak. A birtokokat terhelő adósságokat a hitbizományi javaknak a kezelési költségek levonása után maradt évi tiszta jövedelméből kellett az örökösöknek kifizetni. 1874-ben, az alapításkor az elsőszülöttségi hitbizományhoz tartozó ingatlanokon 470 083 osztrák értékű forint, a másodszültésigin 198 623 forint adósság volt.⁶

³ Károlyi György Sőreg pusztáért gróf Keglevich Bélának és Gyulának összesen 350 ezer forint névértékű földtehermentesítési kötvénnyel fizetett, amelynek árfolyama 1859–1860-ban a névérték 75%-a volt.

⁴ Gróf Keglevich Gábor (1842 és 1848 között tárnokmester) fiai. Apjuk halála (1854) után a nagykáta uradalom örökösei. Béla (1833–1896) 1861-ben, majd 1865 és 1869 között országgyűlési képviselő volt. Híres gavallérnak tartották, aki 1860-ban Károlyi György sógornójének, özv. Batthyány Lajosnénak a lányát, Ilonát vette feleségül. A házasság azonban hamar megromlott, és elváltak. A Keglevichek nagykáta uradalmának nagyobb részét alkotó Sőreg pusztája eladása egybe esett Béla és Batthyány Ilona házasságkötésével.

⁵ *Éble Gábor*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jöszágainak birtoklási története. II. Bp. 1911. 162.

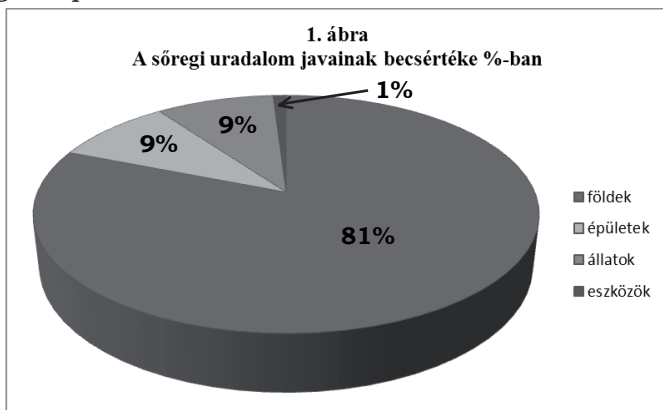
⁶ uo.

A Sőreg puszta vásárlásakor átvett adósságból pedig még 120 504 forint terhelte a birtokot.⁷

Károlyi György halála után az osztály alá eső és a hitbizományok részét képező uradalmakban is felbecsülték a földek, az állatállomány, az épületek és a gazdasági eszközök értékét. A sőregi uradalomban 1878. február 25-én és az azt követő napokban zajlott a leltározás. Az összeírás megkezdése előtt a becslők letették a szakértői esküt, amelyben megfogadták, hogy a becslés tárgyát pontosan és lelkiismeretesen megvizsgálják, és a legjobb tudásuk szerint fogják a becserítéket meghatározni. A munkát Mórotz Márton, a Magyar Gazdasági Egyesület titkára és Szabó Albert tápiószentmártoni uradalmi számtartó végezte. A tanúk szintén tápiószentmártoniak voltak: Bella Mihály községi másodbíró és Tóth Imre községi esküdt. A leltár több mint egy hónapig tartott, március 29-re készült el.⁸

A sőregi uradalom gazdálkodása

Károlyi György levéltárában a sőregi uradalom gazdálkodására vonatkozó irategyüttes nem található, de az 1860–1869 közötti főkönyvek és a hitbizományi leltár adatai alapján képet kaphatunk az uradalom 1870-es évek végi állapotáról.⁹

⁷ Nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy 1875 és 1877 között Károlyi György mennyivel csökkentette a hitbizományi ingatlanokat terhelő adósságát. A kölcsöntőke a bécsi nemzeti banki, illetve a takarékpénztári esedékes törlesztési részletekkel apadhatott. A Sőreg pusztát terhelő adósság valószínűleg 115 004 forint volt, mert a budapesti fővárosi takarékpénztári adósság – ha a korábbi évek törlesztési gyakorlatát nézzük – 1877-ben lejárt. Károlyi György 1864-ben kezdte el visszafizetni a 26 500 forintnyi adósságot, évente 2000, illetve néhányszor 1500 forintos részletekben. 1874-ben már csak 5500 forintra rúgott a hitel.

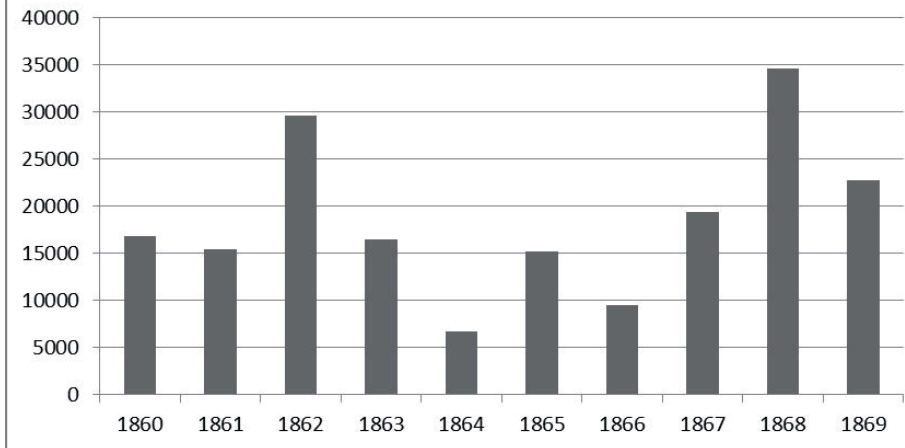
⁸ MNL P 416. Lad. 202. Károlyi György hitbizományi leltára, 1878.

⁹ MNL P 416. Lad. 202. Károlyi György hitbizományi leltára, 1878. A sőregi uradalom gazdálkodására vonatkozó táblázatok és leírások az inventárium alapján készültek, ezért a továbbiakban nem hivatkozunk rá.

1878-ban az uradalom javait összesen 446 605 osztrák értékű forintra becsülték. Ebből a földek 362 506, az épületek 39 850, a lábas jöszágok 38 464, a gazdasági eszközök 5527, a kastélyban talált bútorok pedig 257 forintot értek. Ez a becsérték meglepő, mert ez azt jelenti, hogy Károlyi György halálakor az uradalom 78 395 forinttal kevesebbet ért, mint amennyit 1859–1860-ban fizetett érte, pedig időközben értéknövelő beruházásokat hajtott végre, pl. istállókat, cselédlakásokat épített, gépeket vásárolt. 1861 és 1869 között összesen 59 310 osztrák értékű forintot ruházott be.¹⁰ A következő nyolc évből nincsenek adataink, de a fejlesztéseket biztosan folytatta.

2. ábra
A sőregi uradalom jövedelme (osztrák értékű forint)

Az első tíz év bevételei nagy ingadozásokat mutatnak.¹¹ Minden uradalom jövedelmének legjelentősebb része a gyapjú értékesítéséből származott. Sőreg esetében a főkönyvekben más terméket nem is nevesítettek. Ebből az következik, hogy a jövedelemingadozás háttérében a birkaállomány számának változása állt, aminek oka lehetett a rossz időjárás miatti átlagon felüli elhullás, járványos betegség stb. Miután 1870-ben Károlyi György Gyula fiára bízta a felföldi és az alföldi uradalmak irányítását, két központi főpénztárat állítottak fel. Mivel irataik nem maradtak fenn, az 1870–1877 közötti jövedelemre vonatkozó adatok hiányában csak feltételezni tudjuk, hogy az 1867–1869-es években megfigyelhető jövedelemnövekedés tovább folytatódott, de a bevételek nagysága – ugyanúgy, mint a korábbi években – hol átlagon felüli, hol

¹⁰ MNL P 414. D. Főkönyvek, 1861–1869.

¹¹ uo.

aluli lehetett. A sőregi uradalom modernizálása az 1860-as években elkezdődött, de sokat elárul az eredményekről a csurgói uradalommal való összehasonlítása. A közel 1/3-dal nagyobb területű sőregi uradalom jövedelme 1869-ben felét tette ki a csurgóinak. A továbbiakban azokat a körülményeket vesszük sorra, amelyek befolyásolták az uradalom jövedelemtermelő képességét.

A 19. század közepi adatgyűjtés alapján Fényes Elek Sőreg puszta területét 10 ezer magyar holdban adta meg. Éble Gábor A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története című munkájában azt közölte, hogy a birtok vételkori kiterjedése 6825 kataszteri hold volt. Ha átszámítjuk 1200 négyszögöles holdakra, akkor 9100-t kapunk. Az 1878-as leltár szerint az uradalom összterjedelme 9375 magyar hold. A legmegbízhatóbbnak az 1882-ben készült kataszteri térkép adatait tekinthetjük. Eszerint a birtok területe: 7062 kataszteri hold (9416 magyar hold). Az 1878-as és az 1882-es adatok között minimális a különbség.

Sőreg puszta és környékének természetföldrajzi adottságairól Fényes Elek Magyarország geográfiai szótára című munkájában közölt néhány fontos jellemzőt. Sőreg pusztáról azt írta, hogy „ $\frac{1}{4}$ része igen termékeny fekete homok, $\frac{3}{4}$ -e azonban soványabb sárga homok”. A szomszédos Tápiószentmárton határa hasonló, a feketeföld „gazdag termékenységgű, gabonája, gyümölcse, szénája, legelője jó,” „kivéven homokos részét, mely közel 1000 holdig tölgy- és puhafa erdővel megfogatott”. Nagykáta marhavására nevezetes.¹² Ezek az adatok arról árulkodnak, hogy a 19. század közepén a föld minőségétől függően gabonatermesztéssel, illetve szarvasmarha-tenyésztéssel és -kereskedelemmel foglalkoztak a lakosok, és a nagykáta uradalom tulajdonosai is, hiszen Károlyi György az igás ökrök és a birkák mellett gulyabeli marhákat is átvett 1859-ben. A gazdálkodás szempontjából fontos tényező még, hogy a Tápió, amely keresztül folyt Sőreg puszta területén, szinte két egyenlő részre osztotta. A Tápiótól északra található részt Göbolyjárásnak,¹³ a délre lévő pedig Belső Sőregnek nevezték. A hitbizományi leltár alapján árnyaltabban jellemezhetjük a sőregi uradalom talajadottságait, és a földek művelési ágak szerinti megosztásáról is képet kapunk.

¹² *Fényes Elek*: Magyarország geográfiai szótára. I–IV. Pest 1851. www.fszek.hu/digitdoc/fenyas/ Letöltés ideje: 2106. november 14.

¹³ göboly: hizómarha. Az uradalom ezen részének neve örzi az előző évszázadok legfontosabb gazdasági tevékenységének emlékét.

1. táblázat. Az uradalmi földek művelési ágak szerinti megoszlása

A földek megoszlása minőségi osztályozás alapján (hold/1200)		Becsérték								
		szántó		kaszáló		legelő		erdő		holdanként
		hold	öl	hold	öl	hold	öl	hold	öl	ft
I.	Szántóföld	819	991							120
II.		1775	861							80
III.		941	248							50
I.	Kaszáló			111	942					80
II.				88	1056					40
III.				308	402					20
I.	Legelő					1184	936			15
II.						1988	139			10
I.	Erdő							74	576	15
II.								168		10
Összesen		3536	900	509	-	3172	1075	242	576	

A hitbizományi leltár adatai alátámasztják Fényes Elek megállapításait a föld minőségéről. A birtok földjeinek 23 százalékát első, 34 százalékát másod-, 13 százalékát pedig harmadosztályúnak minősítették.

Az uradalmi földek művelési ágak szerinti megoszlása a következőképpen alakult: szántó 37,72 százalék, kaszáló 5,43 százalék, legelő 33,83 százalék, erdő 2,58 százalék, nádas 0,55 százalék, hasznavehetetlen 18,6 százalék. A szántó 23 százaléka volt első osztályú föld, a kaszáló 22 százaléka, a legelő 37 százaléka, az erdő 31 százaléka. A különböző minőségű szántóföldek termékenysége, illetve jövedelmezősége nagyon eltért egymástól, amire a holdankénti becsértékből következtethetünk. Szántóföld esetében egy hold becsült ára a legjobb minőségnél 120 forint/hold, a közepesnél 80 forint/hold, míg a legrosszabbnál 50 forint/hold volt. De az egyes művelési ágak jövedelmezősége közötti különbségre is fény derül a holdankénti becsértékek összehasonlításakor. A legjobb minőségű legelő holdankénti becsértéke is csak nyolcadrésze a szántóföldének, ami azt jelenti, hogy a szántóföldi gazdálkodás jóval nagyobb haszonnal kecsegtetett, mint a hagyományos legeltető állattartás.

Az 1878. évi inventáriumban szereplő épületek és gazdasági eszközök arról tanúskodnak, hogy Károlyi György ebben az uradalomban is belterjes gazdálkodásra törekedett. A szántóföldi termelés és az állattenyésztés közötti egymást feltételező kapcsolat jellemzése nehéz, mert nincs olyan forrás, amely a termesztett növényekről és a terméseredményekről tájékoztatna. A továbbiakban azt részletezzük, hogy az épületek és a gazdasági eszközök listája mit árul el a szántóföldi növénytermesztésről, a rétgazdálkodásról és az istállózó állattenyésztésről.

Az uradalom épületállományának becsértéke 9 százalékát adta a birtok összértékének. A leltárban Belső Sőregen 51, Göbolyjárason 18

épületet írtak össze. Az épületek funkció szerinti csoportosításakor figyelembe vettük, hogy több esetben a lakóházat egybeépítették az istállóval, illetve a padlást magtárként használták. A lakóház folytatásában lévő istállókat önálló építménynek tekintettük, az épületek padlásán kialakított terménytárolókat viszont nem. A sőregi uradalom területén 81 épületrész funkcióját vizsgáltuk meg. Az összes építmény 35,8 százalékát a lakóépületek, 44,4 százalékát az istállók és az ólak tették ki, a maradék 20 százalékn a terménytárolók, az ipari „létesítmények” és az egyéb kategóriába soroltak osztoztak.

A sőregi uradalom központjában egy, a tisztartói lakással egybeépített szerény kastély emelkedett, amelyben egy előszoba, egy komornyikszoba és három úriszoba volt. A birtokot irányító tiszti személyzet néhány főből állt: két tisztartói, egy ispáni, egy irtokai és egy erdészlakást tüntettek fel a leltárban. A többi lakásban a cselédség kapott helyet. Két hajdú, két juhászgazda, juhászok, igás kocsisok, egy kanász, egy kerülő, egy kovács, egy kerékgyártó, és a többséget képező béresek, akik a béresgazda irányítása alatt álltak. Belső Sőregen hat – ebből három új építésű –, Göbolyjárason pedig öt különböző nagyságú cselédlakás volt. A házak fele már téglalapra épült, az uradalomban előállított vályogtéglából, és mindegyiket náddal fedték be. Ha minden szobában egy család lakott, akkor 37 bérest alkalmaztak a majorokban, akik a föld megműveléséből és az igás állatok gondozásából is kivették a részüket.

Az épületállomány legnagyobb részét, a gazdasági épületek, ezen belül az igás állatok, a tehének és a birkák etetésére és éjszakáztatására szolgáló istállók, valamint a sertés- és baromfiólak jelentették. Megkülönböztethetünk a tisztek, a cselédek és az uradalom használatában lévő istállókat és ólakat. Az uradalom gazdálkodása szempontjából csak az utóbbi érdekes. A majorokban összesen 16 istállót és ólat találtak. Ebből egy sertésól, egy ló- és marhaistálló, két ökristálló, kilenc juhakol és három nyári juhszín. A felsorolásból kitűnik, hogy az uradalomban elsősorban birkatenyésztéssel foglalkoztak. A kisebb-nagyobb méretű 9 akol területe 12 575 m², becsértéke 11 800 forint, ami az épületek összértékének 29,6 százaléka. Az egyes aklok becsértéke 800 és 2000 forint között mozgott, az uradalom legértékesebb építményei közé tartoztak. A majorokban mindössze négy téglalapú épület volt: a magtár, a vízimalom és két juhakol. A többi vályogból épült – öt téglalapra –, tetőjüket náddal (3), illetve zsindegyel fedték be. A juhaklok kialakítására nagy figyelmet fordítottak, padlásukat ledeszkázták, sárral letapasztották, három esetben téglával rakták ki, és magtárul használták.

A birkák mellett az igás ökrök álltak a legnagyobb becsben. A két ökristállót 1000, illetve 2000 forintra becsülték, és ez utóbbi padlásán takarmánytárolókat is elhelyeztek.

2. táblázat. A lábasjóságok száma

	Lábasjóság			Becsérték			
	Belső Sőreg	Göboly- járás	Össze- sen	1 db		összes	
				ft	kr	ft	kr
Jármos ökör ¹⁴	83	32	115	100		11 500	
2 éves tinó ¹⁵	54	–	54	40		2160	
Igás ló	11	5	16	50		800	
Hágó kos	62	50	112	10		1120	
Öreg és 3-adfű anya, ürü	1415	1896	3311	3	50	11 608	50
Anya és ürütoklyó ¹⁶	604	–	604	3		1812	
Jerke- és ürütoklyó	–	1353	1353	3		4059	
Bárány ¹⁷	1308	–	1308	1	75	2289	
Öreg sertés	94	–	94	15		1410	
3-adfű sertés, tenyész	51	–	51	10		510	
Süldő ¹⁸ sertés	299	–	299	4		1196	
Összesen	3981	3336	7317			38 464	50

Az istállók és az ólak számbavétele után nem meglepő, hogy az állatállomány 91,4 százaléka birka, az összes lábasjóság becsértékének 54,3 százaléka. Bár egy állat vételára jóval alacsonyabb, mint az igás jóságoké, de sok kellett belőle, hogy hasznot hozzon. Az uradalom legjövődmezőbb ágazata a juhászat volt. A gyapjúértékesítésből származó bevételt csak az első évekből ismerjük. A gyapjú eladásából 1860-ban 11 208 osztrák értékű forint, 1861-ben 15 442, 1862-ben 18 972, 1864-ben viszont csak 6400 ft származott. Károlyi György egyben értékesítette az uradalmak gyapjút, az 1850-es évek második felében mászsánsként 150 rénes forint körüli áron. Nagy figyelmet kellett fordítani a gyapjú tisztaságára, mert a kereskedők a szennyezett gyapjút csak áron alul vették meg. A juhok nyírása június végén, július elején történt. Előtte úsztatták, vagyis megfürdették az állatokat a birkaúsztatóban. Belső Sőregen a vízimalom mellett építették fel a birkamosó-színt. A 77,1 méter hosszú 4,4 méter széles földbe mélyített építmény oldalait kideszkázták, a tetejét zsindelellyel fedték. Két mosó és egy tisztázó kád volt benne zsilipekkel. Az állatokat először meleg vízben áztatták, majd a másik medencében hófehérre mosták őket. Úsztatás után a száradó fal-kákat igyekeztek minden szennyeződéstől megóvni. A teljes száradás után hajtották őket a nyírók elé. Az inventáriumban 86 darab juhnyíró olló szerepelt. Egy állat átlagban 2 ¼–1 ¾ font gyapjút adott, a bárányok ¾ fontot.

¹⁴ ökör : 4 évesnél idősebb ivartalanított szarvasmarha

¹⁵ tinó: 2–3 éves ivartalanított szarvasmarha

¹⁶ toklyó: 1–2 éves kos (hímivarú) és jerke (nőivarú). Az ürü ivartalanított kos.

¹⁷ szopós bárány 50–60 napos korig, majd választott vagy növendék 1 éves korig

¹⁸ süldő: egy évesnél fiatalabb malac

A lenyírt gyapjút zsákokba rakták, lemérték, majd Pestre szállították, ahol a kereskedő vagy a megbízottja vette át. Közben a gyapjú veszített súlyából, ezért a szállítást körültekintően kellett megszervezni, hogy az áru minél hamarabb a kereskedőhöz kerüljön.

Ha az egyes állatfajták darabonkénti becsértékét nézzük, akkor a jármos ökrök voltak a legdrágábbak, majd az igás lovak követték őket. Ezek az állatok biztosították a növénytermesztéshez szükséges igaerőt, és – a többi istállóban tartott állattal együtt – a trágyát, ami a talaj termőképességének fenntartását, illetve javítását szolgálta. A jármos ökröket és az igás lovakat nyáron is istállóban tartották, és zöldtakarmánnyal látták el. Schikk Ignác uradalmi felügyelő a deprői uradalom gazdálkodásáról 1868-ban azt írta,¹⁹ hogy minden uradalomban van egy, az igavonó marhák számához igazított zöldtakarmányos vetésforgó. A zöldtakarmányozás az őszi rozssal kezdődött, a tavaszi rozssal folytatódott, majd a takarmány kukorica, a bükköny és a muhar következett felváltva. Egy ökör zöldtakarmány szükségletét egy hold biztosította. A téli takarmányt is meg kellett termelni. A bükköny, a lucerna vagy a lóhere mellett fontos volt a rétek kaszálásával nyert széna is. A modern rétművelésre utal az inventáriumban egy rétgyalu, és egy szénagyűjtő gép. Az állatok takarmányának elkészítését, feldarabolását segítette a szecskavágó (8 darab) és a répavágó (11 darab), valamint az egy lóerős tengeri morzsoló.

A takarmánynövényeken kívül gabonaféléket és kapásnövényeket is termesztettek. Minden uradalomban többféle vetésforgót alkalmaztak a talajadottságoktól és egyéb feltételektől függően. Csak annyi földet vonta be a váltógazdaságba, amennyit meg tudtak trágyázni. A többi fekete ugaros gazdaság maradt. A terménytároló épületek és a gazdasági eszközök árulkodnak a termesztett növényekről. Az uradalom legtöbbször, 8000 osztrák értékű forintra becsült épülete, a magtár volt. A téglafalú, zsindelel fedett, egyemeletes, kettős padlatú, 641,84 m² alapterületű magtárban elsősorban gabonaféléket tároltak. A három – összesen 253 m² területű, zsindeletetű – tengeri góréban kapott helyet a kukoricatermés. A dohánytermelés csökkent, mert csak két dohánypajtát használtak, a másik kettőt nyári juhszinné alakították át. A répavágó a takarmányrépa-, a repcevetőgép pedig a repcetermelést bizonyítja. Arról, hogy a földek hányad részére terjedt ki a váltógazdaság, és milyen vetésforgókat használtak, nincs adatunk.

A részletes eszközeleltár alapján képet kapunk az uradalom technikai felszereltségéről is. A hagyományos és a modern eszközök a régi és

¹⁹ *Schikk Ignác*: Gróf Károlyi György Debró-parádi uradalma. In: Heves és Külső Szolnok vármegyék leírása. Szerk. Albert Ferencz. Eger 1868. 345. vfek.vfmk.hu/00000083/letoltes/albert_ferencz_heves_es_kulso_szolnok.pdf
Letöltés ideje: 2016. október 10.

az új gazdálkodási mód egymás mellett élését mutatja. Fából és vasból készült szerszámok, valamint gépek segítségével folyt a munka a szántóföldeken. 53 Vidats-féle, 4 Gubics-féle eke, 4 túróeke, 4 kapáló eke, 4 töltőgető eke, 2 repcevetőgép, 4 Garrett-féle, 1 Rapp és Speiser-féle sorvetőgép, 6 különböző teljesítményű cséplőgép alkalmazása azt támasztja alá, hogy Károlyi György folyamatosan fejlesztette a sőregi uradalmat. A kerékgyártó- és a kovácsműhelyben folyt a gazdasági szerszámok és a szállítóeszközök készítése, illetve karbantartása. Összesen 42 darab vasalt ökrös szekér és tartozékai szerepelnek a leltárban. A gépeket a 165 m² alapterületű gépszínbén tárolták.

Az egyéb kategóriába sorolt épületek közül a virágházat és az iskolát emeljük ki. Minden uradalmi központban kisebb-nagyobb díszkert vette körül a kastélyt. Sőregen nem sokat tartózkodott György gróf, de itt is figyelmet fordított a kastély melletti kertre. A téglából épült üvegablakokkal ellátott 33 m² területű virágházban nevelték a palántákat, amelyeket tavasszal, kora nyáron ültettek ki az ágyásokba.

Az iskola léte arról tanúskodik, hogy a Sőreg pusztán élő cselédgyerekek iskolába járhattak. A gróf nemcsak itt, hanem a többi birtokán is fontosnak tartotta, hogy az iskolák jól működjenek, és megfelelően képzett tanítók oktassák a gyerekeket.

Károlyi György hatalmas birtokkomplexumának a sőregi uradalom csak egy, és nem is a legfontosabb alkotórésze. Az uradalom modernizációjának eredményeit akkor tudnánk árnyaltabban értékelni, ha ismernénk a többi kilenc teljesítményét is. Ennek megírása azonban még a jövő feladata.

Önkéntesség és önkéntesek az erdélyi fronton

Már 1915-ben, – amikor először számolt komolyan a politika és a hadvezetőség a román támadás lehetőségével, amikor nyilvánvalóvá vált Erdély védtelensége – fölmerült az önkéntes alakulatok szervezésének gondolata, amelyet a m. kir. Honvédelmi Minisztérium kezdeményezett. Az elképzelés életképtelenségét illusztrálандó sorjázhathatnánk az e tárgyban a vármegyék főispánjaitól a minisztériumhoz beérkezett jelentéseket. Az ellenérveket azonban elintézhetnénk csak a legfontosabb, a legkézenfekvőbb, a legértetőbb elem említésével, miszerint a legszükségesebb munkák elvégzésére sem volt a településeken elég ember, nemhogy fegyveres szolgálat teljesítésére. Szolnok-Doboka vármegye főispánja egyéb okot is említett, mégpedig a megye lakosságának műveltség- és értékhiányát, majd a polgárország létrehozását hozta fel ellenérvként, illetve példaként, miszerint az is csak az intelligencia szalmaláng szerű fellobbanása volt, amivel kapcsolatban a következőket írta: „... miután arról volt szó, hogy nem csupán nagyképű, üres külsőségekkel, hanem kormányrendeletben szabályozott komoly kötelességekkel jár, a társadalom műveltebb elemei lassanként mind elhúzódtak.”¹

Persze voltak kivételek, egyes nagyobb városok (Brassó, Kolozsvár), szászok által is lakott kisebb városok, városias települések (Segesvár, Szászváros, Köhalom) láttak lehetőséget az önkéntes alakulatok létrehozására. Bár Brassó vármegye arról tájékoztatta a minisztériumot, hogy „... a vármegye szászága körében idegenkednek az eszmétől, mert a katonás fegyelem alatti szervezkedést saját »Jugendwehr«, Ifjúsági Lövésztanfolyamok”² keretében valósítják meg. Ez nem jelentett elutasítást, inkább csak az erdélyi szász szegregáció jelének tekinthető. A minisztérium megkeresésére a – saját bevallásuk szerint katonai kiképzést végző – Erdélyrészi Ágostai Hitvallású Országos Egyház Ifjúsági Lövészegyesületeinek Központi Bizottsága egészen konkrét elképzelésekkel, tervekkel reagált. Az önkéntes csapatok felállítását a következő feltételek teljesülése mellett tartották kivitelezhetőnek:

- a meglévő szervezet fenntartása mellett Nagyszebenben egy központi és szervezési bizottságot kell létrehozni;
- a tiszteket a központi és járási bizottságok élére a központi bizottság javasolja;
- az egyletek tagjai önként jelentkeznek, és ellenszolgáltatás nélkül végzik feladataikat;

¹ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), I. 28. M. kir. Honvédelmi Minisztérium külön kezelt iratai, I. világháború (a továbbiakban: I. 28. I. vh.) 872/1915.

² uo.

- megfelelő katonai ruházattal kell ellátni a tagokat, amelyeket a központi bizottság szerez be;
- az önkéntes csapatok csak Erdély területén alkalmazhatók;
- az egyletekben használt német vezényleti nyelv az önkéntes szervezetben is megtartandó.

Tervezetükben megadták a településeket, ahol önkéntes alakulatok szervezhetők, a várható létszámot, a parancsnokok, oktatók személyére javaslatot tettek. A kiképzés lehetséges idejét a városokban napi két, hétvégén négy-öt órában, falvakban hétvégenként és esős napokon 4–5 órában látták megvalósíthatónak. Ha említést tettünk a szász szegregációról, akkor e tervezet láttán fel kell hívnunk a szász szervezettségre is a figyelmet.³

A román hadüzenet 1915-ben még csak lehetséges volt, a következő évben azonban valósággá vált, ezzel együtt tűnt fel újra az önkéntes alakulatok szervezésének gondolata. A román támadás a verbalitás határait átlépő elszántságot, harci kedvet váltott ki a képviselőház egyes tagjaiból, ami a frontszolgálatra való jelentkezésekben is megnyilvánult.

Windischgraetz Lajos⁴ herceg, képviselőházi tag, ellenzéki politikus visszaemlékezésében azt írta, hogy őt báró Hazai Samu⁵ honvédelmi miniszter biztatta önkéntes alakulat létrehozására. A miniszter úgy vélte, azzal érvelt, ilyen módon a frontszolgálatra önként jelentkező herceg elkerülheti azt, hogy a hadsereg-főparancsnokság az ellenzéki, az Armeoberkommando-t gyakran élesen bíráló politikust egy rossz ezredbe ossza be.⁶

A honvédelmi miniszter mellett, 1916. augusztus 22-én az 1. hadsereg parancsnoka tett hasonló javaslatot, miszerint a Lengyel Légió⁷ mintájára létre kellene hozni a szász légiót (Sachsische Legion) a nem szolgálatköteles önkéntesekből. Elegendő számú magyar anyanyelvű jelentkező esetén egy magyar légió felállítását is elképzelhetőnek tartotta.⁸ Báró Arz Artúr⁹ kezdeményezése talán visszavezethető arra, hogy bár már korábban kinevezték az Erdély védelmére hivatott osztrák-magyar 1. hadsereg parancsnokává, de hadserege még augusztus végén sem volt. Erdélyi szászokként joggal bízhatott a jól szervezett szász közösség mozgósíthatóságában, de a szász légióból az ő hadserege kötelékében sem lett semmi.

Báró Hazai Samu, illetve Windischgraetz herceg kezdeményezése azonban szárba szökött. A Monarchia katonai vezetése nem gördített akadályt a terv megvalósítása elé,

³ uo.

⁴ Windischgraetz Lajos, herceg (Krakkó, 1882. október 10. – Bécs, 1968. február 3.), politikus, országgyűlési képviselő. Katonai műszaki akadémiát végzett, 1916-ban századosi rendfokozatban került Erdélybe.

⁵ Hazai Samu, báró (Rimaszombat, 1851. december 26. – Budapest, 1942. február 10.) 1907-ben már tábornok, 1904–1910. között a honvédelmi minisztérium csoportfőnöke, majd 1917-ig miniszter. A losonci kerület országgyűlési képviselője. 1917-ben a haderő utánpótlásügyi vezérkari főnökévé nevezték ki.

⁶ *Windischgraetz Lajos: Küzdelmeim.* Windischgraetz Lajos herceg naplójegyzetei. Szerzői kiadás, Bp. 1920. 66.

⁷ A Jozef Pilsudski által létrehozott lövészegyletekből, a háború előtt alapított Aktív Harci Szövetség tag-ságából létrehozott katonai alakulatok, amelyek Lengyel Légió elnevezéssel harcoltak az Osztrák-Magyar Monarchia oldalán. Céljuk a független lengyel államiság visszaállítása volt.

⁸ HL, I. 28. I. vh. 16466/1916.

⁹ Arz Artúr, báró (Nagyszében, 1857. június 6. – Budapest, 1935. július 1.), osztrák-magyar tábornok. 1916. augusztus 17-től az Erdélyben harcoló 1. hadsereg parancsnoka. IV. Károly 1917. március 1-jén az osztrák-magyar haderő vezérkari főnökévé nevezte ki.

tudomásul vették az erdélyi portyázó századok létrehozását. A szervezés során a meglévő struktúrát, a katonai közigazgatást használták, a legénységet azonban toborozták, elsősorban Nagyváradon és környékén, 1916 szeptemberében.

A honvédelmi miniszter rendeletben határozta meg azokat a szempontokat, feltételeket, amelyekre a szervezés során tekintettel kellett lenni. Önkéntesnek jelentkezhetek bármelyik honvéd pótzászlóaljnál azok, akik 1898-ban vagy előtte születtek és a népfelkelői bemutató szemléken fegyveres szolgálatra alkalmatlannak minősültek, illetve a népfelkelői korhatáron túl voltak. Felvételt nyerhettek még azok az 1899-ben, esetleg 1900-ban születettek, akik bemutatták szüleik beleegező írásbeli nyilatkozatát. A háború sújtotta területekről, így az Erdélyből származó fiatalok esetében eltekintettek a szülők írásbeli engedélyétől, elég volt a szóbeli hozzájárulás, illetve a beleegezés tanúkkal történő igazolása, sőt, lehetőséget adott a rendelet a szülői engedély utólagos beszerzésére is.¹⁰

Az alakulatok szervezése gyöngye lábakon állt, egy évvel korábban sem volt már a legszükségesebb munkák elvégzésére sem elég férfi a településeken. 1916-ra a helyzet még rosszabb lett, eltelt egy újabb háborús év, amely során a Monarchia iszonyatos veszteségek árán, német segítséggel tudta csak a Bruszilov-offenzívát megállítani. Az önkéntes jelentkezők köréből kizárták a védkötelezetteket (18–50. életévig), így maradtak a 17, esetleg 16 éves fiatalok, az 50 évnél idősebbek és az alkalmatlanok. Nem mondható ez ideális összetételű bázisnak, bár kétségtelen, hogy az ifjak és az idősebbek között is lehettek – ahogy voltak is – harctéri szolgálatra is alkalmas jelentkezők.

1916. október 14-én Siegler altábornagy,¹¹ a kolozsvári honvéd katonai terület parancsnoka Nagyváradról, 1303 önkéntes beérkeztét jelentette¹² a honvédelmi minisztériumnak, akik között a kiképzetlenek és kiképzettek száma szinte azonos volt. Négy portyázó századot hoztak létre, majd megalakították azokból a m. kir. erdélyi portyázó zászlóaljat, amelynek parancsnoka Windischgraetz Lajos huszárszázados lett. Kezdetben ő és Wodianer Béla százados irányították a századokat, két-két századot, mivel a többi századparancsnok kinevezése még váratott magára, majd csak november 5-én tett javaslatot a zászlóalj parancsnoka a személyükre. Mind a négy századhoz négy-négy altisztet és keretként 8–8 védkötelezett honvédet osztottak be. A kolozsvári kerület póttesteinél azonban olyan kevés volt a magyar nemzetiségű legénység, hogy a szükséges speciális képzettségű (egészségügyi, ellátó-gazdasági) altiszteket, honvédeket már más kerületek póttesteitől kérte Siegler beosztani.

A kiképzetlen önkéntesek képzésére még október közepén sem volt oktatótisz, altiszt, általában 13 tisz, vagy tisztjelölt és 26 altiszt hiányzott a jelentés szerint. A személyzet mellett nem állt rendelkezésre a megfelelő felszerelés és a fegyverzet sem, így a kiképzésüket – amelynek vezetésével Bodrosi Manó századost bízták meg – el sem tudták Biharpüspökiben, a kijelölt kiképzőbázison kezdeni.

Az említett honvédelmi miniszteri rendeletben meghatározott, az önkéntes szolgálat teljesítésére kijelölt kört ismerve nincs okunk csodálkozni azon, hogy a jelentkezők

¹⁰ HL, I. 28. I. vh. 106547/1917.

¹¹ Siegler Konrád (? 1857. – Budapest, 1935. március 22.), honvéd tábornok. 1916-ban altábornagyi rendfokozatban a Kolozsvári Katonai Terület parancsnoka.

¹² HL, I. 28. I. vh. 415/1917.

egy része alkalmatlan volt a harctéri feladatok ellátására. Gyakorlatilag a 18–50 éves korúak közül csak a hadra nem foghatók jelentkezettek, a fiatalabb és idősebb korosztályokban pedig természetes módon lehetett nagyobb az alkalmatlanok száma. Az önkéntesek közül a harctéri szolgálatra alkalmasokat a portyázó zászlóaljhoz osztották be, az alkalmatlanokat visszaküldték a pöttesteikhez.

A jelentkezők száma – érthetően – nem volt túl magas, Windischgraetz Lajos 3000 főre tette azt.¹³ Siegler 1917. január 15-én kelt jelentésében arról írt, hogy a pontos számuk nem volt megállapítható, hiszen egy jelentős részük már azelőtt megszökött, hogy állományba vették volna őket.¹⁴ Addig az időpontig 1815 főt vettek át, akik közül 982 ember került a portyázó zászlóaljhoz, 400 jelentkezőnél is többen bizonyultak alkalmatlannak, 150-en megszöktek az átvettek közül is, 260-an pedig kiképzésen vettek részt Marosvásárhelyen. A közel ezerfős zászlóaljat december elején vezényelték az 1. hadsereg, a Daubner-csoport kötelékében Gyimesbe, a Hosszúhavas, Rakottyás vidékére.

A frontra került alakulatot alig-alig emlegették a hivatalos nevén, inkább székely tigrisekként, székely zászlóaljként szerepelnek a forrásokban. A tigris elnevezést Windischgraetz százados Károlyi Mihálytól kölcsönözte, aki a következőket mondta egy augusztus elején elhangzott képviselőházi beszédében: „*Mert tessék megtudni, – én ezt urbi et orbi - hirdetem – tudja meg az egész világ, tudja meg Románia, hogy ameddig egy magyar ember él, ameddig egy magyar emberben egy csepp vér van, addig küzdeni fog Magyarország integritásáért..., addig küzdeni fog Erdély megvédéséért és tudja meg Románia, hogyha megtámad minket, akkor az erdélyi havasokon nem embereket fog találni, hanem tigriseket, mert mi úgy fogjuk megvédeni Erdélyt, mint tigrisek...*”¹⁵ Innen tehát a tigris megnevezés. A zászlóalj katonái a tigrist a sapkájukon viselték, hiszen Windischgraetz herceg felesége azt ábrázoló jelvényt tervezett, amelyet bronzból kiöntöttek, és a legénységnek kiosztották.

Hogy honnan a székely megjelölés, azzal kapcsolatban csak feltételezéseink vannak. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy hány székely szolgált valójában az önkéntesek között, József főherceg szerint kisebbségben voltak. Ismerjük viszont az alakulat nemzetiségi összetételét 1917 januárjából. A harcoló csapatoknál és a vonatnál is – természetesen – a magyarok voltak döntő többségben (84,5%, 636 fő, illetve 86%, 81 fő), a második legnépesebb csoportot a románok alkották (6,7%, 51 fő, illetve 12%, 11 fő).¹⁶ Erdély nemzetiségi összetételéhez viszonyítva a románok aránya és száma az önkéntes alakulatban elenyésző, ez tény. A jelentkezésük viszont rendkívül erős egyéni állásfoglalás a Magyar Királyság mellett, Romániával szemben. December elején, a fronton már oroszokkal álltak szemben, de októberben ők még az Erdélybe betörő román haderő elleni harcra vállalkoztak, arra készültek, elutasítva ezzel a román állam hódító törekvéseit. A románokat a németek követték a sorban, de nem az erdélyi szászok, hiszen ők külön kategóriát alkottak szász megnevezéssel.

¹³ HL, I. 28. I. vh. 415/1917.

¹⁴ uo.

¹⁵ Képviselőházi Napló, 1910, XXXI. köt. 1916. VIII. 9. 8.

¹⁶ HL, II. 332. M. kir. 78. honvéd gyalogdandár 1917. január 18. 1532. fol.

A zászlóalj alkalmazásával kapcsolatban annak parancsnoka megjegyezte, hogy Seeckt német tábornok¹⁷ egy Bukarest felé menetelő bajor alakulatba akarta beosztani, azonban az osztrák-magyar hadsereg-főparancsnokság megakadályozta ebbéli szándékában. Ez nehezen elképzelhető, hiszen Seeckt tábornok egyetlen Bukarest felé masírozó német alakulat fölött sem rendelkezett, mivel ő az erdélyi arcvonal-parancsnokság vezérkari főnöke volt. Azon a napon, amikor a Havasalföldön harcoló Falkenhayn tábornok¹⁸ csapatai bevonultak a román fővárosba, Windischgraetz százados zászlóaljja egy bajor alakulatot váltott fel a Gyimesekben, a Hosszúhavason.

A megérkezésüket követően az éjszakai nagy hidegben, hóviharban a számukra kijelölt vonalig megtett gyalogmenet nagyon megviselte az alakulatot, gyakorlatilag a legénység egyharmad része az út során elmaradt, eltűnt. A zászlóaljparancsnok a fagyásos eseteknek, a teljes kimerültségnek tudta be 340 emberének elvesztését, akik közül később 58 önkéntest kapott vissza. Nagy a valószínűsége annak, hogy az említett nehézségek hatására a veszteség nagyobb része egyszerűen megszökött.

Windischgraetz százados sem bírta sokáig a hideget, képviselői feladatai, a koronázás már december 19-én elszólították az alakulattól (vele együtt távozott helyettese, gr. Sigray Antal főhadnagy, főrendiházi tag), akikhez csak a következő év márciusának elején tért vissza. A zászlóalj egy viszonylag nyugodt időszakban ért a Hosszúhavason lévő állásokba, szinte megérkezésükkel egy időben került délebbre az orosz támadások súlypontja. Harcokban így gyakorlatilag nem vettek részt, a figyelő- és járőrszolgálaton, az állások építésén kívül más feladatot nem kellett ellátniuk. Feletteseik az első pillanattól kezdve szkepszissel tekintettek az önkéntes zászlóaljra. József főherceg¹⁹ velük kapcsolatos, december elején kelt naplóbejegyzése így szól: „*Windischgraetz Lajos herceg »tigriseivel« odaérkezett. Attól tartok, hogy szalmaláng az egész »Tigris« vállalkozás, és a valódi csapatoknak inkább terhére, mint hasznára lesz ez a hirtelenében összetoborzott társaság.*”²⁰ Ezért rendelkezett úgy a főherceg, hogy a zászlóaljat egy „*teljesen csendes*” szakaszban alkalmazzák, tehát ő, és nem az osztrák-magyar hadvezetés cselekedett így, amint azt Windischgraetz Lajos a visszaemlékezésében írta.

1917 februárjának legelején a hadsereg-főparancsnokság rendeletére az 1. hadsereg vezetése jelentést tett az önkéntesekről, amelyben annak a véleményének adott hangot, hogyha a zászlóalj parancsnokát nem rendelik az alakulathoz vissza, akkor azt fel kell oszlatni. József főherceg a jelentéshez írt véleményében nem tartotta szükségesnek a feloszlátásukat. Úgy gondolta, hogy a nehéz hegyi szolgálat erősen megrostálja majd őket (ez bekövetkezett), a pótlásuk pedig önkéntesekből teljesen reménytelen, az így megfo-

¹⁷ Joannes Friedrich Leopold von Seect (Schleswig, 1866. április 22. – Berlin, 1936. december 27.), német tábornok. A Károly trónörökös, majd József főherceg vezette hadsereg-arcvonalparancsnokság vezérkari főnöke Erdélyben. 1917 végétől katonai tanácsadó Törökországban, kvázi a török haderő vezérkari főnöke.

¹⁸ Erich von Falkenhayn (Burg Belchau, 1861. november 11. – Schloss Lindstedt, 1922. április 8.), német tábornok. Miután vezérkari főnöki beosztásából menesztették, 1916. augusztus 29-én a német 9. hadsereg vezetésével bízták meg. Erdélyben Nagyszebennél és Brassónál megverte a románokat, majd 1917. december 6-án bevonult Bukarestbe.

¹⁹ Habsburg-Lotaringiai József Ágost (Alcsút, 1872. augusztus 9. – Rain bei Straubing, 1962. július 6.), királyi herceg, honvéd tábornok, a Habsburgok nádori, magyar ágának tagja. I. Ferenc József halála után vette át az erdélyi arcvonal-parancsnokságot Károly trónörökösötől.

²⁰ *József főherceg: A világháború amilyenek én láttam, I-VII. MTA, Bp. 1930. IV. 55.*

gyatkozott létszámú zászlóalját majd beosztja a 39. gyaloghadosztályba,²¹ ez még abban a hónapban megtörtént. 1917 októberében pedig feloszlatták az önkéntes alakulatot.

A zászlóalj megszűnése törvényszerű volt, mivel a gyorsan fogyatkozó létszám pótlására nem állt rendelkezésre elég önkéntes, a rendes alakulatok pótkeretei pedig nem adhattak kiegészítést a zászlóaljnak. Parancsnokát – amint azt láttuk korábban – képviselői, majd államtitkári teendői szőlították el a frontról. Azt hiszem, az ő személye jelentette az egyetlen érvet az alakulat ebben a formában való fenntartása mellett.

Az önkéntes alakulatok létrehozásával kapcsolatban alulról jövő kezdeményezéseket is ismerünk, így az etédi református lelkész által felvetett Szabad Székely Gárda gondolatát. Csia Kálmán még 1915 februárjának elején kérte Udvarhely vármegye főispánjának és alispánjának támogatását a szervezet megalakításához, amelyet, ahogy írta: „*Szabad Székely Gárdánkat legvégső esetben előlépő tartalék sereggé szervezzük, ősi székely hadviselés nemzeti erényeinek istápolására és tökéletesítésére.*”²² Olyan mozgalom magjának tekintette a lelkész a kezdeményezést, amely elterjedésével rendet teremthet a székely társadalomban. Erről szólva írta a következőket: „*Mit nem ért meg csak az, ha száz székely, egy faluban tud egyet akarni s egységesen cselekedni?! Hogy maga akarja, hogy parancsnoka legyen?? Mikor – [18]48 után – úgy kitanulta magát, hogy szinte mindegyik csak parancsolni akar inkább.*”²³ Valóban egységesnek tűnt ebben a kérdésben Etéd lakossága, hiszen 82 férfi jelezte aláírásával a szervezethez való csatlakozását.

Az alispán a szerveződéssel kapcsolatos véleményében a fegyveres szolgálatot nem helyeselte. Szívesebben látott volna egy olyan otthonvédelmi mozgalmat, amely a közegészségügyi, közrendészeti és közlelmezési hiányosságoknak, hibáknak, fegyelmetlenségeknek vetne véget, katonai pontosságot és fegyelmet tanúsítana az otthonok békés védelmében. Elvégezné és elvégeztetné a mezőgazdasági munkákat, hiszen a kenyér a legfontosabb az otthon védelmében. Szerinte így szolgálhatná legjobban a Szabad Székely Gárda a hazát és a hadsereget. Ellenérvei között szerepelt a következő gondolat is: „... mert a vármegye területének hadszíntérré alakulására nem számíthatunk, s ilyen alakulás esetén [ha mégis bekövetkezne] is a polgári lakosság harcias berendezkedése hadvezetésünknek is zavart okozhatna s az esetleges ellenséges megszállást is kegyetlen vadságokra szítaná.”²⁴ A gárda létrejöttére, működésére vonatkozó adatunk nincs, az önkéntesség jegyében alulról indult kezdeményezést a felsőbb hatóságok nem találták hasznosnak, kivitelezhetőnek.

1916-ban, a román hadüzenet hatására több elképzelés, terv született, amelyeket talán alulról induló kezdeményezésnek tekinthetünk. A Kassán szolgáló László Béla százados, szeptember 1-én kelt tervezetében²⁵ – hivatkozva az erdélyi lakosság alapos ismeretére – egy négy-ötezer fős toborzott legénységből álló csapat létrehozását tartotta kivitelezhetőnek. Az alakulat bázisát Erdély magyar lakossága, a tanulóifjúság, kereskedők, iparosok adták volna. A toborzást két hét alatt megvalósíthatónak tartotta, ahogyan a kiképzésre is annyi időt szánt, a harcászultságot a negyedik hét végén már

²¹ uo. 321.

²² HL, I. 28. I. vh. 871/1915.

²³ uo.

²⁴ uo.

²⁵ HL, I. 28. I. vh. 16023/1916.

el kellett érniük. A hadrendi tagozódás gyakorlatilag leképezte egy gyalogezredét. A katonai ruházatban szolgálatot teljesítő egységet sapkajelvényvel különböztette volna meg a rendes alakulatoktól, amely egy piros-fehér-zöld zománccal futtatott fém lófejet ábrázolt.

Báró Thoroczkay Viktor tervezete 1916. szeptember 25-én kelt, amelyet a cs. és kir. Hadügyminisztériumnak küldött meg, de amellyel kapcsolatban az illetékes m. kir. Honvédelmi Minisztérium járt el.²⁶

A báró a balkáni háborúk és a nagy háború balkáni frontjának eseményeiből nyert tapasztalatai alapján vélte úgy, hogy a komitácik (szabadcsapatok, partizánok) mintájára kellene a reguláris hadsereg műveleteit támogató szabadcsapatokat szervezni. Elvi alapot azzal teremtett az elképzeléséhez, hogy az erdélyi román hadműveletekre úgy tekintett, mint amelyek a rendes háború jellegét elvesztették. Mivel, ahogy fogalmazott: „*Ne feledjük, hogy Erdélyben a román rendes csapatok által egész községek védtelen magyar lakosainak barbár módon való felkoncolása, kifosztása, s a férfiak elhurcolása... a magyarság kiirtását célozza.*”²⁷ Mivel a románok Erdély etnikai viszonyainak megváltoztatása érdekében szerinte ilyen eszközökhöz folyamodtak, feljogosítva érezte magát hasonló módszerek használatára. Olyan csapatok szervezését javasolta, amelyeknek feladata a nemzetközi joggal korlátozott rendes haderő lehetőségein túl az ellenségnek – ahogy fogalmazott – „... minden elképzelhető kárt és pusztítást okozni.”

A toborzás útján 20–40 000 fő jelentkezését tartotta valószínűnek, meglepő és mérész prognózisát a szabadcsapatok tevékenységében szabad utat kapó bosszúvágyra és a korlátlan harácsolás lehetőségére építette, mondhatjuk, nem a legmagasztosabb erkölcsi értékekre. Az alakulat az Erdélyi Halálfejes Légió nevet viselte, amelynek tagjai polgári ruházatban, de egységes, halálfejes fővegben, szuronyos karabéllyal, forgópisztollyal, bombával és gépfegyverekkel felszerelve látták volna el feladataikat, amelyeket részletezett is:

- a rendes csapatok támogatása;
- az ellenség állandó nyugtalanítása;
- kommunikációs eszközeinek, hadtápvonalainak veszélyeztetése, megsemmisítése;
- a hadsereg részére élelmiszerek harácsolása;
- az ellenségnek minden elképzelhető, kárt és pusztítást okozni.

Itt kell megjegyezni, hogy a reguláris hadseregnek voltak olyan alakulatai, kikülönített egységei, különítményei, amelyek az Erdélyi Halálfejes Légió tervezett feladatkörét – a bosszúvágyból fakadó pusztítás, illetve a harácsolás kivételével – lefedték. Példaként említhetjük a keleti fronton működött, Russ Győző őrnagy által vezetett felderítő, diverzáns különítményt, illetve utalhatunk Maderspach Viktor Az oláhok véryomában a Fekete-tengerig című művére.²⁸

Báró Thoroczkay Erdélyi Halálfejes Légiója nem alakult meg, a honvédelmi minisztérium a tervezetével kapcsolatban arról tájékoztatta, hogy azok az önkéntesek, akik a Légió személyi bázisát adhatták volna, azokat már az erdélyi portyázó zászlóalj számára igénybe vették.

²⁶ uo.

²⁷ uo.

²⁸ Maderspach Viktor: Az oláhok véryomában a Fekete-tengerig. Lazy Kiadó, Szeged, 2012.

Napló kritikus időkből

Csengerűfalusi Osváth Jenő vadásznaplója¹

(Vázlat)

I. A műfaj² – definíció

A napló (diárium) általában meghatározott formai rendet követ. Ez egy folyamatos, legtöbbször keltezett beszámolót jelent. A bejegyzések gyakorisága azonban változatos lehet, ez a napi sűrűségtől a nagyobb időbeni távolságig terjedhet. Jellemzően azonban a bejegyzések viszonylag rövid idő elteltével a rögzített eseményeket követik. A naplónak nincsenek időbeli korlátai, kivéve talán az egy konkrét eseményhez kötődő naplókat, mint például az útinapló. A műfajnak nincsenek tartalmi szabályai és a stílusa sem kötött. Nyelvezete az igénytelen hétköznapi nyelvhasználattól a nyelvművészeti fordulatokig terjedhet.

Jellemzője a töredékesség és rendszerszerűség sem található benne, azaz az egyes bejegyzések nem feltétlenül épülnek az előzőre, nem kapcsolódnak hozzá. A viszonylagos egységességet az a körülmény biztosítja, hogy a naplót általában egy személy vezeti, egy énformájú perszonális elbeszélés, amely a személyes mindennapok fontos és kevésbé fontos eseményeit rögzíti, azokra reflektál, azaz erősen szubjektív jellegű – a távolságtartás esetleges szándéka mellett is. Megjelenített témái között felbukkanhatnak a napi, helyi, regionális vagy országos közelet eseményei és az azokhoz kapcsolódó egyéni viszonyulás kifejeződése is. A napló írója ezért egyúttal mindig krónikás is, az írásmű történelmi és életrajzi feldolgozás alapjául is szolgálhat. Saját korának szemtanújaként élményekből fakadó forrásanyagot nyújt.

Ez a médium sokfajta lehetőséget biztosít a naplóíró számára. Szolgálhat belső dialógus folytatására, lelkiismeretvizsgálatra, lelki

¹ A napló magántulajdonban van.

² A bevezető összefoglaló a következő mű alapján történt:

Preßler, Christina: Tagebücher aus der Zeit des Nationalsozialismus in der historisch-politischen Erwachsenenbildung. Ein Beispiel für zeitgeschichtliches Lernen. Dissertation. Universität Oldenburg.

<http://oops.uni-oldenburg.de/146/1/pretag04.pdf> Letöltés ideje: 2016. augusztus 28.

konfliktusok szelepeként, a külvilág számára el nem érhető visszavonulási terepként, de akár a vágyak és álmok megfogalmazásának szintereként is. Miután a naplók nagy többsége nem a megjelentetés szándékával keletkezik, külön kategóriát jelentenek azok, amelyeket – akár időbeli késletetéssel ugyan, de – a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tesznek. Míg az előbbieket közvetlenebbek, addig utóbbiak esetében a mesterkéeltség és az öncenzúra is megjelenhet.

– történet

A még nem klasszikus naplóírás története az ókorig nyúlik vissza, amikor agyagtáblákra jegyezték fel piaci árakat, időjárás viszonyokat, vízállásértékeket és hasonlókat. Az uralkodókról és római császárokról szóló feljegyzések, majd a középkorban a krónikák vagy például a misztikusok feljegyzései is ezen előzményekhez sorolhatók.

A reneszánsz ember öntudatos fellépése során az eseményekre vonatkozó egyéni leírásoknak és véleményeknek megnőtt a jelentősége. A naplóírás a 18. századtól válik egyre szubjektívebbé. Az abszolutizmus politikai rendszerében a polgár fokozatosan visszahúzódik a magánszférájába. A felvilágosodás során felerősödik az a tendencia, hogy a naplót személyes beszámolóknak tekintik.

A személyes használatra szánt naplóírás kutatása a korábbi megközelítéseket követően³ az utóbbi időben a magyar nyelvterületen is újabb lendületet vett.⁴

– mint forrás

A napló, mint történeti forrás a múltban elsősorban kiegészítő jelleggel bírt. Ezen műfaj által olyan források iránt mutatkozott egyre fokozódó érdeklődés, amelyeket korábban megbízhatatlanként és tudományta-

³ pl. *Görömbei András*: A naplóformai mai változatai. Alföld, 1993/2. 56–62.

⁴ pl. *S. Sárdi Margit*: Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt. Máriabesenyő, Attraktor, 2014.

A regionális sajátosságokat is taglalja: Romániai magyar irodalmi lexikon: Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés IV. (N–R). Főszerk. Dávid Gyula. Bukarest: Kriterion; Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 2002.

További német nyelvű irodalom: *Dusini, Arno*: Tagebuch: Möglichkeiten einer Gattung, München, Fink, 2005

Berg, Anna de: Nach Galizien: Entwicklung der Reiseliteratur am Beispiel der deutschsprachigen Reiseberichte vom 18. bis zum 21. Jahrhundert, Frankfurt a.M., Wien, Lang, 2010.

Kalff, Sabine; Vedder, Ulrike: Tagebuch und Diaristik seit 1900. Einleitung. Zeitschrift für Germanistik, 2016/1/1, 235–242.

Daviau, Donald G. (Hrsg.): Österreichische Tagebuchschriftsteller. Wien, Edition Atelier, 1994

Wuthenow, Ralph-Raine: Europäische Tagebücher. Eigenart, Formen, Entwicklung. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990.

lanként elutasítottak. Ebbe a forráscsoportba sorolhatók híres emberek naplóiin túl leveleik, fényképfelvételeik, önéletrajzaik, de olyan emberekéi is, akik szerény, feltűnésmentes környezetben éltek életüket.

A naplóíró belső- és külső világa reflektálására Peter Hüttenberg öt koncentrikus kört rajzolt meg:

1. a naplóíró belsőélete
2. a magánéletének környezete
3. a történelmi események hatása a naplóíró magánéletére
4. a világ eseményeinek szelektív reflektálása, amelyek töprengésre késztetik
5. az eközben keletkező érzelmek.

Éppen ezért a történelmi kutatásban a naplóval és hasonló forrásokkal szembeni egyik kritikai pont azok szubjektív jellege. További kritikai pont a hitelesség kérdéseire vonatkozik. Míg a naplók gyakran különösen „őszinte” forrásnak minősülnek, a naplóíró általi manipuláció felvetése is jogosnak tűnik. A nyíltság és az elleplezés közötti kölcsönhatásról Klaus Mann naplója kapcsán született a megfogalmazás: „A naplók általában legalább annyit tárnak fel, mint amennyit ellepleznek. A leleplezés az elrejtés egy formája lehet és az elrejtés a leleplezés egy formája lehet”.

A napló általában kronologikus felépítése a történelmi események megközelítő rekonstrukcióját azonban lehetővé teszi. Ezen túlmenően megváltozott a kultúrafogalom is, amely a közösségi és statisztikai vonulattal szemben a magánélet, a személyes tapasztalat és érzelmek világát felértékeli. Korábban a naplókat csak a történelmi események rekonstruálásához, adatok pontosításához és más források felülvizsgálatához használták. A történelmi antropológia azonban más megközelítést tesz szükségessé. Az események perifériáján élők személyes élményei a történetírás részévé válnak.

II. A személy

Középpontban csengerújfalusi Osváth Jenő naplója áll, aki 1916-ban, amikor elkezdte naplóját vezetni, Nagyvárad város számvevőjeként dolgozott. 1629-ben nemességet nyert családból származott. A család eredetileg Székelyföldön telepedt, onnan költözött át a Felső-Tisza vidékére, így vette fel a „csengerújfalusi” előnevet. 1882. október 9-én született Kismarján, szakmai iskoláit 1904-ben fejezte be, amikor is kinevezték. Kisebbségi települések jegyzőjeként és számvevőjeként dolgozott. Így 1902-től két évig segédjegyzőként Réven, majd Beélen, 1908-tól Váncsodon helyettes jegyző, majd Cséfán négy évig számvevő, Élesden két évig járási számvevő. 1912. július 1-én került Nagyvárad város alkalmazásába, még ugyanebben az évben megnősült. 1923 novemberében el kel-

lett hagnia Nagyváradot, áttelepült a rokonsághoz Gáborjánba, előbb Berettyóújfaluban, majd végül Debrecenben kapott állást vármegyei számvevőként, ahol 1937. november 29-én halt meg.

Nagyváradon igazi természetkedvelőként belépett az Erdélyi Kárpát Egyesületbe, amely a túrázók egyesülete. Az egyesület tagjai társadalmi állásukat tekintve meglehetősen vegyesek, de többségében a magasabb társadalmi rétegekből kerültek ki. A természet iránti vonzalmának köszönhető, hogy szenvedélyes vadász lett. Vélhetően 1910-ben egy lövés megsebesítette az egyik kezét, amiért meg is kellett operálni. 1200 korona kölcsönt vett fel a költségek fedezésére, ennek törlesztése hosszú éveken át nyomasztja. Precíz pénzügyesként és vadászként kezdett hozzá a vadásznapló vezetéséhez 1916-ban.

III. A napló

Fizikai megjelenés, optikai benyomás

A kötetet a Szilágyi Dezső utcai Sonnenfeld nyomdában készítetteti el. A nyomda Erdély egyik legnagyobb és legmodernebb üzeme, éppen ebben az évben jön létre egy átszervezés során a Sonnenfeld Adolg Rt. A nyomdai munkálatokon túl a cég a legnevesebb bel-és külföldi periodikák megbízottja, a Fő utcában menetjegy-értékesítési irodát, ezen kívül a legnagyobb kölcsönkönyvtárat és egy hangversenyszervező irodát is működtet.

A napló sötétzöld, keményfedeles, 220 lapos, fűzött, 28 x 22,5 centiméteres kötet, amelynek elülső borítóján aranszínű betűkkel középre zárva helyezkedik el a felirat:

**„Csengerújfalusi
Osváth Jenő
Vadász naplója”**

A kötet első három lapján, öt oldalon 1916. március 25-i első bejegyzéssel táblázatos formában, sorszámozottan rögzíti a vadászatok időpontját, helyszínét, a lőtt vadakat – hat kategóriába sorolva azokat, az utolsó oszlopot a megjegyzéseknek szánja.

A táblázatos oldalakat követően üresen hagy 14 lapot. A következő három lapon a családfa rajzolata található, amelyben az ő három gyermeke a legkésőbbi bejegyzés. A 23. és 101. lap között található a kézírással vezetett napló, amelynek első szöveges bejegyzése 1916. március 25-én kelt, az utolsó pedig 1925. november 10-én, miközben az

áttelepülés évéről, 1923-ról csupán öt oldal bejegyzést írt, az 1924-es évről nem található feljegyzés. Az 1925-ös évben édesapja szeptember 11-i halálának eseményével folytatja még a naplóírást két hónapig. A napló nincs lezárva, a befejezésnek feljegyzett oka nincsen. A napló első huszonhárom oldala vonalzóval keretezett és felül középen számozott, azt követően ezek a jelek megszűnnek.

Már maga az íráskép is tükrözi a naplóíró hangulatát és lelki állapotát. A kezdeti rendezett, pedáns, jól áttekinthető, tagolt megjelenési kép 1918 októberével átváltozik egy lendületesebb, bár inkább zaklatottabb vonalvezetéssé, miközben a keretes margók hiánya miatt az oldalkép is megváltozik – gyakran lapszélről lapszélre ír, sok esetben bekezdések nélkül. Különösen vonatkozik ez az 1918 októberétől 1920-ig terjedő időszakra, amely során tudósít a forradalmakról, a román bevonulásról, a békekötés híreinek nyomán követéséről, valamint a köztisztviselői státuszának egyre fokozódó fenyegetettségéről, időszakos nyugalmasabb periódusokkal megszakítva.

A következőkben néhány példa kívánja szemléltetni a tematikus súlypontokat.

A világháború megjelenése

Az első utalások arra, hogy zajlik a háború, apró megjegyzésekben jelennek meg, miközben a folyó szöveg döntően a vadászatok leírására vonatkozik. A Komádi melletti vadászterület bérleményére vonatkozóan jegyzi meg 1916 decemberében: „A nagy háború közbejött, sokan bevonultak.” Megkaphatta volna a bérleti jogot ő is, de nem tudta a szükséges összeget előteremteni, viszont felhívta a figyelmét egy anyagilag kedvezőbb helyzetben lévő barátjának, aki aztán őt is meghívta a vadászatokra. A rövidke megjegyzés mellett kínos részletességgel rögzíti a vonaton utazó vadásztársaság összetételét, nevekkal és beosztásokkal együtt, a résztvevők elsősorban a katonai és tisztviselői karból kerültek ki.

Más alkalommal azt jegyzi meg, hogy a földeket alig művelik, amit nem csak az erős esőzés okoz, a hadiszolgálat okozta munkaerőhiányt is feltételezi. A falusi lakosság éheznek, az állami segély nem tudja pótolni a hiányzó betakarítást.

Szintén 1916 tele egyik vadászatának leírása tartalmazza a következő felsorolást: „40 munkaszolgálatos, 10 vadász, 166 nyúl“.

Valamivel később: „Az úton Bihar és Püspöki közt két vadgalamb ült a fán. Egyiket lelőttem, (a)mit Bogdán a szerb fogoly kocsis nehezen tudott megfogni.”

Csak 1917 októberében jegyzett le a korábbi elejtett szavak és kis utalásokhoz képest hosszabb, a háborúra utaló megjegyzést, miszerint a

Berettyó melletti nagy kukoricásban egy csapatba botlott. Sok menekült kiéhezett, sovány és sápadt alak, oroszok, kik közül sokakat elfogtak, másoknak sikerült hazajutniuk. Nyüvedről is, ahol Kálmán bátyja körjegyzőként dolgozott, megszökött a fogja, mivel levelet kapott Szibériából egy barátjától, hogy nyolc hónapi bolyongás után csak hazaért.

1917 végétől kezdve már nem csak arról számol be, hogy le kell mondjon egy-egy körvadászatot, mivel a vonatközlekedés megbízhatatlanná vált és nem garantált, hogy hétfőn reggel a munkahelyén meg tudjon jelenni, szenvednek a folyamatos árdrágulástól, hanem egyre részletesebb leírások következnek a rokonsághoz tartozók sebesüléséről is, azaz a háború megjelent a családon belül.

Portrérajok

Osváth Jenő kitűnően értett az egyes emberek általa vélt portréjának megrajzolásához. Ilyen néhány mondatos vagy alkalmanként hosszabb leírás olvasható a naplóban rokonról vagy a vadásztársaság egyik tagjáról. Hadd emeljem ki ezek ezek közül a két időpontban Tisza Istvánról írottakat.

„1918. okt. 30-án Budapesten kikiáltották Károlyi Mihályék a független Magyarországot. Okt. 31-én orvul megölték Budapesten Gróf Tisza Istvánt Hermina úti villájában. Katona hordák hajtották végre a gaz tettet. Gyanúm, hogy előre kitervelt terv szerint tették. Rendkívül lehangolt a hír és én óriási veszteségnek tartom a magyarságra ... Hiszem, hogy a köztársasági államforma neki is tetszett béke után, lehet, hogy megtette volna, ő azonban a forradalomtól óvta az országot ... Láng eszű, erős kezű, meleg szívű és hideg gondolkodású ember volt, a szerint, amint azt a körülmények megkivánták ... Az ellenségei azért nem szerették, mert nagyon erős kezű, erős akaratú ember volt. Egy államférfinak pedig ilyennek kell lenni.”

1919 márciusában – bizonyára a körülmények hatására – azonban már némileg változott Tisza megítélése:

„Én igen sokra becsültem Tisza Istvánt, mint embert, mint soviniszta magyart, aki vas következetességgel egy eszme szolgálatában életét, családját s mindenét föláldozott, de a kor szellemét nem értette meg. Nem jól mondom, lehet, hogy megértette, de ezt nem hirdette. Talán várt vele. Ő az általános, titkos választó jognak sem elvi ellensége volt, csak azt egy emberöltővel akarta kitolni. Talán mindenkit magyarnak szeretett volna előbb látni az ország határán belül.

Soha nem voltam képes megérteni, hogy az ember általános boldogulásához miért kell okvetlenül magyarnak, franciának, németnek vagy valamilyen nemzetiségűnek lenni. Én szerintem sokkal szebben lehetne a világ sorját intézni.”

A napló utolsó bejegyzésének végén is személyi jellemvonással zárja, nem csupán az akkor esedékes bejegyzést, hanem az egész írásművet. Segítséget kért egy volt nagyváradi kollégájától, akit annak idején kísé-
gített annak Nagyváradról menekültekor. Bár ígérte a bútorszállítás-
hoz szükséges teherautót, végül is elmaradt a segítség. „Nem érdekek
már.”

Az egész 1925-ös évet ez a rezignált alaphangulat határozta meg.

Osváth Jenő vadásznaplója valóban a vadászattal kapcsolatos fel-
jegyzésnek indult, majd viszonylag rövid idő elteltével a koncentrikus
köröknek megfelelő rétegek, azaz egy igen mozgalmas korszak emberi,
családi, régiós és országos képét tükrözi. A német történettudomány fo-
galmával élve, ez nem egyéb a történész számára, mint „Geschichte aus
den Graswurzeln”, azaz a fűszál gyökereiből kinövő történelem.

Kiss Lajos András

A szocialista übermensch. Rasszigiénia, eugenika és a halhatatlanság fantazmái Szovjet-Oroszországban (1918–1928)

A halál felett aratott győzelem – posztmodern és kommunista projektek

Első pillanatra kissé zavarba ejtőnek, sőt kifejezetten giccsesnek tűnik, ha valakit még napjainkban is foglalkoztatja a személyes halhatatlanság elérésének kérdése. Egy B kategóriás hollywoodi filmben talán még el is megy valahogy, de az efféle fantáziálásokat nehezen fogadjuk el komolyan veendő filozófiai értekezés tárgyaként. Mindezt nem így látja korunk egyik legismertebb művészetfilozófusa, Boris Groys:

„Korábban persze mindez másképp volt. Egyáltalában nem számított kínosnak a halhatatlanságról beszélni, mivel általános volt a meggyőződés, hogy a lélek a test halála után tovább él. Éppen ezért egészen elegáns és értelmes dolognak tűnt még a földi élet során arról töprengeni, hogy milyen utat jár majd be a lélek a halál után, s mindeneelőtt azt a kérdést megtárgyalni, hogy a lélek melyik része tekinthető potenciálisan halhatatlannak, illetve melyik része halandó (...).”¹

A platóni filozófiától egészen a modernitásig az ún. *metanoia* problémája (azaz a lélek átköltözése ebből a világból a másik világba) számított minden filozófia egyik kardinális kérdésének. Azonban a modern kor egyik legfontosabb hozadéka éppen az, hogy a személyes halhatatlansághoz kapcsolódó anticipációk egyre hiteltelenebbé váltak, noha ennek a ténynek a tudomásul vétele korántsem ment könnyen. Mert ha egyedül a test válik a világban élő ember egyetlen vonatkoztatási pontjává, akkor – halandóságának be- és elismerésével párhuzamosan – a világban betöltött helye is kétségessé válik. Nem kevés modern ember úgy igyekszik ezt a dilemmát megoldani, hogy testét immáron teljesen függetlennek tekinti a lelkétől (és az időközben „halottá nyilvánított” Istentől), illetve azt is természetesnek tekinti, hogy mint beszélő, cselekvő lény teljes egészében térbeli koordináták közé szorult. Így lehetett az osztály, a

¹ Groys, Boris: Politik der Unsterblichkeit. In: Uó. Die Kunst des Denkens. Philo Fin Arts, Hamburg, 2008. 35.

rasz, illetve napjainkban a gender az emberi cselekvés újabb vonatkoztatási keretévé, ahol is a természeti meghatározottságokat egyre inkább felváltották – és napjainkban is folyamatosan felváltják – a társadalmi (ön)determinációk. Mindez pedig alapvető befolyással van a *metanoia* transzformációs lehetőségeire is. Ugyanis, ha már nincs többé lélek, akkor esetleg a test (illetve a holttest) lehet a halhatatlanság vehikuluma. A holttest persze olyan valami, ami elrothad, s végül elpusztul.

„A rothadás lefolyása azonban elvben végtelen, azaz sohasem mondhatjuk azt, hogy ez a folyamat majd egyszer definitív módon véget ér, mivel a test maradékait még sokáig azonosítani lehet. De még abban az esetben is, ha a holttestnyomokat többé már nem lehet azonosítani, még ekkor sem arról van szó, hogy a test végleg eltűnt volna, hanem mindez csak annyit jelent: a test elemei, azaz a molekulák és az atomok stb. az egész világmindenségben szétszóródtak, s hogy a test a világmindenséggel gyakorlatilag egységet képez, vagy ha úgy akarjuk: az egész egy szervek nélküli testté vált.”²

Ez az új, nyilvánvalóan kozmikus perspektíva, új lehetőséget teremt a *metanoia* számára. Immáron nem a lélek, hanem a test igyekszik halhatatlanná válni. A nyugati világ polgárainak egy része hasonlóan anticipálja a test továbbélésének lehetőségeit, mint tette azt korábban a lélekkel kapcsolatban. Groys a *heteronoia* kifejezéssel illeti a test túlvilági transzformációinak újabban divatos vízióit – ámbár, ha az egyiptomi múmiákra gondolunk, akkor a test halhatatlanságának eszméi még régebbieknek tűnnek, mint a lélek halhatatlanságának anticipációi. Mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy Groys a Foucault által bevezetett *heterotópia* fogalmát gondolja, vagy inkább fejleszti tovább. A test lélektől való „megszabadulása” után új helyre költözik: a temetőbe. Foucault, mondja Groys, a temető mellett a múzeumot vagy éppen a könyvtárat nevezi meg, mint a heterotopiák eminens megjelenésformáit. A test – azáltal, hogy számára egy újfajta életidő veszi kezdetét – transzcendentálja a temetőt vagy éppen a múzeumot.

„Ilyenformán az ember egyfajta heteronómiát él meg, mivel már az élete során a testét mint holttestet „éli meg”. Innentől kezdve nem azt kérdezzük vele kapcsolatban, hogy honnan jön, hanem hogy hová viszik a halála után – s éppen ezt a heterotopikus végpontot tekinti világszemlélete kiindulópontjának.”³

Az európai filozófiát már jó ideje foglalkoztatja a holttest metafizikája. A 19. század dekadens mozgalmái éppenséggel a holttest-metafizika kérdései körül forogtak. Groys, többek között, Walter Benjamin allegória-értelmezésére is utal, amelyről már volt szó az előbbi fejezetben. De idetartozhat Jacques Derrida dekonstruktivizmusa is. Itt is valamiféle *metanoiáról* van szó: Derrida egyfajta posztmortalis szétesést temati-

² Groys, i. m. 37.

³ Groys, i. m. 38–39.

zál, amely már a „valódi életben” megkezdődött. Egy örökké tartó testi bukásról van szó, amelynek se vége, se kezdete. Vagy meg lehetne említeni Giorgio Agamben „muzulmánját” is, melyről a *Homo Sacer* című könyvében ad érdekes leírást az olasz filozófus.⁴ A „muzulmán” a német koncentrációs táborok „élő holtteste”. Jobban mondva, a muzulmán már nem teljesen élő, de nem is teljesen halott „ember”; definíciója csaknem lehetetlen feladatot ró a kétértékű logika alapján működő észjárásra. Meg kell jegyezni, hogy a *homo sacer* állapot nem azonos a Jaspers-féle határszituációkkal, illetve a kómából visszatértek sokat emlegetett haláltapasztalatával. Ugyanis ez utóbbiak kapcsán joggal állapíthatjuk meg, hogy olyan nincs, hogy „valaki egy kicsit meghalt, egy kicsit meg nem halt meg.”⁵ Az agyhalálból visszatérő emberrel ellentétben a muzulmán voltaképpen már halott, pontosabban olyan halott, akinek a halálát a biopolitika konstruálja meg, mégpedig mérnöki pontossággal kidolgozott módon, vagyis a *homo sacer* halálát tisztán társadalmi konstrukcióként, szociális perspektívába ágyazva foghatjuk fel a maga valódi értelmében. Groys szerint ehhez kísértetiesen hasonló jelenségekkel találkozunk napjaink tömegkulturális imaginációjában is.

„Itt is jobbra lélek nélküli, halhatatlan testekkel van dolgunk. Leginkább vámpírok, zombik, klónok és élő gépezetek, azaz különféle halhatatlan lények állnak napjaink tömegkulturájának centrumában.”⁶

Mégis, a testi halhatatlanság igazi színterei a kulturális archívumok, s kiváltképpen a művészeti gyűjteménye, mondja Groys. A művészeti múzeumok a halott dolgok tárolásának eminens terepei: A megőrzött illetve kiállított tárgyak már elvesztették az életgyakorlattal a kapcsolataikat, defunkcionalizálódtak, mert pusztán látványosságként kínálják fel őket. A műalkotások vámpírszerű életet élnek: csak úgy, mint a vámpírokat, óvni kell őket a napfénytől. A modern avantgárd elsősorban azt tekintette, illetve manapság is azt tekinti, hogy a tiszta testiséget, azaz a holttestszerűt demonstrálja. Az avantgárd művészet kitartó harcot vív az áltagos műélvezővel, aki interpretációk, historizálások formájában megkísérel „lelket” kivetíteni a műalkotásokba. Ezzel viszont a néző megakadályozza a heteronómia lehetőségét. A néző megpróbálja világi perspektívából szemlélni a műalkotást, ahelyett hogy perspektívát váltana, és elkezdené a világot muzeális perspektívából szemlélni, azaz megtanulná a világot holttestként megtapasztalni. A művészet ezt a ha-

⁴ *Agamben Giorgio: Homo sacer.* Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main. 2002. Agamben szóban forgó munkáját részletesen elemzem a Haladásparadoxonok – bevezetés az extrém korok filozófiájába című könyvemben. Liget Kiadó, Budapest, 29. 25–33.

⁵ „(...) a 'klinikai halál' tapasztalatából visszahozott, illetve – az orvostudomány eredményeképpen – egyre nagyobb számban megmentett és újraélesztett emberek közlései éppenséggel olyanok tapasztalatairól tudósítanak, akik végül is **nem** haltak meg.” *Király, István V.: Halandóan lakozik szabadságában az ember.* Kalligram Kiadó Budapest, 2007. 67–68.

⁶ *Groys, i. m.* 40.

mis reakciót egyre radikálisabban igyekszik visszaverni: mindent megtesz a tapasztalati világ még inkább holttestszerű redukciója érdekében. A művészi ábrázolás világa egyre sivatagosabbá, szétesettebbé, referenciáját-vesztetté válik. Groys Malevics „Fehér alapon fekete négyzet” című képét tekinti a halott test egyik legtisztább projekciójának.⁷

Nyikolaj Fjodorov: A közös ügy filozófiája

Az esztétikai tapasztalat e különös „nekrófil” fordulatát készítette elő a 19. második felében élt orosz filozófus-különc, Nyikolaj Fjodorov is, noha eredetileg egészen más szándék vezérelte. Fjodorovról már jó ideje ádáz viták folynak Oroszországban. Némelyek szerint monomániás örült volt, aki a „vak tyúk is talál szemet” alapon megsejtett ezt-azt, de amúgy nem kell komolyan venni. Mások viszont azt mondják: az utolsó ötszáz évben nem született hasonló szellemi nagyság Európában, személyéhez legfeljebb Leonardót lehet mérni. Mi is rejlik hát e különös ember és e különös tanrendszer mögött? Fjodorov, aki a moszkvai Rumjancev múzeum könyvtárosa lett az 1860-as években, minden tekintetben különcnek számított. Életében egyetlen könyvet sem jelentetett meg, de halála után két évvel, 1905-ben, két tanítványa, Peterszon és Kozsevnyikov *A közös ügy filozófiája* címmel két kötetben kiadtak Fjodorov „tollba mondott írásait”. Fjodorov gigaprojektuma voltaképpen két elemre épült. Teóriája egyik része vallási alapokon nyugvó technicista utópia, amelyben a kozmosz meghódítását összekapcsolta a keresztény hit univerzális elterjesztésének feladatával. Szerinte ugyanis a Biblia helyes értelmezése megköveteli a krisztusi üdvösség hatókörének kozmikus méretű kiterjesztését. Ha léteznek értelmes lények az univerzumban, akkor az embernek kötelessége megismertetni őket a kereszténység eszméivel. Kevésbé ismert, hogy Ciolkovszkij („a szovjet űrkutatás atyja” – állt hajdanán minden középiskolás orosz könyvben) maga is Fjodorov követője volt, s mint vallási misztikus, szintén a kereszténység kozmikus elterjesztésének céljából dolgozott a rakétaelmélet kérdéseiben. Fjodorov munkáinak kiváló ismerője, a német Michael Hagemeister mégis úgy véli, hogy

„(...) Ciolkovszkij űrhajózási terveit minden bizonnyal sokkal inkább Jules Verne és Camille Flammarion munkái inspirálták, míg Fjodorov közvetlen hatása nem mutatható ki.”⁸

Annyi azért mindenképpen elmondható: a történelem különös ironiája, hogy a Ciolkovszkijra mindig oly büszke szovjet űrkutatás nem egé-

⁷ Lásd még *Codrina Laura Ionita* nemrégiben megjelent érdekes tanulmányát Malevicsről. *L'au-delà du visible ou l'abstraction dans l'art*. In: *Philosophia – Studia Universitatis Babeş-Bolyai*. 2010/1. 107–123.

⁸ *Hagemeister, Michael*: Az orosz kozmizmus az 190-as években. In: Rosenthal, G. B. (szerk.): *Az okkult az orosz és a szovjet kultúrában*. Európa Könyvkiadó Budapest, 2004. 261. Ford., Teller Katalin

szen az ő elméletét ültette át a gyakorlatba. Ámbár, legalábbis strukturálisan, nagyon is feltűnő a hasonlóság, hiszen a szovjet úrkutatásban sem a technikai aspektus, hanem a spirituális oldal volt a domináns, azaz a kommunista eszmék kozmikus méretű elterjesztése.

Fjodorov másik „ötlete” a halottak feltámasztásával van kapcsolatban:

„Fjodorov szerint a halottak feltámasztása nemcsak tudományos lehetőség, de morális kötelesség is. Nézete szerint minden erőnket erre a célra kell összpontosítanunk, és csak akkor reménykedhetünk az olyan – látzólag egymástól független – problémák, mint a háború, a szegénység és a környezetpusztítás sikeres megoldásában, ha az egész emberiség a feltámasztás feladatának veti alá magát.”⁹

Amint azt Groys is megemlíti, Fjodorov úgy tekintett a Rumjancev múzeumra, mint a halhatatlanok társadalmának utópikus modelljére. Egyfajta össztársadalmi *heteronoia* lehetőségében gondolkodott, amelynek egyúttal *heterotopiává* kellett volna átalakítania azért, hogy az emberiség egészének élettervévé lehessen. Fjodorov az államban valamiféle műzeumot látott, s a benne lévő emberek pedig műalkotások lettek volna.

Fjodorov nézetein egész élete során mindenki nevetett, pedig ő volt az, aki a géntechnológiától kiindulva, a nanotechnológián át egészen az internetig (!), számtalan, csak napjainkban realizálódó ötlet ősatyjának tekinthető. Egyébként Hagemester – a már említett Fjodorov-monográfijában – azt írja, hogy a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés ötlete is tőle származik. Ha csak ennyi fűződne Fjodorov nevéhez, akkor is megérdemli, hogy ne feledkezzünk el róla. Fjodorov magánéleti aszketizmusát különös módon egészíti ki alkimista/okkultista aktivizmusa, hiszen mint Eliade írja:

„Az alkimista a maga részéről arra törekszik, hogy teste, teste fiatalsága, ereje és hajlékonysága meghosszabbításának álmát megvalósítsa.”¹⁰

Éppen ezért az okkultista nézőpontjából az emberi aktivitást nélkülöző természet önmagában vad és kegyetlen. Hasonlóan gondolkodott a természetről Maxim Gorkij is, aki – s ezt kevesen tudják róla – ugyan autodidakta módon, de rendkívül tájékozott filozófussá képezte ki magát. Dosztojevszkij mellett Schopenhauer, Nietzsche és Eduard von Hartmann tanaiból számtalan elemet felhasznált anarchisztikus-gnosztikus világnézete kifermálásra. 1928-ban *A kultúráról* című cikkében ezt írta:

„A természet – a szervezetlen, ösztönös erők káosza. Ezek az erők földrengésekkel, áradásokkal, orkánokkal, szárazsággal, tűrhetetlen hőséggel vagy éppen elviselhetetlen hideggel sújtják az embert (...) A természet értelmetlenül pazarolja erejét haszontalan, mindenféle betegséget okozó mikroorganizmusokra – bacilusokra, melyeket veszélyes rovarok hurcolnak – szúnyogok, legyek, tetvek –; ezek viszik át az ember vérébe a tífusz, a

⁹ Rosenthal, i. m. 216.

¹⁰ M. Young Jr., George: Az okkultizmus Fjodorov-féle változatai (Ford.: Teller Katalin). In: Rosenthal, i. m. 227.

sárgaláz és más effélék mérgét. A természet számtalan veszélyes és teljesen haszontalan növényt, állatot alkotott. Paraziták légiója szívja az egészséges nedveket, legyengítve ezzel a szervezetet (...).¹¹

Egy másik írásában Gorkij – szellemes fordulattal – a mítoszokból ismert *természet-anya* helyett a *természet-mostohaanya* kifejezést használja. Egyébként Gorkij természet-megvetése nem volt példátlan a korban. Az akkoriban kiformalódó szovjet marxizmus képviselői is hasonlóan gondolkodtak. Ivan Szkorcov-Sztyepanov, az 1926-ban megjelent, *A történelmi materializmus és a modern természettudomány* című tanulmányában a következőképpen fogalmaz:

„Lehetetlen nem felismerni a természet durva, barbár, pusztító, romboló folyamatait (...) Hol van itt a mindig emlegetett 'providencia', 'harmónia', 'célszerűség'? Ezek a vak természet vak folyamatainak vad tettei! Ennél összehasonlíthatatlanul értelmesebben, célszerűbben cselekszik az ember, amikor alkotó módon... behatol a természeti folyamatokba, és elkezdi azokat kontrollálni, szabályozni, irányítani.”¹²

„Új világot kell alkotni!” – állítja Gorkij, s ezzel tulajdonképpen viszsztalál fiatalkori antropozófus-gnosztikus énjéhez. Gorkij már korai alkotói koraszakának figyelemre méltó művében, az *Ember* című poémában megelőlegezte a „szocialista Übermensch” gondolatát. A mű legfontosabb mondanivalója rimel „az Isten halott” elhíresült nietzschei formulára. Az embernek le kell tudnia küzdeni természeti meghatározottságát, és az értelem határt nem ismerő teremtő erejére támaszkodva a trónjáról letaszított Isten helyébe kell lépnie. Mindezekből egyenesen következik, hogy Gorkij a legkevésbé sem volt materialista. Oswald és Bogdanov energetizmusát továbbgondolva, a materiális jelenségek alapját a kimeríthetetlen energiái átalakulásokban látta, amelyet – hite szerint – a felsőbbrendű ember akaratosan képes irányítani. Az anyag fogságából felszabadított energia révén az új ember még a halált is képes legyőzni.

Visszatérve Fjodorov különös nézeteihez – Groys interpretációját követve – nyilvánvaló, hogy azokban kiemelt jelentősége van a 19. századi szocialista tanok utópisztikus egyenlőségszméjével való szembenállásnak. A magam részéről mindezt még kiegészíteném azzal a megjegyzéssel, hogy Fjodorov a maga különös módján rámutatott minden teleologikus történelemfelfogás legnagyobb gyengéjére: a haladás csak azon az áron valósítható meg, hogy a jövőbeli sikeres nemzedékek voltaképpen eszközként veszik igénybe a kortársakat, illetve az előző generációkat a saját boldogságuk elérése érdekében.

„A szocializmus úgy működik, hogy kizsákmányolja a halottakat az élők javára – a jelenleg élőket pedig a jövőbeli nemzedékek javára.”¹³

¹¹ Idézi *Agurszkij, Mihail*: Velikij jeretik (Gorkij kak religioznij miszlitjel). Voproszi filozofii, 1991/8. 56.

¹² Idézi *Agurszkij*, i. m. 56.

¹³ *Groys*, i. m. 44.

Ez pedig elfogadhatatlan, mondja Fjodorov, hiszen a jól ismert kanti imperatívuszt, hogy tudniillik

„Az embertársadat sohase használd eszköz gyanánt!”, nem pusztán *horizontálisan* kell érteni (tehát nemcsak az éppen élő, „kortárs nemzedékekre” érvényes imperatívusról van szó), hanem a parancsnak „vertikálisan felfogott” értelme is van: a kategorikus imperatívusznak a korábban élt nemzedékekre is vonatkoznia kell.¹⁴

Gorkij – Fjodorovval ellentétben – ugyan nem akarta a halottakat feltámasztani, de az egyik 1920-ban tartott előadásában a halál végleges legyőzését a nem is olyan távoli jövőben vélte elérhetőnek.

„Az emberi értelem harcot hirdet a természeti jelenségként felfogott halállal szemben. Igen, a halállal szemben. Mély meggyőződésem, hogy előbb vagy utóbb, 200 év múlva, de lehet, 100 év is elég, az ember valóságosan is eléri a halhatatlanságot.”¹⁵

A halottak feltámasztása és a természet korlátlan tökélesítésének az eszméje, a publicisztikai és a kvázi-filozófiai irodalom mellett, a kor szépirodalmi műveiben is megjelent. Hagemester példaként egy érdekes részt idéz Platonov *Munkagödör* című regényéből, ahol a regény főhőse egy halott fölött mondott beszédében Lenin balzsamozásának értelmét abban látja, hogy majd valamikor a közeljövőben, a szovjet tudomány fejlettebb szintjén, újra fel lehet őt támasztani. Pusztán mint érdekességet említem meg, hogy jó néhány évvel ezelőtt azt olvastam valamelyik napilapban, miszerint orosz genetikusok kijelentették: bármikor képesek klónozásra alkalmas sejteket kinyerni a közel százéves múmiából. Platonov másik kisregényében, *Az ifjúság tengerében*, a mű egyik szereplője (Viszokovszkij agronómus) azt

„(...) remélte, hogy az állatvilág korábban megrekedt evolúciója a szocializmus korszakában újra nekilendül, és minden szegény, bundás élőlény, amely ma ködösen gondolkodik, a tudatos létezés szintjére emelkedik (...) a kommunista természettudomány az ember közeli rokonává avatja a földi

¹⁴ Fjodorov ebben a vonatkozásban korrekten értelmezi Kant intencióit. Itt elegendőnek tűnik Kant Fakultások vitája című művére utalnom. Németül: Kant Immanuel: De Streit der Fakultäten. In: Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogik. Erstel Teil, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1964. Egyébként ez a típusú megközelítés nem idegen teljesen Király V. Istvántól sem. Így például: „Mindez azonban távolról sem jelenti, hogy önmagában a halál, minden halál, kimondottan és közvetlenül megsemmisülés is lenne. Ellenkezőleg: az emberi lét történetiségét az jellemzi, hogy a maguk halandóságában élő generációk már meghalt generációk munkáira alapozzák az életüket, azokat folytatják, gondozzák, változtatják meg, hagyják abba vagy viszik tovább... Végül is egy adott időpontban a Földön maximum négy emberi generáció él(het) csupán, a többi már halott vagy még nem született meg... 'Etikai' felelősséggel' azonban mindannyiukért tartozunk!” Király, Halandóan... 111. Egyébként, mint arról lentebb még részletesebben is beszélni fogok, a történelem, a meghalás és a többnyire kritikai kontextusban megjelenő erkölcs fogalma Király V. István gondolkodásában is szorosan összetartoznak.

¹⁵ Idézi *Agurszkij*, i. m. 61.

flórát és faunát (...).” A mű másik szereplője, ha lehet, még ennél is tovább megy, amikor így válaszol: „A maga legmerészebb álma sem tudja túlszárnyalni a pártunk által nyújtott távlatokat (...). Az eleven és a holt természet közé örök hidat emelünk.”¹⁶

---

¹⁶ *Platonov, Andrej*: Munkagödör. Európa könyvkiadó, Budapest, 1989. 220.

RESZLER GÁBOR

A jelenidejű társadalom és a megbékéltetési politika zsákutcája

A huszadik századi jóléti társadalmak tették láthatóvá az emberi természet egyik lényegi vonását, a komfort utáni olthatatlan vágyát, kényelemszeretetét. A fogyasztói társadalom – többek között Herbert Marcuse által leírt és jellemzett – „egydimenziós” emberének viselkedését, törekvéseit, cselekedeteit a kényelem iránti igény erősen befolyásolja, meghatározza. A német filozófus a modern kapitalizmus bírálóiban az egész társadalomnak egydimenziós jelleget tulajdonított. Az ember gondolkodását az ún. „szabad világ” sémái nyugözik, s ezekből képtelen kitörni. A társadalmi egyed hamis szükségletek rabja lesz, és ezáltal képtelenné válik saját helyzetének kritikai vizsgálatára. Marcuse a hamis szükségletek kategóriájába sorolta a fogyasztói társadalom legtöbb uralkodó szükségletét, amely arra irányul, hogy „az emberek a reklámmal összhangban lazítsanak, szórakozzanak, viselkedjenek és fogyasszanak, hogy azt szeressék és utálják, amit mások szeretnek és utálnak.”¹

A fogyasztói társadalom emberének életérzését legtömörebben két szóval lehet kifejezni: szuper komfort! Ez a modern világ varázsigeje, amely nap mint nap elhangzik reklámódákba szöve, és mélyen beivódik a tudatba. Ott munkál a mindennapokban, meghatározva a kényelemre vágyó ember, azaz a homo comfortucus mozgásterét.²

Mi a kényelem? Az a testi és tudati (közérzeti) állapot, amelyik történeti koronként változik, és a mindenkori szükségletek és azok kielégítésének minőségére utal. A kényelem fogalmáról a termelés felől közelítve megállapítható, hogy a javak előállítói éppen emberi gyengénket, kényeleméhségünket felismerve és kihasználva ösztönöznek bennünket a pazarlásba forduló, túlhajtott fogyasztásra. A termelők célja, hogy a minket körülvevő tárgyakat minél gyorsabban cseréljük le. Ennek kö-

¹ Marcuse, Herbert: Az egydimenziós ember. Bp. 1990. 27.

² Bővebben Reszler Gábor: A homo comforticus avagy a kényelmes ember. Liget (1994: 8. sz.) 72–82. és Carpe diem – Vázlat a jelenidejű társadalom természetrajzához. In: A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 43. Nyíregyháza, 2001. 529–539.

vetkeztében amolyan egyszer használatos árucikkek vesznek minket körül. Megszakadt a használati tárgyak nemzedékről nemzedékre történő örökítése. Kinél maradt meg a dédapától vagy a nagyapától egyetlen tárgy is? Sőt eljutott a használati cikkek gyártása odáig, hogy tervszerűen beleépítik például a mikrohullámú sütőbe, a mobiltelefonba az elavulást. Ilyen holmik megszerzéséért érez vágyat a homo comfoticus, aki a tárgyak megszerzésének, fogyasztásának büvöletében él, a kialakított kényelmi szintjén öröködik, azt fenntartani és fokozni kívánja. A fogyasztás természetéből fakadóan a jelenhez kötődik, időszemléletében a modern társadalom egyre jobban a jelenbe zárkózik.

„Érdekes, hogy minél inkább össze van kötve a világ, le van küzdve a távolság (elektronikus levél, zsebtelefon, lökhajtásos repülő), annál jobban magányosak vagyunk. Volt erre elég jel már a ‘posztmodern’ filozófia kezdetén (ideértve az esztétikát is), hiszen kimondatott, hogy ahány ember, annyiféle nézőpont jogos, az idő, mint folyamat, darabokra szakad, s a tér központja mindig az, ahol éppen állunk. Ennek logikus folyománya a *jelenidejűség*, valamint az ‘itt és most’ földhözragadtsága, melyet elegánsan immanenciának mondhatunk. Képzeteinkből ennél fogva elveszni látszik a túlvilágon örökkévalóságot ígérő értékrend, mely parancsolatokban tiltotta a gyilkosságot, lopást, paráználkodást, s a lelkünkre kötötte, hogy tiszteljük apánkat, anyánkat.”³ A pillanat zsarnokságának, a gyors és lassú idő információs társadalomban való megélésének, ellentmondásosságának könyvet szentelt Thomas Hylland Eriksen norvég antropológus.⁴ A társadalmi lét jelenbe fordulását elsősorban a fogyasztói társadalom elemzésénél, a posztmodernitás összetevőinek taglalásánál hangsúlyozzák a kutatók. „Az élet végletes felgyorsulása, az idő és tér ‘összesűrűsödése’, a múlt és a jelen ‘belesűrűsödése’ a jelenbe, az intenzív jelen pillanatba a posztmodern élménynek és a fogyasztói civilizációnak is meghatározó jegye.”⁵ Az „egzisztenciális pillanat” gondolata Baudelaire-től Heideggerig gyűrűzik, és a filozófiai megközelítések egymásra épülő szintjeit szemlélve érzékelhetjük a társadalom átrétegződésében, mentalitásában, életstratégiájában és világszemléletében évtizedek során bekövetkezett változásokat.

Az 1870-es évektől kibontakozó modern európai társadalom alsó rétegei számára is elvárásként fogalmazódott meg a jóléti és szociális biztonsági minimum állami garانتálása, konszolidáltabb, biztonságosabb körülmények megteremtése. A fogyasztói civilizáció gyökerei a 19. század végi Amerikába nyúlnak vissza. A fogyasztóipar kínálta divatos ruhák,

³ Szabó György: Levél a három kilencesről. Népszabadság 1999. január 9. 9.

⁴ Eriksen, Thomas Hylland: A pillanat zsarnoksága. Gyors és lassú idő az információs társadalomban. Bp. 2009.

⁵ Hankiss Elemér: Élet és halál a bulvársajtóban. Szempontok a fogyasztói civilizáció elemzéséhez. In: A kérdéses civilizáció. Szerk. Gombár Csaba – Volosi Hédi. Bp. 2000. 183.

testápoló szerek, autótípusok, szórakozásformák, mint „személyiségformáló készletek”⁶ iránti igény az USA-ban mutatkozott meg először látványosan, de kiteljesedése túlnyúlt az első világháborún. Többek között kellett hozzá az a termelési filozófia, amit Henry Ford fogalmazott meg talán a leghatározottabban. A munkafolyamatok gépesítésével és értelmes szervezésével az volt a célja, hogy egyrészt megszabadítsa az embereket a nehéz munkától, másrészt a nagyobb termelékenységgel növelje az elérhető jövedelmet, alacsony termékárakat érjen el, ezáltal bővüljön a fizetőképes kereslet, a belső piac. A szervezett, futószalagra lebontott termelés nagyobb nyereséghez vezetett, ami magasabb béreket tett lehetővé. Az első népaútó, a T-modell már ebben a szellemben készült, köszönhetően nagyrészt Galamb József konstruktőrnek. Bár az első világháború komoly zavarokat okozott a világ gazdaságban, az amerikai társadalom kényelemszeretete nem csökkent, sőt a fogyasztói társadalom tovább erősödött. Ezt támasztja alá Holitscher Artur, a Pesten született író, utazó, aki az első világháború előtt, majd a húszas évek végén járt Amerikában, és jól érzékelte az életszínvonalban és életmódban lejátszódott változásokat. Utal Henry Ford egyik interjújára, amelyik a *Literary Digest* 1929-ik évi decemberi számában jelent meg,⁷ és amiben az amerikai gyáriparos a „the comfortable age” nevet adta a jelen kornak. Többek között azt mondta, hogy az amerikaiak az 1920-as években már kényelmes korban élnek, de „ez még nem olyan komfortos, mint amilyen lesz. Csak a kezdetén vagyunk a folyamatnak. Sok mindent kell még tennünk. Néha azt mondják kritikaként, hogy korunk gépkorszak. Ez valóban így van. De ha ezt arra értik, hogy az emberek gépeket alkotnak és az élet ezáltal gépiessé válik, azok gondolkodásmódja maradi.”⁸

Fordnál a haladás és a kényelem fogalma elválaszthatatlan összekapcsolódott. A kényelem meggyökeresedett formái „a kis ember birtokában lévő autó, rádió, gramofon és jégszekrény mellett: az egységes konyha, a közös konyha, a villamos központi fűtés, a központi hűtőberendezés városok [városi házak] számára, valamint a kaucsukból készülő utcák az egész országban. A komfort, e korszak bálványja, a kényelmes élet mindenki számára elérhetővé válik. (...) A mai amerikai embernek gondolatvilágában a széles alsó néptömegek általános jóléte csaknem vallásos erővel jelentkezik... szinte mint a túlvilág gondolata. Isten Amerikát az ő szigorú erkölcsű életmódjáért megjutalmazta, prosperitása alaposan megérdemelt.”⁹ – foglalta össze húszas évekbéli amerikai tapasztalatait Holitscher Artur.

⁶ Ewen, *Stuart*: All Consuming Images. The Politics of Style in Contemporary Culture. New York 1988. 70. – idézi Hankiss E. i. m. 2000. 170.

⁷ *Literary Digest* – December 7, 1929. <http://www.1920-30.com/science/ford-edison.html> Letöltés ideje: 2016. október. 27.

⁸ Uo.

⁹ *Holitscher Artur*: A viszontlátott Amerika. Az USA átalakulása. Idézi Gál Vilmos–Tar Attila Szilárd: Dokumentumok a XX. század történetéhez. Bp. 2001. 56.

Míg az Amerikai Egyesült Államok gazdaságilag megerősödve került ki az első világháborúból, addig az európai társadalmak – győztesek és vesztesek – megroppantak az addig nem tapasztalt nagy háború terhei alatt. Az átélt borzalmak felerősítették az emberekben azt az igényt, hogy a transzcendenciát nélkülöző emberi létidőt viszonylagos anyagi jólétben és biztonságban élhessék meg. A kényelmet szolgáló tárgyak iránti igény – ha annak szintje elmaradt az amerikaitól – nem hunyt ki Nyugat-Európában a nehezülő körülmények között élő alsó középosztályhoz tartozók körében sem, azonban megvalósításához hiányzott a szükséges anyagi forrás, jövedelem. Így a megvalósított fogyasztói életstílus és életstratégia a követendőnek tekintett amerikai formánál részlegesebb, felszíneesebb másolat lett csupán. Az óceánon túli minta követése a szórakozást tekintve volt talán a legsikeresebb, gondoljunk például a táncok – charleston, rumba – térhódítására, a mozi kultúrát demokratizáló hatására. Elsősorban a városlakók igyekeztek követni az új életstílust, magatartásformákat, ezzel hozzájárulva a biztonságos és kényelmesen berendezett, jelenre összpontosító individualizmus diadalmas kibontakozásához. Ehhez az életérzéshez kapcsolódott az általános békevágy, a háborús konfliktusokba sodródás határozott elutasítása. S ezzel áttérünk a kényelemorientált társadalom és a politika két világháború közötti ellentmondásos viszonyára.

Ennek az önfeledten szórakozni vágyó, individualizálódott nyugati társadalomnak az első világháború nyomán megváltozott a közgondolkodása. Meghatározó elemként uralta az említett békevágy, annak igenlése, hogy a kormányok többé ne sodorják bele országukat újabb világégésbe. Ezzel a pacifista közhangulattal, társadalmi elvárással számolniuk kellett az angol, francia politikusoknak, de az amerikai elnököknek is. A választójog kiterjesztése után a belpolitikai küzdelmek homlokterébe került a széles társadalom, melynek kegyeit keresték a választáson induló jelöltek, s mivel a polgárok tömegesen a jelen békéjét féltették, egyúttal korlátot is állítottak a politikaformálók elé. Új „iparág” fejlődött ki, a közvélemény-kutatás. Ennek megalapozásában is az USA haladt az élen. Úttörő szerepet játszott egy amerikai szakember, George Horace Gallup, aki a harmincas évek elején New Yorkban először hirdetésszervező cégnél végzett rendszeres közvélemény-kutatásokat. 1935-ben Princetonban közvélemény-kutató intézetet alapított, melynek leányintézményei a következő évtől már Nagy-Britanniában, Franciaországban, Ausztriában, Kanadában és Svédországban működtek. A békére, biztonságra és jólétre vágyó társadalmaknak olyan politika felelt meg, amely „a lehető legtöbb embernek biztosítja a lehető legnagyobb jólétet és a lehető legszilárdabb biztonságot. A többi valóban a mindenkori esetlegességek birodalmába tartozik.” írta egyik esszéjében Ormos Mária.¹⁰ A harmincas években a

¹⁰ Ormos Mária: Van-e történelem? Bp., 2012. 150.

gond abból fakadt, hogy a pacifista társadalmak kormányai szembetaláltak magukat a terjeszkedő külpolitikát alkalmazó államokkal. Az angolszász közvéleményről gyűjtött adatokból a hatalmat gyakorlók érzékelhették a társadalom békevágyát, vagy ahogy Churchill látta: a nemzet nemtörődomségében és jóhiszeműségében hagyta, hogy a gonoszok újra fegyverkezzenek. A választóknak való megfelelés szándékával Franklin Delano Rooseveltnél elnöksége alatt az elzárkózás külpolitikáját semlegesítő törvényekkel erősítették meg, hogy az USA távol tartsa magát minden háborús konfliktustól, a brit kormány pedig 1937-től erőteljesen a megbékéltetés politikáját folytatta. Ennek a brit külpolitikának a társadalmi hátterét a mindenáron megtartani a békét elvárása adta. A francia diplomácia – határozatlanságából, önállótlanlanságából fakadóan – követte ezt az irányvonalat. Franciaország számára a hitleri birodalom felől az első kihívás a Rajna-vidék remilitarizálása volt. Az 1936. március 7-én lejátszódott „második hétvégi meglepetéssel” érzékelhetően nem tudott mit kezdeni a francia kormányzat és a vezérkar. Túlbecsülték azokat a hadseregfejlesztő eredményeket, amiket Németország az általános hadkötelezettség 1935-ös bevezetése és a fegyverkezési terv elindítása óta elért. A francia kormányzat számára 1936 tavaszán nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetségi viszonyban a brit garanciára nem számíthatnak, a brit stratégiának „nem része az ünnepélyes kötelezettségvállalások alapján való háborúskodás a Rajna-vidéken.”¹¹ Pierre Flandin francia külügyminiszter hiába érvelt, hogy ha egyszer Németország a Rajna-vidéken megerősíti pozícióit, akkor Csehszlovákia elvesz és hamarosan elkerülhetetlenné válik egy újabb nagy háború. Az nem derült ki, hogy Flandin angol támogatást akart-e elérni, vagy csupán ürügyet a saját tétlenségükre. Churchill az utóbbit gondolta, amikor megjegyezte: „Bátor szavak voltak, de a tettek hangosabban beszéltek volna.”¹² A brit diplomácia a Németországgal való megbékélést az új nemzetközi rendszer alapjának tekintette, és 1936 márciusában fontosabbnak érezte a versailles-i béke hibáinak kijavítását, mint eleget tenni a Locarnóban vállalt kötelezettségnek. Hitler számításai a rajnai bevonulással bejöttek, számára megnyílt az út Közép-Európa felé mind katonailag, mind lélektanilag. A megbékéltetési politika a Führer kezére játszott. Lord Halifax brit külügyminiszter 1937-es németországi látogatásakor világossá tette, hogy az első világháborút Németország hátrányára lezáró rendezés módosítható – Danzigra, Ausztriára és Csehszlovákiára külön utalt –, de csakis békés úton.

A béke megőrzésére törekvő brit politika nem ismerte fel a spanyol polgárháború eszkalálódásában rejlő veszélyeket. Mindenekfelett a háborút akarta elkerülni.¹³ Miközben a nyugati demokráciák nem fogták

¹¹ Kissinger, Henry: Diplomácia. Bp., 1996. 301.

¹² Idézi Kissinger, H. i. m. 301.

¹³ Kissinger, H. i. m. 304.

fel azt az ideológiai szakadékot, ami elválasztotta őket a német diktatortól és minden erejüket megfeszítették, hogy elkerüljék a háborút, aközben Hitler óhajtotta a háborút. A nyugatiak az Anschlusst hajlandóak voltak az etnikai elv alapján elfogadni, remélve, Hitler csak addig terjeszkedik, amíg minden etnikai németet vissza nem vitt az anyaországba. Hitler a szudétanémetek „megmentésére” indított nyári pszichológiai hadviselése Chamberlaint az újabb engedmények megtételére sarkallta. A mindenáron békére vágyó közvélemény elfogadta ezt a politikát. Ahogyan az Anschluss bekövetkezését az angolok az első világháború lezárásakor megmutatkozott francia mohósággal, a legyőzött Németország megalázására irányuló politikával magyarázták, aminek 1938-ban meg kell fizetni az árát. Az önrendelkezés és az etnikai elv érvényesülésében sem találtak semmi kivétnivalót. „Több mint két hét telt el azóta, hogy Németország annektálta Ausztriát; és ma azt mondhatnánk, Európa fellélegzett, megállapítva, hogy a veszedelem egy pillanatra enyhült. Ausztria már egy felszámolt üzlet, amelyet szinte el is felejtettek, és jelenleg már a következő fázisról beszélnek. Nevezetesen Csehszlovákiáról. Sokat beszélnek Csehszlovákiáról, és bizonyos, hogy tényleges aggodalommal, de kétségtelenül azért is, hogy ne beszéljenek többé Ausztriáról.” – állapította meg Jexas álnéven 1938. március 29-én a *Le Peuple*-ben megjelent cikkében Sachse József, a magyar származású belga szocialista újságíró¹⁴. Egy augusztus eleji írásában a remény és félelem között vergődő Európáról írt. A vakációból visszatérő politikusok számára az alapkérdés, rá lehet-e szorítani a náci Németországot, hogy lemondjon Csehszlovákia elleni terveiről.¹⁵ A közvélemény egyértelmű békevágya Clement Attlee-t, az ellenzékben lévő Munkáspárt vezérét arra sarkallta, hogy szeptember 28-án üdvözlje a Münchenbe utazó Chamberlain újabb próbálkozását. „E Ház minden tagja azt kívánja, hogy az elvek feladása nélkül ne mulasszák el a béke megőrzésének egyetlen esélyét sem. Minden alkalmat meg kívánunk adni a miniszterelnöknek, hogy végigvigye ezt a lépést. Beleegyezzünk, hogy most elnapolják a Házat és reméljük, mire rövid idő múlva újra összeül, a háború felhői már eloszolhatnak.”¹⁶ A müncheni egyezmény alsóházi vitájában – már ellenzéki képviselőként – csalódottságának adott hangot: „Mindegyikünk nyugtalan napokat élt át, de nem érezhetjük azt, hogy a békét megteremtették, hanem csupán fegyverszünethez jutottunk a hadiállapot során”.¹⁷ Élesebben fogalmazott a vitában Sir Stafford Cripps munkáspárti képviselő, a Munkáspárt balszárnyán elhelyezkedő Szocialista Liga elnöke: „Meg tudtam érteni a »béke – bár-

¹⁴ München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok. Szerk. Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor. Bp., 1988. 21.

¹⁵ München i. m. 46.

¹⁶ München i. m. 116.

¹⁷ München i. m. 145.

mi áron» politikáját, az abszolút pacifizmus politikáját, ami logikus, a nyájas méltányosság fogalmaival beszél, és hajlandó feladni az erőszak fegyvereit, mert hisz magának ennek a méltányosságnak az erejében és hatékonyságában. De nem tudom megérteni egy kormány mentalitását, amely a világhelyzet jelen körülményei között azt hiszi, hogy a nemzeti hadsereg elszigetelt erejének a kiépítésével, majd nyájas méltányossággal tárgyalva a diktátorokkal – akiknek lépéseit olyan jól kitapasztalta a múltban – el fogja érni saját országa üdvözlését vagy a világ békéjét.¹⁸ Értékelése szerint brit áldozatvállalás helyett Csehszlovákia nemzeti érdekeit áldozta fel a miniszterelnök. „Kormányunk sohase volt hajlandó a nemzetközi gazdasági együttműködés közös alapjába beadni lényeges brit érdekeltségeket vagy tulajdonokat a világ bármely részéről. Pedig amíg országunk népe nem tanúsít ilyen áldozatkészséget, soha nem lehet a világ tartós békéjének alapját lerakni.”¹⁹ A francia kommunisták a müncheni egyezmény aláírását árulásnak minősítették. A konzervatív oldalon Henri de Kerillis volt az egyetlen, aki a képviselőházban felszólalt München ellen és hangoztatta, ez az egyezmény Hitler győzelme, egyben Németország és a nemzetközi fasizmus győzelme. Elősegíti, hogy Hitler céljai megvalósuljanak.

Chamberlain nem volt mindig tisztában, meddig mehet el a náci Németországnak tett engedmények terén, mit fogad el ebből a brit közvélemény, de kétségei a müncheni konferenciáról hazatérve azonnal elillantak a repülőtéren összesereglett, békementő politikát ünneplő tömeg láttán. Miután gépe a Heston repülőtéren landolt 1938. szeptember 30-án, beszédet intézett az összegyűlt emberekhez: „A csehszlovák problémáról most született megállapodás véleményem szerint egy átfogó rendezés nyitánya, amely majd egész Európa számára megteremti a békét.” Majd aznap később a miniszterelnöki rezidencia, a Downing Street 10. előtt ismét felolvasta Chamberlain az angol–német nyilatkozatot és hoztátette: „Barátaim, második alkalommal fordult elő történelmünkben,²⁰ hogy brit miniszterelnök büszkén tért vissza Németországból elhozva a békét. Úgy hiszem, ez a béke nemzedékre szól. Szívünk legmélyéről köszönetet mondunk önöknek. Térjenek haza, és legyen szép, nyugodt álmuk.”²¹

Az amerikai közvéleményt is áthatotta a húszas évektől a pacifizmus. Az európai történéseket távolságtartóan és elzárkózóan kezelte. A többség úgy gondolta, hogy az európai propaganda terjesztői orránál fogva vezették 1917-ben az Egyesült Államokat, kár volt a világhábo-

¹⁸ München i. m. 149.

¹⁹ München i. m. 149.

²⁰ Utalás Benjamin Disraeli miniszterelnök kijelentésére, amit az 1878-as berlini kongresszusról hazatérte után tett.

²¹ <http://spartacus-educational.com/2WWappeasement.htm> Letöltés ideje: 2016. szeptember 14.

rúba beavatkozni. Az Európa iránti hagyományos gyanakvás mellett a liberális oldal előbb a saját országukban létrehozandó megfelelő társadalmi rendszerre összpontosított, míg a konzervatívok az amerikai hagyományok elleni külföldi fenyegetéstől tartottak.²² Rooseveltt a New Deal első éveiben sem tudta a meggyőződésével összeegyeztethetetlen általános izolacionista politikát megváltoztatni, sőt az 1935–37 között született semlegességi törvények további szűkítették az aktív külpolitika kereteit. A harmincas évek válságai – Etiópia olasz megszállása, a versailles-i béklyókat lerázó hitleri külpolitika lépései – során az USA politikájának nem a háborúk megakadályozása volt a fő célja, hanem hogy kimaradjon belőle.²³ Rooseveltt üdvözölte a müncheni egyezményt, gratulált Chamberlainnek.²⁴ Még azután is mérsékletre és egyezkedésre szólított fel az amerikai elnök mindenkit, miután 1939 tavaszán Hitler Csehszlovákia maradék területeit is eltüntette.²⁵ Egy 1939. január 30-án végzett amerikai közvélemény-kutatáskor arra a kérdésre, hogy kitörhet-e európai államok között még abban az évben háború, a többség (56%) nemmel válaszolt.²⁶ A másik 1939. március 13-án elvégzett felmérés szerint ha kitörne a háború, Amerika Nagy-Britanniának és Franciaországnak szállítson-e élelmiszert, a megkérdezettek 74%-a igennel felelt.²⁷ 1939 nyarán Rooseveltt a fegyverembargó visszavonását kérte a kongresszustól, és bár a sajtó nagy része ezt az elnöki kezdeményezést támogatta, a kongresszus izolacionistái leszavazták. Majd csak a háború kirobbanása után, 1939 novemberében sikerült rávenni a törvényhozást a fegyverszállítási tilalom feloldására, és ettől kezdve érvényesülhetett a „fizess és vidd” elve. De ezek a napok már egyértelműen igazolták azokat, akik a müncheni egyezményig vezető megbékéltetési politikát kezdettől fogva elhibázottnak tartották.

A békés jelenhez engedmények árán is ragaszkodó angol közvélemény is fokozatosan áthangelődött. Franciaország 1940-es drámai összeomlását követően képes volt átlényegülni, hogy harciasan szembe szegüljön a megbékéltetési politikát következetesen elutasító Churchill vezetésével a Harmadik Birodalommal.

²² *Sellers, Charles – May, Henry – McMillen, Neil R.*: Az Egyesült Államok története. Bp., 1995. 315.

²³ *Sellers, Ch.* etc. i. m. 316.

²⁴ *Kissinger, H.* i. m. 311.

²⁵ Erre példa Rooseveltt 1939. április 14-én Hitlerhez és Mussolinihoz írt levele. In: Nyugat-Európa és az Egyesült Államok 1918–1939. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 2/1. kötet. Szerk.: Almási János, Girus Károly, Kis Aladár. Bp., 1976. 554–557.

²⁶ *The Gallup Poll. Public Opinion 1935–1971. Volume one 1935–1948.* New York, 1972. 137.

²⁷ Gallup i. m. 145.

Összegzés

Ormos Mária szerint a modern kor politikája a racionalitáson, vagy annak legalább részleges felmutatásán és a tömegkommunikáción nyugodott. A 20. században megmutatkozott a politika részéről az elméleti restség, a valóságos helyzet követelményeinek a fel nem ismerése. S ebben „a politika mindenkori nagy kerékkötője volt a főbűnös: a jelenhez való kötöttségé, ami többnyire megakadályozza, hogy hosszú távra reagáljon, még akkor is, ha maguk a szereplők tisztában vannak vele, hogy ezt kellene tenniük.”²⁸ Annyi bizonyos, hogy a politika a közvélemény elvárásaiból következően egyre inkább a társadalom foglya, és éppen ezért mindent megtesz – a tudatformáló eszközök professzionális alkalmazását is beleértve – annak érdekében, hogy a közvélekedést az aktuális politikai célok felé fordítsa. A politikai elitnek ezzel együtt illik számot vetni a közgondolkodás jelenhez való erős kötődésével, és azzal, hogy az „áthangoláshoz” időre van szükség. Márpedig az idővesztés a politika számára végzetes is lehet. A karrierjüket féltő, a hatalmi pozíciókat mindenáron megőrizni vágyó politikusok belesétálhatnak a jelenidejűség csapdájába. A választási ciklusokban gondolkodó politikai elit maga is a jelen foglyává válik. Ezért olykor nem, vagy csak késlekedve vállalja fel az egyébként elodázhatatlannak tetsző döntést. A 20. század második felében ez figyelhető meg a globális válságtényezőkkel, így a túlnépesedéssel vagy a klímaváltozással kapcsolatban. A politikusok inkább bagatellizálják a sorsdöntő problémákat, mert tisztában vannak a közgondolkodás gyökeres megváltoztatásának nehézségeivel. Ez egyben a jelenidejűség egyik legnagyobb veszélye, hiszen a társadalom esetleg végzetesen elodázza jövőmentő stratégiájának kimunkálását.

A jelenbe fordulás, jelenbe zárkózás veszélyekkel járó tudatállapot. A rövid 20. század tanulságai erre figyelmeztetnek.

²⁸ Ormos M. i. m. 148.

BENE JÁNOS

A nyíregyházi huszárhadosztály frontra küldése és tűzkeresztsége 1944 nyarának elején

Az 1941. évi ukrajnai hadműveletek tapasztalatai bebizonyították, hogy a magyar királyi honvédség eltérő menetsebességű és teljesítményű gépesített és lovas alakulatai nem alkalmazhatók egy seregtesten belül. Az 1940-ben felállított gyorshadtest, amelynek kötelékén akkor két lovas- és két gépkocsizó dandár szerepelt, a modern háborúban együtt már nem képes haladni, harcolni. A hadjárat tanulságait levonva az 1942. október 1-én életbe léptetett új hadrendben már külön szerepelt a páncélos és lovas fegyvernem. 1942. október 1-vel alakult meg Nyíregyházán az 1. honvéd lovashadosztály-parancsnokság vitéz Vattay Antal vezérőrnagy – 1943. május 1-től altábornagy parancsnoksága alatt – aki attól az időponttól kezdve ellátta a honvédség lovassági felügyelői feladatát is.

Vitéz Vattay Antal személyisége megkívánja, hogy katonai pályafutásáról részletesebben is megemlékezzünk. Vattay – 1930-ig Vetter – Antal Sopronban született 1891. augusztus 13-án. Szülei katonai pályára szánták, a híres bécsújhelyi katonai akadémián fejezte be tanulmányait és ott avatták hadnaggyá 1912. augusztus 18-án. Tiszti pályafutását a nyíregyházi császári és királyi 14. huszárezredben kezdte, s a későbbiek során is sok ezer szállal kötődött ehhez a városhoz, a nyíregyházi huszárokhoz, akikről mindig meleg szavakkal emlékezett meg. Kisebb megszakításokkal a 14-es huszárokkal harcolta végig az I. világháborút, ott volt a kárpáti téli csatában, a gorlicei áttörésnél, Volhíniában, majd 1918-ban már mint az 5. lovasszázad parancsnoka vett részt a piavei harcokban, ahol egy támadás során olasz hadifogságba került. 1920-tól a miskolci katonai körletparancsnokságon szolgált, elvégezte a Hadiakadémiát, majd átmenetileg József főherceg szárnysegédje lett. 1922. március 1. és 1928. október 22. között a kormányzó szárnysegédje volt. 1928-ban letette a vezérkari törzstiszti vizsgát, 1929. május 1-én átvették a vezérkari testületbe, vezérkari őrnagyként. Ugyanazon

év júniusában a kormányzó vitézzé avatta. 1928-tól a miskolci 7. vegyes dandár anyagi vezérkari tisztje, 1932-től a HM VI-2. osztályán tevékenykedett, 1935-től pedig a lovassági felügyelő melletti vezérkari tiszt teendőket látta el. 1937-től Szegeden az 5. vegyes dandár, majd az átszervezés után az V. hadtest vezérkari főnöke lett, ahonnan 1939. január 15-én, mint főnökhelyetttest, a Kormányzó Katonai Irodájába osztották be. Ekkor már ezredes. 1940. december 24-től ismét Nyíregyházára került, s az 1. lovasdandár élén részt vett az 1941. évi délvidéki, illetve ukrainai hadműveletekben. 1941. május 1-én vezérőrnaggyá léptették elő. A lovassági alakulatok utolsó nagy átszervezése után, 1942. október 1-től az 1. lovashadosztály parancsnoki teendőit látta el, egyben ő volt a honvédség lovassági felügyelője is. A hadosztály parancsnoksága Nyíregyházán szolgált. Aktívan közreműködött ezen egyetlen magyar lovasseregetest szervezésében és hadrendjének összeállításában. 1943. május 1-től altábornaggyá léptették elő. 1944. március 19-én, hazánk német megszállásának idején a debreceni VI. és a kolozsvári IX. hadtestek parancsnokaival együtt elrendelte a lovashadosztály mozgósítását, amiért a vezérkar főnöke szigorú figyelemztetésben részesítette. 1944. júniustól – a lovashadosztály keleti hadszíntéri tevékenységének megkezdődésétől – mindvégig seregteste rendeltetésének megfelelő alkalmazása érdekében és részenként való bevetése ellen igyekezett eljárni. 1944. augusztus elején, mikor a magyar II. tartalék hadtest parancsnokaként a Varsó környékére visszaszorult magyar megszálló seregtesteket irányította, Bór-Komorowski tábornoknak, a Lengyel Honi Hadsereg főparancsnokának kérésére két közlekedési útvonalat biztosított a németek által körülzárt varsói felkelők részére. Ezen nemes gesztusa hamarosan a németek tudomására jutott, ezért nem maradhatott tovább csapatai élén. 1944. augusztus 17-től – mint főhadsegéd is – a Kormányzó Katonai Irodájának vezetését vette át. Jelentős szerepe volt a háborúból való kiugrás október 15-i, balul sikerült kísérletének előkészítésében. A kormányzó legszűkebb köréhez tartozott és egyike volt azoknak, akiket Horthy fogságában is maga mellett akart tudni. Német, nyilas, majd amerikai fogság után 1946. június 16-án tért haza. 1951. november 2-án az Államvédelmi Hatóság letartóztatta és a Budapesti Katonai Bíróság „háborús bűntett és a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny tagként való részvétel miatt” tízévi börtönre ítélte. 1956. augusztus 31-én ideiglenesen szabadlábra helyezték, majd 1957. november 22-én büntetését háromévi próbaidőre felfüggesztették. 1966. november 2-án hunyt el Budapesten. A koholt vádak alól 2001. június 25-én a Legfelsőbb Bíróság Felülvizsgálati Tanácsa bűncselekmény hiányának megállapításával tisztázta.¹

¹ *Bene János–Szabó Péter: A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945. Heraldika Kiadó, Budapest, 2006. 313–314.*

A lovashadosztály szervezésekor a háborús tapasztalatok figyelembe vételével a magyar királyi honvédség felelős vezetői arra törekedtek, hogy elsősorban a tüzertől növeljék, és azt az alosztályokhoz² csoportosítsák, a támadó erőket harckocsikkal és légvédelmi tüzérséggel támogassák, a vonatalakulatoknál³ pedig a fogatolt részeket lehetőség szerint motorizált egységekkel váltsák fel. Ezen alapelvek figyelembevételével a lovashadosztályhoz sorolt három huszárezred (2., 3., és 4.) szervezete a következőképpen alakult:

Az ezredparancsnokság védelmére egy törzs (csapatcsendőr) szakaszt állítottak fel két golyószórós rajjal. Az ezredközvetlen árkászszázad egy szakasza a parancsnokságnál maradt, a másik két szakaszt pedig – különleges kiképzés után – az osztályokhoz osztották be rohamárkász-szakaszként. Az ezredközvetlen távbeszélő szakaszt szintén átszervezték, kibővítették: egy szakasz, korszerűbb rádiókkal az ezredtörzsnél maradt, a másik két, újonnan szervezett szakasz pedig osztályközvetlen rádiós szakasz lett. Új alakulatként került be az aknavető szakasz 4 db 81 mm-es aknavetővel. Továbbra is megmaradt az ezredközvetlen gépvontatású páncéltörő ágyús század és a huszárüteg.

A huszárezred két osztálya az árkász- és távbeszélő szakaszon kívül egy rohamszakaszt is kapott, 3 golyószórós rajjal. Teljesen új alosztályként, negyedik századként jelent meg a nagy tüzertől képviselő nehézfegyver század, melynek parancsnoka – egy idősebb százados, vagy őrnagy – egyben az osztályparancsnok helyettese is volt. A század két géppuskás, két aknavető és egy gépvontatású páncéltörő ágyús szakaszból állt. Ezzel a huszárosztály jelentős tüzerőre tett szert, s alkalmassá vált súlypontképzésre, önálló alkalmazásra, vagy lovasszázadainak megerősítésére.

Az osztályokon belül megmaradt a három lovasszázad, amelynek szintén megnövelték a tüzerőjét a negyedik, nehézfegyver-szakasz hadrendbe állításával.⁴

A lovasszázad nehézfegyverzete így 9 golyószóróból, 2 géppuskából, 2 gránátvetőből és 2 nehézpuskából állt. Rajparancsnoktól felfelé géppisztoly, lefelé szuronyos karabély volt legénység fegyvere. Kardot már

² A korabeli katonai terminológia szerint az alosztályokon a századokat, ütegeket, szakaszokat, fogatolt vagy gépesített oszlopokat kell érteni.

³ A vonat a személy- vagy anyagszállításra, oszlopokba szervezett fogatolt, vagy géperőhajtású szállítóeszközök a hozzájuk tartozó személyzettel. A magyar hadseregben századszintig lemenőleg minden alakulat hadrendjében megtalálhatók voltak ezen csapatrészek. Ütközet-, eleség- és málhavas-részekből állították össze. Az ütközetvonat a harchoz és közvetlen utána szükséges anyagokat szállította: a löszert és a mozgókonyhát. Az eleségvonat a naponta elhasznált ételmet pótolta, a málhavas pedig az a rész, melyre csak a menetcél elérése után van szükség, melyet néhány napig nélkülözni is lehet (tisztai poggyász, ruházati, egészségügyi tartalék, iroda-felszerelés stb.).

⁴ *Br. Splényi Géza: Az utolsó magyar huszárok. A szerző kiadása, h. n., é. n. 59–60.*

nem viselt a huszár, helyette a közelharc fegyvere a kézigránát, majd harcokcsik ellen a páncélököl és a páncélrém lett.⁵

Az így megszervezett lovashadosztály 1944-ben alábbi békehelyőrségekben folytatta a kiképzést: – A hadosztály parancsnoksága Nyíregyházán. – A 2. huszárezred parancsnoksága és 2/II. huszárosztály Szabadkán, a 2/I. huszárosztály Szentesen. – A 3. huszárezred parancsnoksága és a 3/I. huszárosztály Nagyváradon (a 3/3. lovasszáhad Nagyszalontán), a 3/II. huszárosztály Munkácson. – A 4. huszárezred teljes egészében Nyíregyházán. – A 15. kerékpáros zászlóalj Kiskunhalason. – Az 1. lovas-harcokcsi zászlóalj Zentán. – A 3. felderítő zászlóalj Szilágysomlyón. – Az 1. lovas tüzérosztály Nagyváradon. – A 3. gépvontatású könnyű tüzérosztály Nyírbátorban. – Az 55. légvédelmi tüzérosztály Szegeden. – A 4. gépkocsizó utászszázad és hadihíd oszlop Zentán. – Az 1. lovas-híradó század Nyíregyházán. – A hadosztály vonat-parancsnoksága Szabadkán.⁶ A lovashadosztály létszáma: 607 tiszt, 16 639 fő legénység, 10 889 ló, 1201 országos jármű (szekér) és 778 gépjármű.

1944. március 19., hazánk német megszállása után alig néhány nappal a frontokon elszenvedett vereségek miatt a német hadvezetés Hans von Greiffenberg gyalogsági tábornok, budapesti német katonai attasén keresztül kérte Horthy Miklós kormányzótól a lovashadosztály mozgósítását és a frontra küldését. A legfelső magyar politikai és katonai vezetés azonban semmiképpen sem akarta ezt a hazai viszonyokhoz mérten korszerűen felszerelt, feltétlen kormányzó-hű sereget az ország határain kívül bevetni, s az ekkor már felismert idegen érdekekért elvéreztetni. Ezt a hadosztályt, mint az önálló és független magyar politika egyik biztosítékát mindenképpen meg akarták őrizni a háború utáni időkre, s az akkor majd szükségszerűen felmerülő vitás kérdések, elsősorban területi vonatkozású problémák eldöntésének alátámasztására.

Az egyre erőszakosabb német követelések hatására a magyar katonai vezetés arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha már mindenképpen be kell vetni a lovashadosztályt, az az 1. hadsereg kötelékében, a Kárpátok védelmében történjék. Hamarosan kiderült azonban, hogy a német véd-erő főparancsnokságának, egészen más elképzelései vannak. Május 19-én közölték, hogy már 21-étől a lovashadosztályt Lengyelországba, a Pripjaty-mocsarakba, Hrubieszów területére szállítják ki. Ezt a döntést azzal indokolták, hogy a lovashadosztályt a Kárpátokban nem lehet jellegzetességének megfelelően alkalmazni, ellenben a Pripjaty-mocsarakban,

⁵ *Adonyi-Náredy Ferenc-Nagy Kálmán*: Magyar huszárok a II. világháborúban. Huszártörténeti tanulmányok I. Sárvár, 1990. 10. A páncélököl (Panzerfaust) a legnagyobb számban gyártott, egyszer használatos páncélromboló fegyver volt a második világháború idején. A páncélrém (Panzerschreck) 88 és 100 mm-es, mintegy 10 kg súlyú kézi páncéltörő rakétafegyver.

⁶ *Splényi*: 69–70., valamint HL. Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban: HM.) 43.000./eln. 1/a. 1943. A magyar királyi honvédség békehadrendje.

más német lovas seregtestekkel együtt be lehet vetni, mert ott nem is kell nagyobb orosz harckocsi támadással számolni. Május 27-én újabb német átírat érkezett a magyar vezérkarhoz: „... kérik az 1. lovashadosztálynak május 28-án 12 órakor való berakásának elrendelését... Főméltóságú Úr elhatározása: az 1. lovashadosztály kiszállításához hozzájárul, de csak abban az esetben, ha az az 1. hadsereg kötelékébe kerül...”⁷ Ezzel a döntéssel a német megszállás óta passzívan viselkedő kormányzó rendkívül határozottan cselekedett, felfüggesztette a lovashadosztály kiszállítására vonatkozó parancsot, ragaszkodva az eredeti elképzeléshez.

1944. május 3-án mozgósították a 4. huszárezredet. A menetkészültséget május 15-ére kellett elérni. A laktanya zsúfoltsága, meg a biztonsági előírások miatt az alakulatok mozgósítási körleteikbe vonultak ki: a 4/I. huszárosztály a város környéki tanyabokrokba és Kótajba, a 4/II. huszárosztály pedig Újfehértóra. Ezekben a körletekben folyt a kiképzés, az alosztályok összekövácslása, az éleslövészeteket pedig a hajdúhadházi lőtéren hajtották végre. A lovashadosztály alkalmazásáról folyó, időközben már nem elsősorban katonai, hanem politikai- és presztizskérdéssé fajuló vita volt a fő témája Sztójay Döme miniszterelnök és v. Vörös János vezérezredes 1944. június 6-i klessheimi tárgyalásainak is, ahol Hitler egyértelműen elutasította a lovashadosztály Kárpátokban való bevetését és ő is ragaszkodott eredeti álláspontjához. Az erős erkölcsi és politikai nyomásnak kitett magyar tárgyaló fél végül is engedni kényszerült, s hazatértük után, június 9-én „...a miniszterelnök úrnak sikerült Ófőméltóságát rávennie az álláspontja megváltoztatására, és arra, hogy a lovashadosztály felhasználása érdekében a Führer kívánságának megfelelően döntsön.” – olvasható Vörös János naplójában.⁸ Még ugyanazon a napon intézkedés történt a lovashadosztály hadműveleti területre történő kiszállításáról is.

A Központi Szállításvezetőség⁹ 1944. június 10-i intézkedése szerint a lovashadosztály alakulatai másnap kezdhették meg a vasúti berakodást és a szállítást a hadműveleti területre. Az élszállítmány a hadosztály szállásszabályozó törzsével és a német összekötő törzsszel június 11-én indult el Nyíregyházáról. Vattay Antal altábornagy és törzse június 13-án hagyta el Nyíregyházát.¹⁰ Ugyanaznap indult a 4. huszárezredparancsnokság és a 4/I. huszárosztály.

⁷ Vitéz Vörös János m. kir. vezérezredes Vezérkari Főnök naplója 1944. ápr. 7-től 1944. okt. 15-ig Magyar Történelmi Kutató Társaság, Englewood/N. J. USA.

⁸ Magyarország hadtörténete 2. kötet. Szerk.: Tóth Sándor. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1985. 383.

⁹ A Központi Szállításvezetőség (KSZV) a Magyarországról útnak indított katonai szállítmányok megtervezését és végrehajtását végezte, s az ország összes közlekedési vállalata neki volt alárendelve. Ezt a parancsnokságot a Magyar Királyi Államvasutaknál a Honvéd Vezérkar főnökének és a Honvédelmi Minisztériumnak egyaránt alárendelt 7/k. osztály állította fel a mozgósítás elrendelésekor. A 7/k osztály békében a vasúti, vízi és légi közlekedést irányította. A KSZV-t először 1938 szeptemberében állították fel.

¹⁰ HL. Schell-hagyaték. Kivonat a KSZV naplójából.

A berakodásról és a frontra indulásról érzékletes képet fest Szabadheg' István alezredes, a 4/II. huszárosztály parancsnoka naplójának elején: „A huszárosztály 1944. június 13-án rakodott be Nyíregyházán. Istenem, de másképp volt ez a berakás, mint 1914 augusztusában! Most nem volt virággal feldíszített, kilobogózott pályaudvar. Nem volt katonabanda, mely a Himnuszt játszotta, midőn a szerelvény lassan kigördült, melyen még a mozdonyvezető is az esemény fontosságának és tragikumának tudatában szinte méltóságteljesen indította el a mozdonyt... A mostani berakás a légiriadó nyomott hangulatában telt el. Nem volt zenész. Nem volt ének. Csak egy-egy szerény virágcsokor tűnt fel itt-ott az utolsó búcsúcsók után. Az osztály egységei végig a vasúti állomás felé vezető utak menti fák alatt álltak rejtve. Meghúzódva várták, míg rájuk kerül a sor. Napok óta állandó légitámadások érték Debrecent és Nyíregyházát. A rendészeti közegek távol tartották a hozzátartozók tömegét. A búcsúzkodás is csendben, gyorsan folyt le. Az egész berakás alatt szinte temetői hangulat uralkodott. A szerelvényt lázas gyorsasággal rakták be, és amint elkészült, azonnal indították ki az állomásról. Alig maradt idő a búcsúcsókra.”¹¹

A kivonuló 4. huszárezred létszáma: 82 tiszt, 2988 huszár és 3068 ló, 2367 karabély, 375 géppisztoly, 24 géppuska, 12–12 nehézpuska és gránátvető, 60 golyószóró, 12 páncéltörő ágyú és 16 aknavető volt.¹²

A szállítás Budapest–Vác–Érsekújvár–Galánta–Trencsén–Zsolna–Oderberg–Katowicze–Kielce–Radom–Ivangorod (Deblin)–Lukow–Breszt–Litovszk–Kobryn–Pinszk–Luniniec útvonalon történt, ahol az alakulatok kirakodtak. Nemcsak Luniniecben, hanem a környező vasútállomásokon is folyt a kirakodás, a 4/II. huszárosztály 1944. június 18-án Bostynban hagyta el a vasúti kocsikat.

A honvéd vezérkar főnökének június 9-i intézkedése alapján a lovashadosztály a Walter Weiss vezérezredes vezette német 2. hadsereg XXIII. hadteste alárendeltségébe lépett. A június 20-ról szóló napi jelentés azonban már azt tartalmazza, hogy a lovashadosztályt a Pinszkre beérkező Gustav Harteneck altábornagy parancsnoksága alatt álló német I. lovashadtest alá rendelték, amely hadtest a német 2. hadsereg tartaléka volt. 1944. június végén az orosz csapatok a Bagratyion hadművelet részeként Bobrujszknál áttörték az arcvonalat, 30-án pedig elfoglalták Sluckot és igen erős páncélos erők felvonulásáról érkezett híradás. Ez utóbbi korántsem volt megnyugtató, hiszen a lovasság éppen a harckocsikkal szemben volt a legérzékenyebb, a korábban a németektől kért páncéltörő fegyverek pedig természetesen nem érkeztek meg.

1944. július első napjaiban a lovashadosztály zöme Luniniectől északra Kleck területén, részeivel a Sluck–Breszt–Litovszk-i műúttól

¹¹ Szabadheg' István huszár alezredes naplója 1944. Sajtó alá rendezte: Bene János. A Jóna András Múzeum Kiadványai 41. Nyíregyháza, 1995. 44–45.

¹² *Splényi*: 64–67.

délre, Siemiezewonál volt állásban, ahol a német hadvezetőség, Vattay altábornagy indokolt ellenvetéseit semmibe véve, a hadosztályt részenként vetette harcba a szovjet harckocsitámadás megállítására. Vattay tábornok és felettes német parancsnoka Harteneck tábornok között a viszony egyre feszültebbé vált. Ennek okai Vattay többszöri, kemény hangú tiltakozásai voltak, amelyeket hadosztálya részekre szakítása és jellegének nem megfelelő alkalmazása miatt többször is megismételt.

Az 1. lovashadosztály 1944. július 3–4-én Klecknél esett át a tűzkeresztségen, itt vívta első komoly harcait a leghevesebb orosz harckocsitámadásoknak kitéve, rugalmas, mozgó védelemmel. A súlyos veszteségek ellenére azonban, nem utolsó sorban Vattay tábornok bölcs elhatározásainak köszönhetően a már-már felborulással fenyegető német arcvonalat némiképp sikerült megszilárdítani, s a hadosztály Klecknél a mocsáron átvezető szintén egyetlen úton nyugat felé kitört a szovjet bekerítésből.

E két napon súlyos harcokat vívott a 4. huszárezred: „Makay Attila ezredes, a 4. huszárezred parancsnoka a július 4-i visszavonulás során az utóvédnél tartózkodott és kétoldalt ellenséges páncélos támadás közepette is példás rendben vezette ki az ezredét az ellenség gyűrűjéből... Szabadhegy István alezredes, a 4./II. huszárosztály parancsnoka osztályával július 3-án délután hadosztály erejű, tízszeres túlerőben lévő ellenséget támadott meg, kényszerített felfejlődésre és vont önfeláldozóan magára. Az ellenség előnyomulását megállította és meggátolta a timkowiczei hídfőben és mögötte összezúfolt csapatok bekerítésére irányuló tervét... Báró Stipsicz Ferenc százados, a 4. huszárezred páncéltörő ágyús századának parancsnoka... a július 4-iki visszavonulási harcok során, midőn a timkowiczei hídfőből lóháton visszavonuló 4. huszárezredet ellenséges páncélos erők először észak, majd dél felől is oldalba támadták, parancs bevárása nélkül szembefordult azokkal, visszaverte megismétlődő támadásaikat és ezáltal kiszabadította az ezredet szorongatott helyzetéből...” – írta a tűzkeresztségről Schell Zoltán ezredes.¹³

A lovashadosztály tehát 1944. július 5-én reggelre kivágta magát a szovjet 65. hadsereg alakulatainak bekerítésből és Baranowiczétől délre, a Szcara folyó vonalában foglalt védőállást, felkészülve a további harcokra.

A szövegben szereplő személyek rövid életrajza

Csatay Lajos, csataji (Arad, 1886. aug. 1. – Budapest, 1944. nov. 18.) vezérezredes, titkos tanácsos. 1943. jún. 12. és 1944. okt. 16. között honvédelmi miniszter. Okt. 16-án a németek letartóztatták, feleségével együtt öngyilkos lett.

Greiffenberg, Hans von (Tschebiatkow, 1893. okt. 12. – Königstein, 1951. jún. 30.) gyalogsági tábornok, 1943. okt. 10. és 1944. ápr. 1. között a budapesti német követség katonai attaséja, 1944. ápr. 1. és 1945. ápr. 28. között a „német Wehrmacht meghatalmazott tábornoka Magyarországon.”

¹³ Schell Zoltán: A Huszár (lovás) Hadosztály hadműveletei az orosz hadszíntéren. In: Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945). II. köt. Szerk.: dálnoki Veress Lajos. München, 1974. 362–363.

- Harteneck, Gustav (Landau, 1892. júl. 27. – Grosshesselohe, 1984. febr. 7.) 1943. ápr. 1-től altábornagy. 1944. jún. 10-től a német lovashadtest (1945. febr.-tól I. lovashadtest) parancsnoka. Dec.-ben a hadtestparancsnokság magyar területre került. 1945-47. között angol hadifogságban volt.
- Hitler, Adolf (Braunau, 1889. ápr. 20. – Berlin, 1945. ápr. 30.) a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt vezetője, 1933. jan. 30. és 1945. ápr. 29. között Németország kancellárja, 1934. aug. 2-től államfője is (vezér és kancellár). 1935-től a német véderő főparancsnoka. Berlin eleste előtt öngyilkos lett.
- Horthy Miklós, vitéz nagybányai (Kenderes, 1868. jún. 18. – Estoril /Portugália/, 1957. febr. 9.) altengernagy, 1920. márc. 1-től Magyarország kormányzója. Államfőként meghatározó szerepe volt a két világháború közötti magyar politikai életben, illetve Magyarország 1941. jún. 27-i hadba lépésében. A nyilas hatalomátvételt követően családtagjaival együtt Németországba szállították.
- Makay Attila, makói és geleji (Marosvásárhely, 1897. febr. 17. – Budapest, 1983. szept. 21.) huszárezredes. 1943. nov. 1-től Nyíregyházán a 4. huszárezred parancsnoka. 1944. jún. 13-tól ezredével frontszolgálatot teljesített. 1944. szept. 1-től az 1. lovas(huszár)hadosztály lovas parancsnoka (parancsnok-helyettes). 1945. máj. 10-én amerikai fogságba esett, ahonnan szept. 15-én tért haza. 1946. dec. 6-án nyugállományba helyezték.
- Schell Zoltán (Kassa, 1895. júl. 4. – Thalham bei St. Georgen, 1973. nov. 22.) huszárezredes. 1942. okt. 1-től Szabadkán a 2. huszárezred parancsnoka. 1944. jún. 10-én ezen alakulat élén vonult el a keleti hadművelési területre. Jún. 25-től 1. lovashadosztály parancsnoka. 1944. okt. 15. és nov. 15. között ideiglenesen az 1. páncélosadosztály parancsnoka. Utolsó beosztásában, 1944. nov. 1-től az 1. huszárhadosztály parancsnoki teendőit látta el. 1945. máj.-ban amerikai, majd rövidesen angol fogságba került. A budapesti népbíróság koholt vádak alapján két év börtönre ítélte. 1951-ben kitelepítették, 1958-ban Ausztriába menekült.
- Stipsicz Ferenc, ternovai báró (Bécs, 1914. aug. 2. – Majsajakabszállás, 1944. okt. 29.) huszárszázados. 1944. jún. 16-tól a 4. huszárezred ezredközvetlen páncéltörő ágyús századparancsnokaként teljesített frontszolgálatot. 1944. júl. 19-én megsebesült. Felépülése után az I/IV. tábori huszár pótosztály osztálysegédtisztjeként került ki újból a harctérre. 1944. okt. 29-én belehalt a Kiskunfélegyházánál szerzett súlyos sebesülésébe.
- Szabadhegy István, csallóközmegyercsi (Töltéstava, 1901. márc. 16. – New York, 1969. febr. 9.) huszár-alezredes. 1943. okt. 15-től a 4./II. huszárosztály parancsnoka. 1944. jún. 13-tól alakulata élén a keleti hadszíntéren frontszolgálatot teljesített. 1944. nov. 1-én a Ludovika Akadémia gyorsosztályának parancsnokává nevezték ki és az Akadémia állományával 1945. jan. 30-án Németországba vonult el. 1945. máj. elején angol hadifogságba esett.
- Sztójay (Stojakovich Demeter) Döme (Versec, 1883. jan. 5. – Budapest, 1946. aug. 24.) miniszterelnök, követ, katonai attasé, szolgálaton kívüli vezérezredes. 1935. dec. 10-től berlini magyar követ, majd 1944. márc. 22. és augusztus 29. között Magyarország miniszterelnöke, egyben külügyminisztere volt. Háborús bűnösnek halálra ítélték és az ítéletet végrehajtották.
- Vörös János, vitéz nemes (Csabrendek, 1891. márc. 23. – Balatonfüred, 1968. júl. 23.) vezérezredes. 1944. ápr. 19-től okt. 16-ig a Honvéd Vezérkar főnöke, majd átment az oroszokhoz. 1944. dec. 22. és 1945. nov. 15. között honvédelmi miniszter. 1949 és 1956 között börtönben volt.
- Weiss, Walter (Degendorf, 1890. szept. 9. – Aschaffenburg, 1977. dec. 21.) vezérezredes, 1943. febr. 4-től 1945. márc. 9-ig a német 2. hadsereg, majd 1945. ápr. 2-ig az Észak Hadseregcsoport parancsnoka. Amerikai fogságban volt 1948-ig.

Forradalom a bokortanyákon

Tirpák gazdák pere¹

A Magyar Nemzeti Levéltárban 2016 augusztusában fejeződött be az a munka, amelynek célja a megyei bíróságokon 1957–1958-ban, a forradalmi eseményekben résztvevők ellen indított perek feltárása. A nyíregyházi megyei bíróságon tárgyalt perekben mintegy 300 ítéletet hoztak. Ezek között több szempontból az egyik legérdekesebb a nagycserkesziek ellen indított eljárás.² Ez volt a legnagyobb, mivel 13 személy ült a vádlottak padján. A megyei bíróságon 6 olyan pert kezdeményeztek, amelynek legalább 10 vádlottja volt. A 20 vádlottas Szilágyi–Tomasovszki-pert ugyan szintén Nyíregyházán tárgyalták, de a Debreceni Katonai Bíróság külön tanácsán.³ A hét nagy per közül a nagycserkesziek büntetési tételeinek átlaga volt a legnagyobb, 4,3 év. Emellett ez volt az egyetlen olyan nagyobb per, amelynek – egy kivételével – minden vádlottja parasztgazda volt.

A Szabolcs-Szatmár megyei nagy perek

<i>Település</i>	<i>A büntetés átlaga (év)</i>	<i>A vádlottak száma</i>	<i>Megjegyzés</i>
Nagycserkesz	4,3	13	–
Csenger	3,3	13	3 vádlott felfüggesztve
Nyíregyháza	3,0	20	2 halálos ítélet, 7 vádlott felfüggesztve
Tiszavasvári	2,2	11	1 vádlott felfüggesztve
Nagyecsed	1,9	10	1 vádlott felfüggesztve, 1 vádlott felmentése
Kisvárdá	1,8	10	2 vádlott felfüggesztve
Nyírbátor	1,5	10	–

¹ A 2016. november 4-i Megkötések nélkül 1956 című beregszászi konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, XXV. 21. Nyíregyházi Megyei Bíróság (a továbbiakban: MNL SZSZBML, XXV. 21.), B. 764/1957.

³ A legnagyobb per azért kapott helyett a táblázatban, mert a megyei forradalmi központ tagjai ellen indították.

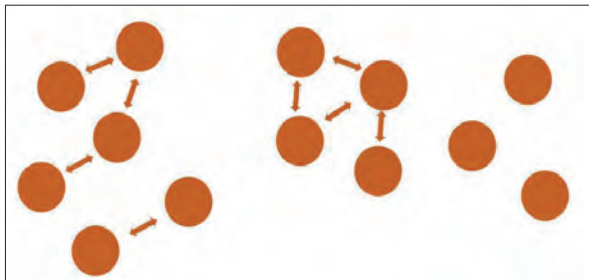
Az 1950-es évek második felében a politikai irányítás alatt álló bíróságok a forradalom résztvevői közül elsősorban a fegyvert fogókat és a forradalmi bizottságok tagjait igyekeztek megbüntetni. A mi megyénkben fegyveres ellenállás nem volt, ezért a helyi vezető testületek tagjai ellen indultak főként a perek. Külön figyeltek arra, hogy a bűnösnek kiáltottak zöme osztályellenség legyen, hiszen az ellenforradalmi narratívába a munkásság és a parasztság részvétele nem illett bele. Itt mégis tucatnyi földművelő ellen hoztak súlyos ítéleteket. Vajon mit követtek el a gazdák, amit ilyen súlyosan meg kellett büntetni?

Jogosan merülnek fel kételyek, hogy az 1956-os forradalom megtorlására indított perek anyaga alkalmas-e a történetek hiteles leírására. Miután azonban igen kevés egykorú forrás áll rendelkezésre a forradalom időszakából, a szükséges forráskritikával élve a perekből sok fontos, máshonnan nem pótolható adatokhoz juthatunk. Óvatosságra int, hogy az ügyészség és a bíróság kereste azokat az elemeket, amelyek beilleszthetők a népi demokrácia elleni mozgalomban (vagy szervezkedésben) való részvétel kategóriájába. Azt is figyelembe kell venni, hogy a vádlottakkal ellenérdekelte vagy a hatalom által megfélemlített tanúk és a saját felelősségüket csökkenteni akaró vádlottak nem feltétlenül törekedtek az igazság teljes kibontására. Ezek mellett még az is megnehezíti a tényfeltárást, hogy a vádlottak és a tanúk gyakran megváltoztatták korábbi vallomásukat, a szembesítésen viszont mindkét fél ragaszkodott a saját verziójához, akkor is, ha a másik cáfolta azt.

Hogyan lehet rekonstruálni kevés forrásból az október végi, november eleji napok eseményeit? Teljesen pontosan közvetlenül a megtörténtük után sem lehetett volna. Nem lehetett az 1957. szeptemberi tárgyaláson sem, és most, 60 évvel később sem. Ebben az ügyben sem deríthető ki a teljes igazság, de most azt próbáljuk megkeresni, hogy miért a nagycserkeszi tírják gazdák tetteit torolták meg igen erősen. A bírósági ítélet és indoklása erre mindenképpen alkalmas.

A perbe fogott 13 személyből tízet rokoni szálak is összekötnek. A három fő vádlott sógora volt egymásnak, de egy apát és két fiát is bevontak a perbe. Többen kettős, hármas kötéssel rendelkeztek.

Rokonsági háló

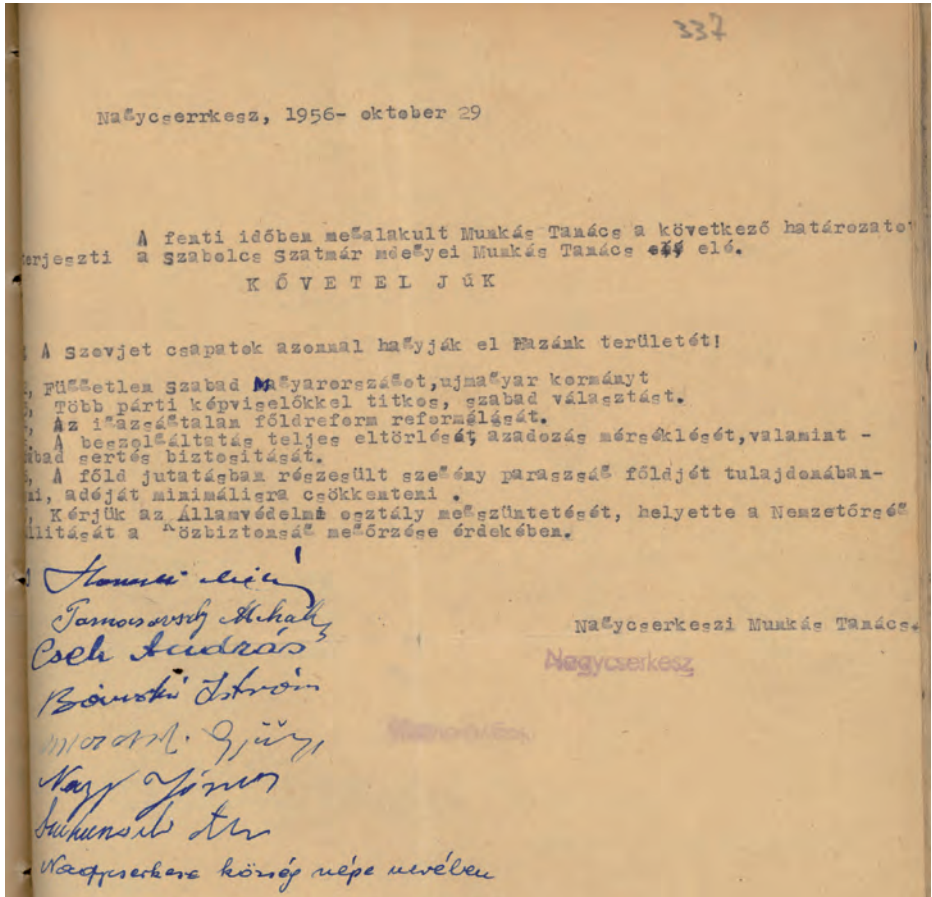
Egyedül az első rendű vádlott lakott Hajdúdorogon, a többiek Nagycserkeszen. Az egyetlen szülész nő kivételével mindenki földműveléssel foglalkozott, megművelt területük nagysága 6 és 22 hold közötti. Az átlagéletkor 40 év, a legfiatalabb 24, a legidősebb két résztvevő 58 és 61 éves volt. Öten Tamásbokorban éltek, innen indult el a tiltakozók csapata.

Szabolcs-Szatmár megye legtöbb településén október 27–28-án kezdődtek meg a forradalmi események, Nagycserkeszen azonban csak október 29-én, hétfőn. Ekkor kerekedett át a Tamásbokorban élő sógoraihoz Vágner József a 20 kilométerre lévő Hajdúdorogról, hogy húst füstöltessen. Nemcsak a kolbászat hozta magával, hanem friss híreket is szállított. Sógoraival megosztotta, hogy mit hallott, mi történt néhány közeli településen. Ezt követően az egyik sógora, Tomasovszki Mihály kezdeményezésére a tanyabírótól elkérték és megfújták a dudát, amely a régi szokás szerint a tanya népét volt hivatva egybegyűjteni. Az összegyűlt tucatnyi embernek elmondták, hogy Hajdúdorogon, Felsősimán és Kálmánházán már leváltották a tanácsi apparátust, elégették a begyűjtési iratokat és munkástanácsot választottak.

Kis rábeszélés után csoportosan elindultak a 3 és fél kilométerre lévő faluközpontba, közben több házba bementek, felszólítván az ott levőket, hogy jöjjenek ők is. Nemzeti színű zászlót is szereztek, néhányan biciklin előre mentek. A tanácsházán elégették a begyűjtési aktákat, s az egyre növekvő tömeg szinte válogatás nélkül hordta ki az iratokat a máglyára. Az anyakönyvi dokumentumokat és a kataszteri iratokat azonban megőrizték. Elválták a telefonzsinórt, letépték a tanács helyiségeinek tábláit, feliratait.

Ezt követően a tanácssteremben 150–200 lakos a forradalmi bizottság megválasztására gyülekezett össze. A tanácselnök és vb-titkár is ott volt, néhányan pedig elmentek a „harmadik főbűnösért”, a párttitkárrért, akire késsel rátámadtak, lökdösték, de volt, aki megfékezte őket. Többen sértő kifejezéseket kiabáltak felé, Tomasovszki Mihály kétszer arcul ütötte. A tanácselnököt és a vb-titkárt is erősen szidalmazták. Nekik is volt részük késes fenyegetésben.

A gyűlésen Tamásbokor tanyabírája, Morovszki György beszélt először, felelősségre vonta a tanácselnököt, amiért október 28-án nem hívta össze az embereket, majd felszólította a tanácsvezetőket, hogy adják át a helyüket. A felizgatott, kiabáló tömeg nem tudott döntení arról, kik legyenek a forradalmi tanács tagjai, hanem akként határoztak, hogy minden tanyabokorból jelöljenek egy személyt, akik majd választanak egy szűkebb körű bizottságot. Ez ott meg is történt. A 18 megválasztottból négyen egyébként nem voltak jelen. A jelen lévő kiválasztottak egy hét pontos követelést fogalmaztak meg, amelynek alapját egy máshol született 5 pontos röpirat képezte.

A hétpontos nagycserkeszi követelés⁶

Délben, a választás után a hiányzó négy bizottsági tagból ketten megérkeztek. Az egyik vonakodott ugyan, de azután elvállalta, hogy diktálásra írógépen leírja a hét pontot, a másik is tiltakozott a megválasztása ellen, unszolásra azonban elfogadta, és alá is írta a követelést. Az aláírt papírt aztán motorkerékpáron Nyíregyházára vitték a megyei forradalmi bizottsághoz.

Két család tagjai, miután észrevették a tanácsházán lévő szekrényeket, amiket adótartozás fejében vettek el tőlük, azokat hazavitték. A forradalmi bizottság leltárt vett fel a megmaradt tárgyakról. Beszéltek nemzetőrség létrehozásáról is, de végül nem alakították meg. A tsz-hez került darálóüzemet visszaadták egykori tulajdonosának.

Másnap, 30-án a forradalmi bizottság egy ötfős intézőbizottságot választott saját tagjaiból. A nemzetőrség létrehozása helyett a mezőőröket

6 MNL SZSZBML, XXV. 21. B. 764/1957.

bízták meg, hogy a tanácsháza éjjeli őrszolgálatát lássák el, ők azonban néhány nap után nem vállalták, hogy nappal a határt, éjjel pedig az épületet őrizzék. November első napján több tag részt vett a helybeli pedagógusok gyűlésén. Felszólították az igazgatót (aki a párttitkári pozíciót is betöltötte), hogy mondja el a véleményét a helyzetről, s szemrehányással illették az eddig meg nem szólaló tanítókat.

Ezekon kívül jelentősebb intézkedés (és esemény) nem történt. Sőt, miután a forradalmi bizottság tagjai nem értettek az igazgatáshoz, november elsején utasították a tanácsitkárt, hogy jöjjön be és végezze el az adminisztrációs munkát. A november 4-ére meghirdetett tanyabírói választást sem tartották meg. Az ítélet indoklásának szóhasználata plasztikusan mutatja a bíróság hozzáállását: *„bár a tagok fent pöffeszkedtek a tanácsháza titkári szobájában, de Kádár János kormányelnök rádióbeszéde után már elállottak eredeti szándékuktól.”* A tanácselnököt is rögtön felhívták, és visszaadták a hatalmat.

A bíróság az egymásnak ellentmondó vallomások ellenére ragaszkodott ahhoz, hogy bizonyos szerepeket egy-egy vádlottra osszon. A fő felbujtónak Vágner Józsefet tartották, aki 29-én felvilágosította rokonaikat és a közelben lévőket, hogy mi történt néhány szomszédos faluban. Hiába távozott el Nagycserkeszről az első nap délben, még a bizottság megválasztása előtt, ő kapta az egyik legsúlyosabb büntetést, hét évet.

Ugyanezt a büntetést rótták ki a helyi fő szervezőnek tekintett Tomasovszki Mihályra, aki a tamásbokori férfiakat összehívta és vezetése alatt indultak el a bokortanyáról a tanácsházára. Ők ketten irányító szerepet töltek be az iratok elégetésében, a gyűlés megszervezésében. Tomasovszki aláírta a hétpontos követelést is. Bűnüket az sem enyhítette, hogy a választáson már nem vettek részt, s utána semmiben sem vállaltak szerepet.

Öten kaptak 5 éves börtönbüntetést. Egyikük, Tomasovszki István, a tamásbokori szervezésben házról házra járva hívogatta az embereket, ő szerezte meg és vitte a zászlót. Egyike volt azoknak, akik a párttitkárt a tanácsházára kísérték. A vb-titkárt késsel fenyegette meg. Bálint Jánost és ifjabb Szuhánszki Andrást beválasztották a forradalmi bizottságba, s mindketten aláírták a hétpontos követelést. Az előbbi adta át ünnepelesen a darálót régi tulajdonosának. Testvéréhez hasonló büntetést kapott Szuhánszki Mihály, aki szintén a tamásbokori felvonulók közé tartozott, és a 29-i események egyik szereplője volt. Emellett a rovására írták, hogy a tanácsházán lévő saját szekrényüket apjával hazaszállították, a bíróság szerint ellopták. Szintén 5 évet kapott a perbe fogott egyetlen nő, Pokoraczki Andrásné, a falu szülésznője, aki a gyűlésen a tömeg egyik hangadójaként a párttitkár elégetését javasolta. A többi vádlott egytől 4 évig terjedő börtönbüntetést kapott.

Pontos számot nem tudunk mondani, de a megyében kb. 20–25 főt ítéltek 5 évnél nagyobb börtönbüntetésre, ezért nagyon súlyosnak tűnik, hogy a nagycserkeszi 13 vádlottból hetet öt évre, vagy annál többre ítéltek el.

A nagycserkeszi per nem tekinthető konstruálnak abban a tekintetben, hogy a bíróság nem hamis bizonyítékokra alapozott, hanem a megtörtént esetek tényeit csoportosította úgy, nagyította fel, helyezte olyan megvilágításba, hogy azok alapján kimondhassa: a vádlottak veszélyeztették a népi demokráciát. A per ezért koncepciószűz perek tendenciózus jellegű csoportjába tartozik. Ezt bizonyítja az is, hogy nem vádolták meg Tamásbokor tanyafelelősét, pedig ott volt a menetben, és a tanácsházán az első beszédet tartotta. Nem vonták perbe azt az embert, aki többször késsel fenyegetőzött, hadonászott. Őket csupán tanúként hallgatták meg. Nem indítottak eljárást a hétpontos követelés minden aláírója ellen, a 18 fős forradalmi bizottságból 8 személy ellen, az ötfős intézőbizottságból 3 ellen.

Mi volt a kiválasztás egyik fő elve? Az, hogy a bíróság ki tudja mutatni: a vádlottak többsége osztályhelyzetük, az elvesztett hatalom és föld visszaszerzése miatt vettek részt tevékenyen a forradalomban. A 13 vádlottból viszont 11-ről ezt állította a bíróság. Legtöbbjüknél azt hozták fel, hogy szüleik kulákok voltak (nem ők maguk). Tehát nem a kisparasztok, hanem a kulákcsemeték, az osztályellenségek léptek fel a népi demokrácia ellen.

Ebben a manipulált perben is sikerült megvalósítani a politikai vezetés által követelt képletet, amely az egy emberöltővel korábbi szovjet alapvetésre épült: „Nem keresünk bizonyítékokat vagy tanúkat, hogy felfedjük a szovjethatalom elleni tetteket vagy szavakat. Az első kérdés, amelyet felteszünk, ez: melyik osztályhoz tartozik, honnan származik, milyen volt a neveltetése, mi a hivatása? Ezek a kérdések döntenek el a vádlott sorsát. Ez a vörös terror lényege.”⁷

A bíróság tudatos, előre eltervezett, demokráciaellenes fellépésnek állította be a gazdák cselekedeteit. A tudatosságot, az előre tervezést azonban mindenképpen cáfolja, hogy október 29-e és 30-a után Nagycserkeszen szinte semmi nem történt, a forradalmi bizottság nem volt képes az ügyek vitelére, sőt a nemzetőrség megszervezésére sem. De rájuk a szűk hét nap alatt nem is volt szükség, hiszen a rendet és a biztonságot senki sem zavarta meg.

Október 29-én egy csapásra megszűnt a relatív elszigeteltség és információhiány a település bokortanyáin. Az, hogy mi történt a fővárosban és a megyeszékhelyen, az első napoktól kezdve foglalkoztatta a

⁷ <http://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-i-vilaghaborutol-a-ketpolusu-vilag-felbomlasaig/az-i-vilaghaboru-kovetkezesmerre-tovabb-szovjetunio-letoltés-ideje>: 2016. november 18.

cserkesziet. De a döntő tényező az volt, hogy a környezetükben lévő kis falvak példája megmutatta nekik, hogy mit lehet tenni helyben. Azt gondolták, elérkezett a szabadság pillanata, s hirtelen egyszerre sokan úgy érezték, hogy elpanaszolhatják az elmúlt évtizedben elszenvedett számtalan sérelmüket, s revánsot vehetnek azokon, akik részesei voltak az elnyomó rendszernek. A pofonokon, a késsel hadonászáson, a szóbeli inzultuson kívül azonban komolyabb atrocitás senkit sem ért, mert néhány idősebb gazda ezt megakadályozta.

Az elkeseredés hirtelen kitörése viszont meggátolta a nyugodt, átgondolt cselekvést, s nem volt egy olyan személy vagy kisebb csoport, amely le tudta volna csillapítani a felzaklatott tömeget – úgy, mint máshol, pl. Tiszavasváriban. A peranyagból többek között nem derül ki, hogy a forradalmi bizottság választott-e elnököt. A tanácsházán felvett leltári jegyzéket a bizottság egyetlen tagja sem írta alá.

A bíróság súlyos börtönbüntetésekre ítélte azokat, akik a szervezésben részt vettek, és azokat is, akik a hatalom képviselői ellen erőszakos cselekedetre ragadtatták magukat.

Nagycserkeszen 1956. október 29-én és 30-án a megalázottak és a megszomorítottak vulkánként kirobbanó és hamarosan elhamvadt lázadása zajlott le, amely természetesen szerves része az új államot, új berendezkedést létrehozni kívánó 1956-os forradalmunknak.

SZOBOSZLAY GYÖRGY CSABA

A megyei seriff mindenek fölött: amerikai szélső- jobbos fantáziák a *Posse Comitatus*-tól a *Constitutional Sheriffs and Peace Officers Association*-ig

„Kijelentem, hogy nem tekintem többé magam a korrupst Michigan állam és az Amerikai Egyesült Államok állampolgárának” – egy dühös amerikai 1992 áprilisában ezen szavak kíséretében igyekezett tudatni a michigani Természeti Erőforrások Hivatalával (*Department of Natural Resources*), hogy visszavonja aláírásait az állam által kiállított horgász- és vadászengedélyekről, megszüntetve gondolván ezáltal minden, a személye és az „illegitim” michigani kormányzat között fennálló „szerződéses” viszonyt.¹ A dühös amerikai, *Terry Nicholst* három évvel később, mint a 168 életet kioltó oklahomai robbantó, *Timothy McVeigh* társát ismerte meg a világ.

Nicholsnak nem ez volt 1995 előtt az egyetlen konfrontatív lépése a szövetségi, illetve a michigani kormányzattal, vagy éppen a velük egyfélényegűnek tekintett pénzügyi szektorral szemben. Tudhatjuk róla, hogy megsemmisítette jogosítványát, útlevelét és szavazói regisztrációs kártyáját, gépjárművén pedig egy házilag barkácsolts rendszám táblát helyezett el. 1994 áprilisában a dallasi IRS (Internal Revenue Service) irodának írt levelében azt fejtegette, hogy ő az Egyesült Államok született szabad állampolgára („*a natural born free citizen*”- utalás az alkotmány II. cikkének első szakaszára), ezért nem róható fel neki az adófizetési kötelesség elmulasztása. A Chase Manhattan Bank felé mindeközben sikerült egy közel húszezer dolláros adósságot felhalmoznia. Nichols a bíróság előtt azzal védekezett, hogy ezt a tartozást egy (fiktív) pénz-

¹ *Thomas E. Copeland: Fool Me Twice: Intelligence Failure and Mass Casualty Terrorism.* Martinus Nijhoff Publishers 2007. 80.; *Thomas Joiner: Lonely at the Top: The High Cost of Men's Success.* Palgrave Macmillan 2011. 84.

ügyi eszköz, egy ún. „*Certified Fractional Reserve Check*” révén már rendezte.²

Hiba lenne ezeket a gesztusokat egy leendő tömeggyilkos pszichológiai profiljának részeként értelmezni. Terry Nichols kormányzatellenes megnyilvánulásai nem egy holdkóros elme szüleményei, hanem sokkal inkább annak az éppen ezekben az években az USA-ban szárba szökkenő színes és meglehetősen heterogén antiföderalista politikai szubkultúra, a *Sovereign Citizen Movement* (SCM) termékei, amely mozgalom a szövetségi állammal (és az egyes állami kormányzatokkal) szembeni passzív és aktív ellenállás legváltozatosabb formáit fejlesztette ki (pontosabban *tovább*) az 1990-es évek folyamán. Az adófizetés megtagadása; a tizennegyedik alkotmány-kiegészítés elutasítása nyomán a rendszám-tábla, jogosítvány, vagy éppen a társadalombiztosítási szám használatától való tartózkodás; a szövetségi és állami tisztviselők zaklatását, illetve a bíróságok működésének obstruálását célzó jogi eszközök alkalmazása (*paper terrorism*); az USA jogrendszerének az elutasítása és egy parallel jogi intézményrendszer kiépítésére irányuló törekvések (*common law courts*); a minden felsőbb joghatóságtól független, szabad „városállamok” létrehozása (*township movement*); az ilyen és hasonló metódusok az SCM meghatározó alakjai által szervezett tanfolyamok, a nyomtatott kiadványok, majd később az internet segítségével meglehetősen gyorsasággal váltak az amerikai antiföderalista szélsőjobb ideológiai arzenáljának a részévé.

* * *

Azonban a történet nem az 1990-es évek elején, hanem mintegy húsz évvel korábban vette kezdetét. Ekkor, az 1960-as, '70-es évek fordulóján bontott zászlót az elkövetkező két évtized kormányzatellenes mozgalmainak zászlóshajója, a *Posse Comitatus* (PC, Posse), amely a szövetségi kormánnyal szemben viselt háborúja során elsőként vetette be azt a pseudo-jogi érvrendszert (és az arra épülő praxist), amelyet később a Sovereign Citizen Movement élesztett újjá.³

² Joel Dyer: *Harvest of Rage: Why Oklahoma City is Only the Beginning*. Westview Press 1997. 219–220.; Copeland, Th. E.: *Fool Me Twice* i. m. 80. (Nichols testvére, James már 1990-ben megszűntnek tekintette USA-állampolgárságát, kijelentve, hogy ő egy „*non-resident alien* (zöld kártyával nem rendelkező, vagy az USA területén meghatározott időtartamot el nem töltő külföldi), *nonforeigner*, *STRANGER*”. James Nichols, Terryhez hasonlóan, szintén megszabadult az összes olyan „szerződéstől” – jogosítvány, társadalombiztosítási kártya –, amelyek a szövetségi kormányzathoz „kötötték” őt. Ezzel együtt ő is felhagyott az adófizetéssel. Dyer, J.: *Harvest of Rage* i. m. 219.)

³ A *Posse Comitatus* (a. m. „a megye ereje”) elnevezése a western filmek azon jól ismert jelenetét idézi meg, amikor a seriff maga mellé szolítja a környék fegyverforgatásra alkalmas férfijait, hogy együtt nyargaljanak a gonosztevők felkutatására. A „posse” ennek a seriff által összeverbuvált, az ő bűnüldöző, rendfenntartó tevékenységét ad hoc segítő gyülekezetnek a megnevezésére szolgál. Ugyanakkor természetesen az 1878-as *Posse Comitatus-törvényre* való utalás is tetten érhető a szerveződés nevében – arról a törvényről van szó, amely megtiltja az amerikai hadsereg alakulatainak >

A Posse Comitatus születése kapcsán a források rendszerint két figurára szoktak hivatkozni: az egykori náci-típusú amerikai szervezet, a *Silver Shirts* (*Silver Legion of America*) tagjára, *Henry Lamont Beach*-re (1903–1989), valamint az amerikai szélsőjobb világnézeti habarcsaként funkcionáló *Christian Identity* teológiájának nagy befolyású hirdetőjére, az USA hadseregének visszavonult ezredesére, *William Potter Gale*-re (1917–1988). *Daniel Levitas* az amerikai antiföderalista mozgalmakat bemutató nagyívű monográfiájában (*The Terrorist Next Door*) részletesen elemzi a két korosodó mozgalmárnak a PC keletkezésében játszott szerepét: levezetése szerint az ideológiai alapvetést William Gale „tisztelletes” végezte el, Beach nevéhez pedig az elméletnek a gyakorlatba való átültetése volt kapcsolható, lényegében Gale nézeteinek a plagizálásán keresztül.

Gale valamikor 1971 első felében *Identity* című hírlevelében körvonalazta először azokat a gondolatokat, amelyek hamarosan a Posse szellemi alapjait fogják képezni. Az az évi első szám egyik cikkében (*The Constitutional Republic*) kifejtette, hogy „mivel a szuverén államok kormányzói és törvényhozásai elmulasztották visszautasítan” a szövetségi kormány „törvénytelen tetteit”, az emberek (a nép) kötelességévé lett, hogy posse comitatus-okat hozzanak létre. A hírlevél következő számában Gale már egy elaboráltabb kifejtését nyújtotta elképzeléseinek, ez az írás a lényegre törő „*Guide for Volunteer Christian Posses*” címet viselte. Ebben a cikkben találkozhatunk először a Posse Comitatus „filozófiájának” lényegét jelentő megfogalmazásokkal: „Ezen alkotmányos köztársaság létrejöttével a megye volt mindig és maradt mindeztideig a kormányzat IGAZI székhelye [...]. A megyei seriff eme Amerikai Egyesült Államok egyetlen törvényes rendfenntartó tisztviselője.”⁴

Kétségtelenül, a megyei seriff jogkörével, illetve, a szuverén kormányzati formaként felfogott megyének és a seriffnek a szövetségi kormányzathoz és annak hatóságaihoz való viszonyával kapcsolatos felfogás a Posse Comitatus antiföderalista nézetrendszerének központi elemét képezte: ebben a koncepcióban manifesztálódott a legkézzelfoghatóbb módon a lokális szintnek a szövetségi és állami szintekkel szembeni primátusát hirdető álláspont, valamint az az elgondolás, miszerint a föderális kormány és intézményeinek joghatósága csak szövetségi területekre terjed ki, vagyis mindenekelőtt Washington D. C.-re.

Egy látszólag egyszerű, könnyen kibontható doktrínával van dolgunk, mégis, az amerikai szélsőjossal foglalkozó szakirodalomban nem találkozhatunk egységes interpretációjával. Az egyik elterjedt, de

alkalmazását az Egyesült Államok területén rendészeti céllal, anélkül, hogy az alkotmány, vagy kongresszusi törvény erre kifejezett felhatalmazást biztosítana. <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/1385>, Letöltés ideje: 2016. július 12.

⁴ *Daniel Levitas: The Terrorist Next Door: The Militia Movement and the Radical Right.* Thomas Dunne Books 2002. 108–109.

ugyanakkor leegyszerűsítő magyarázat szerint a Posse egész egyszerűen tagadta a megyénél magasabb szintű kormányzat legitimitását.⁵ Ez a megállapítás, mint látni fogjuk, semmiképpen nem igazolható a források alapján. Az *Anti Defamation League* munkatársa, a történész *Mark Pitcavage* alapvetően tévedésnek tartja ezt a nézetet: szerinte „a Posse valójában elismerte a kormányzat más szintjeit, de azt vallotta, hogy a szövetségi, vagy állami tisztviselőknek meg kell hajolniuk a megyei seriff hatalma előtt.”⁶ Ez a sommás kijelentés egyébként valószínűleg szintén nem állja meg a helyét.

A probléma megvilágítása érdekében a Posse-irodalom egyik korai dokumentumához: a „*Posse Comitatus Handbook*” néven ismert íráshoz fordulok segítségül, amely nem más, mint Gale 1971-es második cikkének újranyomott, az eredetinel könnyebben hozzáférhető, ugyanakkor kisebb eltéréseket tartalmazó szövegváltozata.⁷ Mint látni fogjuk, világos, egyértelmű okfejtéssel a szöveg sem szolgál nekünk – valószínűleg ezzel magyarázhatók a szakirodalomban fellelhető eltérő értelmezések.

A cikk bevezető szakasza Gale már idézett alaptételét tartalmazza: az Egyesült Államok születése óta a megye a kormányzat igazi székhelye, s ezzel összefüggésben a megyei seriff az USA egyetlen legitím rendfenntartó személye. Három bekezdéssel lejjebb ugyanez egy kicsit részletesebb kifejtésben: „A Köztársaság létrejötté óta, a Megye mindig a kormányzat székhelye volt a nép számára. A megyei kormányzat a kormányzat legmagasabb szintű formája Köztársaságunkban, mivelhogy ez áll legközelebb a néphez, amely valójában a kormányzatot alkotja. A megyei seriff az USA egyetlen törvényes rendfenntartó tisztviselője... Az ő felelőssége védelmezni az embereket mások törvénytelen cselekedeteitől, ideértve a kormányzat hivatalnokait.”⁸ Vagyis nézeteinek két meghatározó, de nem igazán tökéletesen egybecsiszolt gondolati elemét igyekszik körvonalazni szerzőnk: a megye, mint a kormányzat nem kizárólagos, hanem legmagasabb szintű formája mellett az Egyesült Államok egyetlen törvényes rendfenntartó tisztviselőként tételezett seriff hatalmáról értekeznek – anélkül, hogy itt, vagy a későbbiek során álláspontjának átgondolt alátámasztásával szolgálna az olvasó számára.

⁵ Lásd pl. *George Michael*: Lone Wolf Terror and the Rise of Leaderless Resistance. Vanderbilt University Press 2012. 33–34.; *James Corcoran*: Bitter Harvest. Gordon Kahl and the Posse Comitatus: Murder in the Heartland. Viking Penguin 1990. 27.

⁶ *Mark Pitcavage*: Common Law and Uncommon Courts: An Overview of the Common Law Court Movement. <http://archive.adl.org/mwd/common.html> (1997.), Letöltés ideje: 2016. július 12.

⁷ Közreadva: *James Ridgeway*: Blood in the Face: The Ku Klux Klan, Aryan Nations, Nazi Skinheads, and the Rise of a New White Culture. Thunder’s Mouth Press 1990. 112.

⁸ Gale az eredeti cikkben megnevezte, miket ért „törvénytelen” cselekedetek és intézmények alatt: a szövetségi kormányzatnak az oktatásba való beavatkozását, a *Federal Reserve System*-et, a jövedelemadót, valamint a bíróságok „alkotmányellenes aktusait”: *Levitas*, D.: The Terrorist Next Door i. m. 109.

Ami a megyei és a szövetségi, állami kormányzati szint egymáshoz való viszonyáról tett megállapításokat illeti, igazat adhatunk Pitcavagének: Gale nem gondolta a szövetségi kormányzat létét ab ovo illegitimnek, sokkal inkább egy olyan hatalomformaként tekintett rá, amely *hajlamos* arra, hogy zsarnoksággá váljon. Az is egyértelmű, hogy nem valamiféle antagonisztikus ellentétet, hanem egy feje tetejére állított hierarchikus viszonyt kell feltételeznünk a megye és a szövetségi, valamint állami kormányzat viszonylatában. Az írás konklúziója: „*A szövetségi kormányzat a szolgálja az államoknak és a népnek, nem pedig ura*”.

A cikkben a megyei seriff jogköreire és funkcióira helyeződik a nagyobb hangsúly, mégsem világos, hogy Gale szerint miben ragadható meg egzakt módon az „egyetlen törvényes rendfenntartó tisztviselő”-vel kapcsolatos koncepció lényege. A felsorolt példák, elszórt utalások alapján feltételezhetően arra gondolt, hogy a *megye területén* egyedül a seriff illetékes rendészeti intézkedések megtételére, letartóztatások foganatosítására stb.: a szövetségi hatóságok ügynökeinek ehhez nincs joguk. Továbbá, „*a bíróságok nem rendelkeznek azzal az autoritással, hogy a megyei seriff rendfenntartó tevékenységét irányítsák*”. Márpedig a bírák gyakorta „*lakájként*” kezelik a seriffeket, holott „*a seriff egyedül a megye lakosainak tartozik felelősséggel és csak nekik kell elszámolnia*”.

A seriff feladata, hogy védelmezze az embereket a zsarnoki hatalomtól. Kötelességről, nem pedig jogról van szó, hiszen a „nép”, vagyis a megye lakosságától ered a felhatalmazás jogköreinek gyakorlásához. Ha pedig egy seriff „*vonakodna eleget tenni törvény szerinti kötelességének, a[z általa mobilizált, de tőle függetlenül létező] Posse Comitatus joga, hogy a nevében eljárjon*”. A zsarnokság ellen nyújtott védelem részeként a seriffnek fel kell lépnie a kormányzati tisztviselők (legyenek azok bírák, vagy szövetségi ügynökök) törvénytelen eljárásaival szemben.

Minden elnagyoltsága ellenére, a cikk fő gondolati szála azért felfejtethető: a Posse felfogása szerint a szövetségi és állami hatóságok, a bírák nem gyakorolhatnak joghatóságot a megye területén, s nem láthatják el a megyei seriffet utasításokkal. Ez a gondolat nem csak azt foglalja magában, hogy a seriff a megye lakosságának választásából eredő autoritásával élve szuverén rendfenntartóként gyakorol hatalmat saját illetékeségi területén, de ebből következőleg azt is, hogy az állami és szövetségi hatóságok az ő engedélye nélkül nem járhatnak el saját hatáskörben a megyében. Mint látni fogjuk, ez a felfogás éppen napjainkban reneszánszát látszik élni, méghozzá nem (ahogy ezt évtizedekig megszokhattuk) bizonyos szélsőséges, fegyver-függő „patrióta” csoportok, hanem a „szakma”: vagyis a William Potter Gale által fantáziált „törvényes, szuverén rendfenntartók” néhány képviselője erőfeszítéseinek köszönhetően.

Igaz, a Posse Comitatus jogi világképe és eszköztára valójában soha nem merült feledésbe, annak ellenére, hogy maga a szerveződés a 1980-as évek végére lehanyatlott, a nevéhez kapcsolható néhány véres incidens negatív pr-hatása, valamint a vezéralakjai ellen indított büntetőeljárások következtében. A '90-es évek elejétől az amerikai sajtóban megszorodtak a Nichols testvérek akcióihoz hasonló furcsa incidensekről beszámoló tudósítások, a bíróságok falai között pedig obskúrus figurák kezdték el hirdetni nem kevésbé különös nézeteiket: a Sovereign Citizen Movement keletkezésének időszakában járunk.⁹

A SCM követőinek egzotikus jogi felfogását (a Common Law-bíróságok realitásába vetett kikezdhethetetlen hitet) kitűnően példázza egy sokat idézett 1993-as texasi eset. Ebben az évben egy bizonyos *Sherry Scotka*-t egy tekintélyes összegű pénzbüntetésre ítélték Kerr megyében, több rendbeli jogosítvány nélküli vezetés miatt. A nő, aki nem tartott igényt ügyvédre – saját magát képviselte –, fellebbezett az ítélet ellen és a Texasi fellebbviteli bíróságtól azt kérte, hogy ügyét helyezték át az *Amerikai Egyesült Államok Common Law Bíróságához*. Scotka arra hivatkozott, hogy rá, mint „szuverén polgárra”, nem vonatkoznak a texasi törvények, ugyanígy, texasi bíróságok sem ítélnének fölötte. A fellebbviteli bíróság elutasította a kérését, már csak azért is, mert a nő által megnevezett jogi fórum nem létezik az Egyesült Államokban...¹⁰

A *common law* az antiföderalista jobboldal felfogásában nem egyszerűen a precedensjogot jelenti, hanem egy, az Egyesült Államok jogi rendszerétől függetlenül létező párhuzamos szisztémát. Az 1990-es évek elején Texasból és Floridából kiinduló, majd az USA más államaiban is szélesebben terjeszkedni kezdő *Common Law Court*-mozgalom tagjai töb-

⁹ A Sovereign Citizen Movement elnevezése mindenekelőtt arra utal, hogy a mozgalom tagjai (illetve általában az antiföderalista szélsőjobb szervezetei) elutasítják a felszabadított fekete rabszolgákra az állampolgárságot kiterjesztő 14. alkotmánykiegészítést (1868). Álláspontjuk szerint a kiegészítéssel az állampolgárságnak egy új, „szövetségi” típusa jött létre, amely, mondani sem kell, alacsonyabb rendű az Egyesült Államok eredeti, „természetes” (Istentől származó), csak a fehéreket megillető állampolgárságánál. Akik ezen másodosztályú állampolgárság „adományában” részesülnek, kötelesek eleget tenni a szövetségi törvényeknek, szabályozásoknak, mint pl. a jövedelemadó fizetésének. A „természetes” állampolgárok viszont „szuverén polgárok”, akikre nem vonatkoznak Washington oktrojált törvényei. Az USA állampolgárainak túlnyomó többségét a szövetségi kormányzat „illegális szerződések” (jogosítvány, születési anyakönyvi kivonat, társadalombiztosítási szám stb.) révén tereli be a másodosztályú állampolgárság keretei közé. A felszabadulás útja ennek megfelelően ezeknek a „szerződéseknek” a fizikai megsemmisítése. *Richard Abanes: American Militias. Rebellion, Racism & Religion. InterVarsity Press 1996. 30–31.; Leonard Zeskind: Blood and Politics: the History of the White Nationalist Movement from the Margins to the Mainstream. Farrar, Straus and Giroux 2009. 80–81.*

¹⁰ *Pitcavage, M.: Common Law 1997. i. m.;*
<http://www.leagle.com/decision/19931646856SW2d790:1571/SCOTKA%20v.%20STATE>
 Letöltés ideje: 2016. július 15.

bek között a hatóságokkal való konfrontációk révén hívták fel magukra a figyelmet: például előszeretettel bocsátottak ki elfogatóparancsokat FBI- és más szövetségi ügynökök, bírók, vagy akár a felfogásuk szerint a kötelességeiket nem megfelelő módon teljesítő megyei seriffek ellen.¹¹

A Sovereign Citizen Mozgalomhoz kötődő legemlékezetesebb incidens, az úgynevezett *Montana Freeman*-eset 1996 tavaszán zajlott a Montana állambeli Jordan települése mellett. Egy, a létrehozói által *Justus* városának nevezett farmon létrejött extremista kommuna lakói a dörzsölt antiföderalista kókler, *LeRoy Schweitzer* vezetésével mindenféle kormányzattól független személyekké nyilvánították magukat. Az általuk folytatott illegális tevékenységek révén hamarosan felkeltették a hatóságok érdeklődését: többek között csekkhamisítás, illetve a paper terrorism¹² különböző megoldásainak az alkalmazása szerepelt a bűnlajstromukon. 1996 márciusában az FBI akcióba lépett, amelynek eredménye egy több hónapig tartó blokád lett. Egész Amerika lélegzetvisszafojtva figyelt, mindenki a három évvel korábbi wacoi tragédia megismétlődésére számított. De ezúttal sikerült a vérontást elkerülni és hosszas tárgyalássorozat után a farm addig kitartó tizenhat lakója 81 nap után megadta magát.¹³

* * *

A Sovereign Citizen Movement nem egyszerűen életben tartotta a '90-es években a Posse Comitatus antiföderalista hagyatékát (átörökítve azt az új évezredre is), hanem a végső határig vitte annak értelmezését: a kormányzati szisztémának a PC által propagált fordított hierarchiáját a szövetségi kormány és intézményei teljes mértékben illegitim voltával kapcsolatos komplex nézetrendszerre formálva át: pontosan úgy, ahogy ezt visszamenőlegesen a Posse Comitatusnak is szokás tulajdonítani, az ő esetükben nem teljesen megalapozottan.

A Posse ideológiája iránti érdeklődés napjainkra sem szűnt meg (sőt, megélnékülni látszik) az antiföderalista szubkultúrán belül. Az utóbbi időkben a *Constitutional Sheriffs and Peace Officers Association (CSPOA)* nevet viselő szervezet tekinthető a Posse Comitatus szellemiségét ápoló

¹¹ Az SCM-hívők természetesen nem felejtették el William Potter Gale-nek a seriff rendfenntartói hatalmával kapcsolatos tanításait. A koncepció máig tartó hatásáról tanúskodnak a 2014-es „farm-ostrom” kapcsán országos ismertségre szert tett *Cliven Bundy*-nak a szélsőjobboldali extremizmus-kutató, *JJ MacNab* által összegyűjtött kijelentései: <http://www.forbes.com/sites/jjmacnab/2014/05/06/context-matters-the-cliven-bundy-standoff-part-3/#2f65063313c9>, Letöltés ideje: 2016. július 18.

¹² *Robert Chamberlain – Donald P. Haider-Markel: “Lien On Me”: State Policy Innovation in Response to Paper Terrorism. Political Research Quarterly* 58. (2005: 3. sz.) 449–450.

¹³ *Mark Pitcavage: Every Man a King: The Rise and Fall of the Montana Freeman.* <http://archive.adl.org/mwd/freemen.html> (1996.), 2016. július 17. (A cikk közzététele idején a blokádból még több mint egy hónap volt hátra.) *Catherine Wessinger: How the Millennium Comes Violently: from Jonestown to Heaven’s Gate.* Seven Bridges Press 2000. 158–192.

egyik legismertebb tömörülésnek, amely 2012 szeptemberében tartotta első konferenciáját. Egy érintett szakmai szövetségtől joggal várható el, hogy határozott véleményt alakítson ki a PC-nak a megyei seriffeket illető felfogásával kapcsolatban. A CSPOA nem is okoz csalódást.

A szervezet egyik hőse, ikonikus figurája a wyomingi Bighorn megyei seriff, bizonyos *Dave Mattis*, aki azzal vált ismertté még a 1990-es évek második felében, hogy egy rendeletet bocsátott ki, amelyben megtiltotta a különböző szövetségi hatóságok embereinek, hogy engedélye nélkül a megye területére tegyék a lábukat. Mattis sikerrel terjesztette el az amerikai szélsőjobboldali online médiában, miszerint a wyomingi kerületi bíróság egy olyan határozatot bocsátott ki annak idején, amelyben elismerték ahhoz való jogát, hogy a megye területéről kitilthassa a szövetségeket. Csakhogy ez nem igaz. A bíróság egy nyilatkozatában kijelentette, hogy ilyen állásfoglalást soha nem hozott, hozzátéve, hogy bárki, aki a szövetségi hatóságok embereit akadályozza feladatuk ellátásában, büntető eljárást vonhat magára.¹⁴

A Kentucky-beli Jackson megye seriffje, *Denny Peyman* Mattishoz hasonlóan vélekedik a seriff és a szövetségi, illetve állami hatóságok viszonyáról. Egy 2013 januárjában tartott sajtótájékoztatóján a következőket mondta: „*Én vagyok a megye legmagasabb szintű választott tisztségviselője. [...] Ha azt kérem a szövetségeiktől, vagy az államiaktól, hogy távozzanak, akkor távozniuk kell. Mindegy, hogy Obama milyen új törvényeket visz keresztül, a seriffnek nagyobb hatalma van, mint a szövetségieknek.*”¹⁵

Nyilvánvaló, hogy ezeket a megyei rendfenntartókat nem lehet egyértelműen az extrémizmus kategóriájába belezúfolni, hamisítatlan szélsőjobboldali figuraként leírni, de az is kétségtelen, hogy felfogásukat nagymértékben formálják a különböző szélsőjobboldali honlapokon beszerezhető információk, a szövetségi kormányzat és hatóságok illegitim voltával kapcsolatos sok-sok évtizedes teóriák. A CSPOA weblapjának bemutatkozó oldalán (<http://cspoa.org/about/>) egyértelműen foglal állást a lokális kormányzati szint autonómiájával, valamint a szövetségi kormányzat, ha nem is törvénytelen, de erőteljesen korlátozott hatalmával kapcsolatban. Ugyanígy, az itt olvasható megfogalmazás szerint „*A seriff által gyakorolt rendfenntartó hatalom a megye területén belül annullálja a kormányzat bármely szintjéhez tartozó ügynök, hivatalnok, választott tisztviselő hatalmát. Sőt, még az Egyesült Államok elnökének hatalmát is.*”

¹⁴ <https://politicalvelcraft.org/2011/09/22/wyoming-sheriffs-told-federal-batf-irs-agents-to-abide-by-the-constitution-or-face-immediate-arrest/> Letöltés ideje: 2016. július 18.

¹⁵ <https://gregfallis.com/2013/02/28/return-of-the-dimwitted-sheriffs/> Letöltés ideje: 2016. július 18.

A kormányzatellenes extremisták érvrendszerének végső forrását az alkotmány, illetve a *Bill of Rights* jelenti; a CSPOA is úton-útfélen a nép („*We the people*”) alkotmányos jogainak a védelmére hivatkozik, nem másokkal, mint a szó szerint „home-grown” terroristáknak aposztrófált szövetségeikkel szemben.¹⁶ Maga a Posse Comitatus Handbook is természetesen az alkotmányból, mint legfőbb törvényből vezeti le a seriff pozíciójával kapcsolatos felfogását, a részletes kifejtést mellőzve azonban.

A seriff mindenek fölötti autoritását, a Common Law bíróságokat és a PC/SCM jogi univerzumának más elemeit illető érvek támasztékeként szokás hivatkozni a tizedik alkotmány-kiegészítésre¹⁷ (1791), amely azt mondja ki, hogy „*az alkotmány által az Egyesült Államokra rá nem ruházott, de az egyes államoknak meg nem tagadott jogok az államokat, illetve a népet illetik*”.¹⁸ Ellenállhatatlannak tűnő érv, a kérdéssel foglalkozó jogászok azonban ezt a kiegészítést redundanciának tekintik, lévén, hogy a benne megfogalmazott alapelvet az alkotmány már amúgy is tartalmazza, mármint azt, hogy, Paczolay Péter szavaival, „*a szövetségi kormányzatot csak a kifejezetten ráruházott hatáskörök illetik meg*”. Maga a Legfelsőbb Bíróság is hasonlóan foglalt állást egy 1931-es ítéletében (*United States v. Sprague*).¹⁹ Ily módon a megyei seriff szuverén hatalmát érintő felfogásoknak az a kiegészítés nem szolgálhat specifikus alátámasztásként. Kérdés tehát, hogy magából az alkotmányból levezethető-e ez a szuverenitás. (A Common Law bíróságok létrehozására irányuló erőfeszítések biztosan nem: az alkotmány III. cikkének első szakasza a bírósági rendszer meghatározását kifejezetten a kongresszus hatáskörébe utalja, tehát nem az államok belügyének tekinti. („*Az Egyesült Államok bírói hatalma a Legfelsőbb Bíróságot és olyan alsóbb bíróságokat illet, amelyeket a Kongresszus időről-időre megállapít és megalkot.*”²⁰)

A jelenkori szövetségi hatóságok, intézmények jogköreivel kapcsolatban nyilván nem lehet explicit utalásokra bukkanni az alkotmányban, vagy az első tíz alkotmány-kiegészítésben, de van az amerikai alkotmánynak egy olyan bekezdése, ami fölött az amerikai antiföderalista

¹⁶ <https://cspoa.org/about/join-2/>, Letöltés ideje: 2016. július 19.

¹⁷ http://trib.com/news/opinion/blogs/morton/sheriff-s-authority-urban-legend-returns/article_e76c56ca-07b1-59db-adca-00256555ed5c.html, 2016. július 21.; <https://gregfallis.com/2013/02/28/return-of-the-dimwitted-sheriffs/>, Letöltés ideje: 2016. július 21.

¹⁸ *Ralph Mitchell*: Az Egyesült Államok alkotmánya: Történet, dokumentum, mutatók. Nemzeti Tankönyvkiadó 1995. 140.

¹⁹ *Paczolay Péter*: Szuverenitás és szubszidiaritás az Európai Unió és annak tagállamai között. (Szeged, 2004, szeptember 14.) 6. (<http://www2.u-szeged.hu/irsi/old/rendezvenyek/2004/2004szept14/paczolay.pdf>) Letöltés ideje: 2016. július 19.; <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/282/716/case.html> Letöltés ideje: 2016. július 19.

²⁰ *Mitchel, R.*: Az Egyesült Államok alkotmánya 132.

szélsőjobb előszeretettel huny szemet. Ez az alkotmány VI. cikkének második bekezdése, az ún. „szupremácia klauzula” (*Supremacy Clause*). Ez a következőket mondja ki: *„A jelen alkotmány s annak értelmében alkotott törvények, valamint az Egyesült Államok meghatározása alapján létrejött és létrejövő nemzetközi szerződések az ország legfőbb törvényei; e törvények kötelezőek minden államban minden bíró számára tekintet nélkül az egyes államok alkotmányában vagy törvényeiben foglalt ellenkező rendelkezésekre.”*²¹

Ez a bekezdés alapvetően összhangban áll a 10. kiegészítéssel, amely lényegében azt mondja ki, hogy mindazokkal a jogkörökkel élhetnek az egyes államok, amelyek nincsenek külön fenntartva a Egyesült Államok számára, tehát amelyeket nem szabályoztak az alkotmányban, vagy az abból következő törvényekben. Ez a bekezdés érvényteleníteni látszik azon érveléseket, amelyek a lokális intézmények, így a megyei seriff vagy a Common Law bíróságok joghatóságának primátusát, vagy egyedüli legitím voltát hirdetik a szövetségi kormányzatot és annak intézményeit megillető jogosítványokkal szemben. Ebből következőleg az amerikai szélsőjobb igényeit valószínűleg csak egy új alkotmány elégíthetné ki maradéktalanul, de amíg ez az új el nem készül, a jelenlegivel kell(ene) nekik is beérniük.

---

²¹ *Mitchel, R.*: Az Egyesült Államok alkotmánya 136.

Sallai József személyi bibliográfiája 1961–2016

A bibliográfia tartalmazza Sallai József társszerzőként készített köteteit, önálló szerkesztéseit, tanulmányait, folyóiratokban, napilapokban megjelent írásait, valamint azokat a köteteket, amelyekben közreműködőként vett részt. A tételek egyszerűsített bibliográfiai leírással készültek. Felépítésük időrendi. Egy-egy éven belül a tételek sorrendje a következő: önálló szerkesztések, társszerzőként készített kötetek, tanulmányok, folyóiratokban, napilapokban megjelent cikkek, végül azok a kötetek, ahol közreműködőként szerepelt. Ha egy kötetben több írása is megtalálható volt, akkor az oldalszám határozta meg a tételek sorrendet. Azonos folyóiratoknál a lapszám, különbözőeknél a betűrend számított irányadónak. Napilapok esetében a megjelenés időpontja döntötte el a besorolást. Egyes tételek annotációval egészültek ki.

Az anyaggyűjtés lezárásának időpontja: 2016. november 28.

1961

Vasvári Pál (1827–1849). In Styaszny Sándor közrem.: *Évkönyv, 1921–1961*. Nyíregyháza, 1961, Nyíregyházi Állami Vasvári Pál Általános Gimnázium, 37–44. p.

1969

Komját Irén: Mező Imre. *Szabolcs-szatmári Szemle*, 1969. 1. sz. 113–116. p. Könyvismertetés.

Földes Pál: 33 a 133 napból. *Szabolcs-szatmári Szemle*, 1969. 4. sz. 107–108. p. Könyvismertetés.

1972

A korszerű történelemtanítás tárgyi feltételei és alkalmazásuk Nyíregyháza általános iskoláiban. In Frisnyák Sándor szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 4. köt. Nyíregyháza, 1972, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 147–155. p.

1973

Nyíregyháza iskolaügyének történetéből (1940–1946). In Hársfalvi Péter szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 5. köt. *Marxizmus-leninizmus, történettudomány*. Nyíregyháza, 1973, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 53–67. p.

Az újkor. In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789–1966)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 3–4. p.

A francia forradalom és Napóleon kora. In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789–1966)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 5–44. p.

- A Szent Szövetség kora (1815–1848). In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789–1966)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 45–92. p.
- A szabadversenyek kapitalizmus előretörése (1849–1871). In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789–1966)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 93–114. p.
- A nemzetközi munkásmozgalom kibontakozása (1864–1914). In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789–1966)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 115–152. p.
- Harc a világ területi újrafelosztásáért. In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789–1966)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 153–186. p.
- Az újkor kezdetei. In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789-ig)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 267–268. p.
- Nyugat- és Észak-Európa. In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789-ig)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 269–302. p.
- Közép- és Kelet-Európa. In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789-ig)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 303–335. p.
- Amerika. In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789-ig)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 335–338. p.
- A felvilágosodás. In Polányi Imre szerk.: *Szöveggyűjtemény az egyetemes történelem tanulmányozásához (1789-ig)*. Budapest, 1973, Tankönyvkiadó, 339–371. p.
- Vásárosnamény és vidéke földművelésszövetkezeti mozgalmának negyedszázada. *Szabolcs-szatzmári Szemle*, 1973. 1. sz. 114–116. p. Könyvismertetés.

1975

- A Tiszakönyvek történelméhez. *Szabolcs-szatzmári Szemle*, 1975. 1. sz. 112–115. p. Könyvismertetés.
- Szabó Endre: Dombrád harminc éve. *Szabolcs-szatzmári Szemle*, 1975. 2. sz. 105–107. p. Könyvismertetés.
- Hársfalvi Péter szerk.: *Vallomások a hazáról, népről, emberiségéről. Szemelvénygyűjtemény*. Budapest, 1975, Hazafias Népfőnt, 190 p. A szemelvények válogatásában vett részt.

1977

- A történelemtanítás gyakorlati kérdései. In Sallai József – Veress Géza: *A történelem tanítása*. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó, 106–166. p.
- A történelemtanár órán kívüli tevékenysége. In Sallai József – Veress Géza: *A történelem tanítása*. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó, 167–193. p.

1978

- A történelemórán alkalmazott eszközök. In Bernáth János szerk.: *A történelem tanítása. Gyakorlatok a történelemtanítás módszertanából*. Budapest, 1978, Tankönyvkiadó, 141–146., 160–214., 246–248., 357–374., 376. p.
- Módszerek a tanítás-tanulás folyamatában. In Bernáth János szerk.: *A történelem tanítása. Gyakorlatok a történelemtanítás módszertanából*. Budapest, 1978, Tankönyvkiadó, 405–411., 419–432. p.
- A Zempléni-hegység történeti áttekintése. In Frisnyák Sándor szerk.: *Zempléni-hegység turistakalauz*. Miskolc, 1978, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Idegenforgalmi Hivatal, 59–80. p.

1979

- Filep János szerk.: *A forradalmak Szabolcs-Szatzmár megyei harcosai, 1917–1919*. Nyíregyháza, 1979, Szabolcs Megyei Lapkiadó Vállalat, 173 p. Társszerző.

1982

- A közoktatás néhány kérdése Nyíregyházán a felszabadulást követő években. In Hársfalvi Péter szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 9/B. köt. *Történettudomány*. Nyíregyháza, 1982, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 107–111. p.
- A népi kollégiumok Nyíregyházán, 1946–1949. In Gyarmathy Zsigmond szerk.: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*, 3–4. Nyíregyháza, 1982, Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, 273–290. p.

1984

- Az iskolaügy küzdelmes évtizede Nyíregyházán, 1940–1950*. Nyíregyháza, 1984, s. n., 219 l.
- A Magyar Történelmi Társulat 1982-ben meghirdetett közoktatás- és közművelődés-történeti pályázatán a Bíráló Bizottság különdíjával jutalmazott mű.

1985

- Hársfalvi Péter emlékezete. In Hársfalvi Péter – Takács Péter szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 10/B. köt. *Történettudomány*. Nyíregyháza, 1985, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 7–17. p.
- Tanulók, pedagógusok és az iskolai nevelés néhány kérdése Nyíregyházán 1940–1944-ben. In Hársfalvi Péter – Takács Péter szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 10/B. köt. *Történettudomány*. Nyíregyháza, 1985, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 133–146. p.
- Szabolcs-Szatmár írásban és képekben. *Pedagógiai Műhely*, 1985. 1. sz. 123–126. p. Könyvismertetés.
- Botár József szerk.: *Szabolcs-Szatmár megye a népi demokratikus forradalom kibontakozásának időszakában, 1944–1948. Válogatott dokumentumok Szabolcs-Szatmár megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből*. Nyíregyháza, 1985, Megyei Munkásmozgalom-történeti Bizottság, 535 p. A dokumentumok válogatásában vett részt.

1986

- Zalka Máté indító élménye. A szülőfalu. Elhangzott Mátészalkán 1986. április 23-án a Zalka Máté születésének 90. évfordulóján rendezett emlékünnepeleg korreferátumaként. *Pedagógiai Műhely*, 1986. 3. sz. 63–67. p.
- Mező Imre arcképehez. *Szabolcs-szatmári Szemle*, 1986. 1. sz. 75–79. p.

1987

- Az iskolai oktatás intézményrendszerének korszerűsítése Nyíregyházán a felszabadulástól az iskolák államosításáig. In Cservenyák László szerk.: *Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 11/B. köt. *Történettudomány*. Nyíregyháza, 1987, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 111–119. p.
- Dr. Hársfalvi Péter. In Szabó Géza szerk.: *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Évkönyve, 1982–1986*. Nyíregyháza, 1987, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 81–83. p.
- Tóth László. In Szabó Géza szerk.: *A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Évkönyve, 1982–1986*. Nyíregyháza, 1987, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 233–234. p.
- Nyíregyháza iskolavárossá válása. In Cservenyák László – Mező András szerk.: *Nyíregyháza története*. Nyíregyháza, 1987, Városi Tanács, 239–254. p.
- Az új Nyíregyháza (1963–1980). In Cservenyák László – Mező András szerk.: *Nyíregyháza története*. Nyíregyháza, 1987, Városi Tanács, 255–288. p.
- Bereg vonzásában. *Pedagógiai Műhely*, 1987. 1. sz. 111–114. p. Könyvismertetés.

1988

- Egy primás sírjára. *Kelet-Magyarország*, 1988. január 25. 2. p.

1989

A képesítőző Váci Mihály. In Cservényák László szerk.: *Emlékkönyv Hársfalvi Péter születésének hatvanadik évfordulójára*. Nyíregyháza, 1989, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 304–316. p.

1990

Botár József szerk.: *A Rákosi-diktatúra első évei. Dokumentumok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye történetéből, 1948–1953*. Nyíregyháza, 1990, Stúdió, 327 p. Társzerző.

Kazincbarcika múltjából (1944–45). In Frisnyák Sándor szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 12/F. köt. *Társadalomtudományi közlemények*. Nyíregyháza, 1990, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 39–50. p.

Tanítsunk-e a jelenkor történelmét? *Határszél*, 1990. február 16. 10. p.

1992

Emlék a kárpátaljai magyar elhurcoltaknak. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 1992. 4. sz. 545–548. p. Könyvismertetés.

Dikán Nóra összeáll.: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai*. 1/1. *A nagykovályói járás*. Nyíregyháza, 1992, Jösa András Múzeum, 278 p. A dokumentumok gyűjtésében vett részt.

1993

A nagy francia forradalom története egy reformkori kézirat lapjain (Hodinka Antal hagyatékában). In Udvari István szerk.: *Hodinka Antal emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére*. Nyíregyháza, 1993, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 343–348. p.

A közoktatás és intézményei megyénkben 1945-g. In Cservényák László szerk.: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I*. Nyíregyháza, 1993, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, 555–569. p.

A közoktatás átszervezése és az iskolarendszer 1945-től 1960-ig. In Cservényák László szerk.: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I*. Nyíregyháza, 1993, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, 569–579. p.

Szabolcsi kivándorlók 1920–1941 között. (Szászi Ferenc könyvének olvasása közben). *Pedagógiai Műhely*, 1993. 1. sz. 59–61. p. Könyvismertetés.

1994

Közelmúltunk története mint iskolai tananyag. *Iskolakultúra*, 1994. 11–12. sz. 130–133. p.

Egy XIX. századi magyar tudós és útkereső hazafi. *Fókusz*, 1994. 6. sz. 33–34. p.

Magyar nyelvű történelemtanár-képzés Beregszászban. *Módszertani lapok. Történelem*, 1994. 3. sz. 7–10. p.

Almási Balogh Pál: egy XIX. századi magyar tudós és útkereső hazafi. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 1994. 4. sz. 587–589. p. Könyvismertetés.

1995

Nem császárnő. *Kelet-Magyarország*, 1995. augusztus 10. 7. p.

1996

Kazincbarcika a városi jövő útján (1946–1954). In Szabó István – Frisnyák Sándor szerk.: *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. 13/F. köt. *Társadalomtudományi Közlemények*. Nyíregyháza, 1996, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 169–178. p.

Közelmúltunk története mint iskolai tananyag. In V. Molnár László szerk.: *Történelem-metodikai műhelytanulmányok*. Budapest, 1996, Tárogató, 53–57. p.

Új szaktárgyakat vagy új tartalmat? (Töprengés az „Ember és társadalom” tanításáról). *Pedagógiai Műhely*, 1996. 1. sz. 20–23. p.

Rejtvénypályázat a milicentenárium jegyében. *Kelet-Magyarország*, 1996. május 21. 5. p.

1998

- Az alkotás és a közéleti szerepvállalás elkötelezettje. Búcsú dr. Cservényák Lászlótól. *Pedagógiai Műhely*, 1998. 1. sz. 3–4. p.
- Szellemi öröksége tanít tovább. *Tanítani*, 1998. 2. sz. 3. p.
- Öröksége tanít. Dr. Cservényák László halálára. *Kelet-Magyarország*, 1998. május 19. 5. p.
- Külső vándorlás és lakosságcsere. Tanulmánykötet jelent meg a második világháború utáni migrációról. *Kelet-Magyarország*, 1998. december 30. 8. p. Könyvismertetés.

1999

- Korosztályok az iskolapadban 1945 után Szabolcs-Szatmár megyében. In Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva – Jánosi Zoltán szerk.: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*, 13. Nyíregyháza, 1999, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 203–209. p.
- Nyírbogdány múltjának kistükrre. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 1999. 4. sz. 499–500. p. Könyvismertetés.

2001

- Mit vár a 2002. évtől? *Főiskolai Tükör*. 2001. december–2002. január. 4. p. Interjú.
- A metodikai hagyomány és a korszerűség értelmezése a történelemtanításban. *Módszertani Lapok. Történelem*, 2001. 1. sz. 1–4. p.

2002

- Katona András – Sallai József: *A történelem tanítása. Tantárgy-pedagógiai összefoglaló*. Budapest, 2002, Nemzeti Tankönyvkiadó, 299 p. Társszerző.
- A helytörténet az ezredfordulón – három nézőpontból. *Módszertani lapok. Történelem*, 2002. 2. sz. 20–22. p.

2003

- Az örökváltság jelentősége Nyíregyháza fejlődésében. In Frisnyák Sándor szerk.: *Nyíregyháza. Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján*. Nyíregyháza, 2003, Nyíregyházi Főiskola, 129–137. p.
- Katona András – Sallai József: *A történelem tanítása. Tantárgy-pedagógiai összefoglaló. Módszertani lapok. Történelem*, 2003. 2. sz. 7–16. p. Könyvismertetés.
- Katona András – Sallai József: *A történelem tanítása. Történelempedagógiai Füzetek*, 2003. 1. sz. 165–166. p. Könyvismertetés.

2005

- Szerencs város önkormányzata. In Frisnyák Sándor – Gál András szerk.: *Szerencs monográfija*. Szerencs, 2005, Szerencs Város Önkormányzata, 377–398. p.
- A szerencsi országgyűlés emlékezete, 1605–2005. In Frisnyák Sándor – Gál András szerk.: *Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. A Szerencsen 2005. április 15–16-án megtartott tudományos konferencia előadásai*. Szerencs, 2005, Nyíregyházi Tanárképző Főiskola, 169–176. p.
- Hársfalvi Péter emléke. *Honismeret*, 2005. 2. sz. 20–21. p.
- Tóth László nyugalmazott főiskolai docens (Nyíregyházi Főiskola Bölcsészeti és Művészeti Főiskolai Kar), 1925–2005. *Pedagógusképzés*, 2005. 3. sz. 5–6. p.

2006

- Száműzöttek a Hortobágyon. Emlékek a borsósi kényszermunkatáborból (1952–1953). *Honismeret*, 2006. 6. sz. 109–110. p. Könyvismertetés.
- Búcsú Kávássy Sándortól. *Pedagógiai Műhely*, 2006. 3. sz. 90–91. p.
- Térképűdonság az általános iskolai történelemtanításhoz. *Történelempedagógiai Füzetek*, 2006. 2. sz. 121–129. p. Könyvismertetés.

2007

Megyei értékgyarapítóink emlékalbuma. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 2007. 2. sz. 244–246. p. Könyvismertetés.

2008

Hársfalvi Péter. In Ungvári János szerk.: *Pedagógusok arcképcsarnoka*. Debrecen, 2008, Karácsony Sándor Pedagógiai Egyesület, 91–94. p.

Gazdagító helyi örökség. In Kujbusné Mecsei Éva szerk.: *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*, 18. Nyíregyháza, 2008, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 29–34. p.

Térképújdontság az általános iskolai történelemtanításhoz. *Pedagógiai Műhely*, 2008. 3. sz. 95–98. p. Könyvismertetés.

2009

A történelem és társadalomismeret sajátosságai. In Fazekas Rózsa et al.: *Történelem- és társadalomismeret 9. Szakiskolák részére*. Nyíregyháza, 2009, School, 9–22. p.

A történelem és társadalomismeret sajátosságai. In Fazekas Rózsa et al.: *Történelem- és társadalomismeret munkafüzet 9. Szakiskolák részére*. Nyíregyháza, 2009, School, 7–16. p.

Hársfalvi Péter 80. születésnapjára. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 2009. 1. sz. 175–180. p.

2010

A modern világ felé. In Fazekas Rózsa et al.: *Történelem- és társadalomismeret 10. Szakiskolák részére*. Nyíregyháza, 2010, School, 7–16. p.

Juhász Ernő – Sallai József: Művelődés és szabadidő. In Fazekas Rózsa et al.: *Történelem- és társadalomismeret munkafüzet 10. Szakiskolák részére*. Nyíregyháza, 2010, School, 53–57. p.

Zarándokút Snagovba. *Örökségünk*, 2010. 1. sz. 8–9. p.

2011

Könyv, amely segít emlékezni. *Örökségünk*, 2011. 1. sz. 22–23. p. Könyvismertetés.

Dr. B. Papp János, a tudós tanár. In Dráviczki Sándor szerk.: *Pedagógushivatás*, Nyíregyháza, 2011, Jedlik-Okteszt, 23–24. p.

2012

Dr. Cservenyák László emlékére. *Főiskolai Tükör*, 2012. 3. sz. 7. p.

Ötvenéves a nyíregyházi tanárképzés. *Honismeret*, 2012. 6. sz. 23–26. p.

Ötvenéves a nyíregyházi tanárképzés. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle*, 2012. 2. sz. 3–13. p.

2013

Húszéves a megyei Nagy Imre Társaság. *Nyíregyházi Napló*, 2013. június 21. 10. p.

Jubilált a Nagy Imre Társaság Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Szervezete. *Örökségünk*, 2013. 1–2. sz. 16–19. p.

2014

Sallai József szerk.: *Sóstóhegy. Nyíregyháza városnegyede*. Nyíregyháza, 2014, Szent István Nemesi Rend Első Alapítványa, 199 p.

Sallai József szerk.: *Tizsaszentmárton*. Tizsaszentmárton, 2014, Tizsaszentmárton Község Önkormányzata, 274 p.

Bevezetés. In Sallai József szerk.: *Sóstóhegy. Nyíregyháza városnegyede*. Nyíregyháza, 2014, Szent István Nemesi Rend Első Alapítványa, 7–8. p.

Az oktatás Sóstóhegyen. In Sallai József szerk.: *Sóstóhegy. Nyíregyháza városnegyede*. Nyíregyháza, 2014, Szent István Nemesi Rend Első Alapítványa, 81–91. p.

- Sóstóhegy – Nyíregyháza városnegyede. In Csermely Tibor szerk.: *Bessenyei Almanach*. Nyíregyháza, 2014, Bessenyei Irodalmi és Művelődési Társaság, 40–42. p.
- Bevezetés. In Sallai József szerk.: *Tizsaszentmárton*. Tizsaszentmárton, 2014, Tizsaszentmárton Község Önkormányzata, 7–9. p.
- A község névadója: Szent Márton. In Sallai József szerk.: *Tizsaszentmárton*. Tizsaszentmárton, 2014, Tizsaszentmárton Község Önkormányzata, 13–14. p.
- Falu és közelet Tizsaszentmártonban a második világháború után (1944–1950). In Sallai József szerk.: *Tizsaszentmárton*. Tizsaszentmárton, 2014, Tizsaszentmárton Község Önkormányzata, 143–150. p.
- Adatok a Tizsaszentmártoni Református Egyházközség történetéhez. In Sallai József szerk.: *Tizsaszentmárton*. Tizsaszentmárton, 2014, Tizsaszentmárton Község Önkormányzata, 223–228. p.
- Az oktatás Tizsaszentmártonban. In Sallai József szerk.: *Tizsaszentmárton*. Tizsaszentmárton, 2014, Tizsaszentmárton Község Önkormányzata, 229–242. p.
- Kávássy Sándor 80. születésnapjára. *Honismeret*, 2014. 5. sz. 63–64. p.

2015

- Megnyíltak az emlékek kapui. *Kelet-Magyarország*, 2015. szeptember 15. 7. p.

2016

- Sallai József szerk.: *Bessenyei Almanach*. Nyíregyháza, 2016, Bessenyei György Irodalmi és Művelődési Társaság, 110 p.
- Utószó. In Sallai József szerk.: *Bessenyei Almanach*. Nyíregyháza, 2016, Bessenyei Irodalmi és Művelődési Társaság, 99. p.
- Búcsú dr. Szászi Ferenc főiskolai tanártól. *Kelet-Magyarország*, 2016. augusztus 18. 5. p.

Összeállította: KOC SIS GYÖRGY

